

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІНСТИТУТ УПРАВЛІННЯ, ПСИХОЛОГІЇ ТА БЕЗПЕКИ

Кафедра соціально-поведінкових, гуманітарних наук
та економічної безпеки

Копитко М.І.

Основи економічної безпеки

Курс лекцій

Львів - 2024

УДК 33.330.338.336;34.346;351
К 55

Рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
Науково-методичною радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 21 серпня 2024 року № 2)

Рецензенти:

А. М. Штангрет, доктор економічних наук, професор

З.Р. Кісіль, доктор юридичних наук, професор

К55 Копитко М. І. Основи економічної безпеки [Електронний ресурс]: курс лекцій. Львів. ЛьвДУВС, 2024. 346 с.

Курс лекцій розроблено з метою надання методичної допомоги під час поглиблення компетентностей щодо вивчення навчальної дисципліни «Основи економічної безпеки».

Для здобувачів і викладачів закладів вищої освіти економічних та юридичних спеціальностей, наукових установ, компаній та фахівців, які працюють у сфері національної та економічної безпеки. Буде корисною для керівників і фахівців підприємств та широкого кола читачів, яких цікавлять питання економічної безпеки на макро- та мікрорівнях.

The course of lectures was developed with the aim of providing methodical assistance during the deepening of competences in the study of the academic discipline "Basics of Economic Security".

For applicants and teachers of institutions of higher education in economic and legal specialties, scientific institutions, companies and specialists working in the field of national and economic security. It will be useful for managers and specialists of enterprises and a wide range of readers who are interested in issues of economic security at the macro and micro levels.

УДК 33.330.338.336;34.346;351

© Копитко М. І., 2024

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2024

ЗМІСТ

Передмова	
ТЕМА 1. Теоретичні основи національної безпеки України	5
ТЕМА 2. Економічна безпека держави: поняття та основні загрози	52
ТЕМА 3. Система економічної безпеки держави	74
ТЕМА 4. Внутрішні складові економічної безпеки держави	104
ТЕМА 5. Зовнішньоекономічна безпека держави	190
ТЕМА 6. Економічна безпека підприємства	223
ТЕМА 7. Економічна безпека особи	303
Бібліографічний опис	325
Додатки	336

ПЕРЕДМОВА

Навчальна дисципліна «Основи економічної безпеки» спрямована на набуття здобувачами вищої освіти знань для прийняття управлінських рішень щодо організації безпекових процесів в соціально-економічних системах на основі ідентифікації, аналізу та оцінювання впливу дестабілізуючих факторів, а також розуміння особливостей процесів забезпечення економічної безпеки держави, підприємств та особи. Метою навчальної дисципліни є формування системних знань, умінь і навичок для отримання професійних компетентностей з основ формування та використання аналітичних інструментів дослідження параметрів функціонування систем із застосуванням інструментів аналізу динаміки і моделювання потенційних змін з врахуванням впливу невизначеності умов середовища функціонування, аналізу впливу викликів, ризиків, загроз та небезпек для вибору сценаріїв розвитку соціально-економічних систем. Предметом навчальної дисципліни є система принципів, наукових підходів і закономірностей економічних та правових відносин, що виникають у процесі діагностики суспільно-економічних процесів та моделювання впливу дестабілізуючих факторів, а також у процесі розробки альтернативних траєкторій і сценаріїв побудови прийнятних ризиків у системі з метою забезпечення подальшого розвитку цих систем.

Компетентності, які набуває здобувач:

- здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;
- здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях;
- здатність діяти на основі етичних та національно-патріотичних міркувань (мотивів);
- здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства; усвідомлення цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- здатність усвідомлювати рівні можливості та гендерні проблеми;
- прагнення до збереження навколишнього середовища;
- здатність застосовувати правові принципи та доктрини;
- здатність використовувати різноманітні інформаційні джерела для повного та всебічного встановлення певних обставин;
- здатність до критичного та системного аналізу правових явищ;
- здатність ухвалювати рішення та діяти, дотримуючись принципу неприпустимості корупції та будь-яких інших проявів недоброчесності

У результаті вивчення курсу здобувачі мають отримати наступні *програмні результати навчання*:

- проводити збір і інтегрований аналіз матеріалів з різних джерел;
- давати короткий правовий висновок щодо окремих фактичних обставин з достатньою обґрунтованістю.

ТЕМА 1

Теоретичні основи національної безпеки України

План

- 1.1. Сутність та зміст понять безпеки і небезпеки
- 1.2. Основи національної безпеки України
- 1.3. Національні інтереси та їх класифікація
- 1.4. Види та складові національної безпеки
- 1.5. Порівняльний аналіз понять «небезпека», «загроза», «ризик» та «виклик» національній безпеці
- 1.6. Нормативно-правові акти у сфері забезпечення національної безпеки
- 1.7. Складові системи управління національною безпекою

Рекомендована література:

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бісєць А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Вінічук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2017. 322 с.
6. Кібік О.М., Котлубай В.О., Хаймінова Ю.В., Редіна Є.В., Примаченко І.Ф. Економічна безпека: навч.–метод. посібн. Одеса: Фенікс, 2018. 124 с.
7. Іванова Н.С. Економічна безпека : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
8. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол. :В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. / за заг. ред. Г.П.Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
9. Скорук О. В. Основи національної безпеки: конспект лекцій / Укладач Олена Володимирівна Скорук. Луцьк : ПП «Поліграфія», 2018. 131 с.

10. Кормич Л. І., Краснопольська Т. М. Національна безпека в глобалізаційних умовах : навчально методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Одеса : Фенікс, 2020. 76 с.

11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.

12. Основи забезпечення економічної безпеки підприємництва: навч. посібник для слухачів магістратури / Л. В. Рибальченко, О. О. Косиченко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 120 с.

1.1. Сутність та зміст понять безпеки і небезпеки

Безпека – складне соціальне явище, багатопланове і багатогранне у своїх структурних складових і проявах, що відбиває суперечливі інтереси у відносинах різних соціальних суб'єктів.

Джерела осмислення поняття «безпека» можна виявити вже у філософській і політичній думці античних авторів. Прикладом є проблема взаємозв'язку безпеки з господарськими і політичними відносинами, спроба розкрити її роль у суспільному житті. Безпека трактувалася як захист держави і його громадян від різного роду загроз, які були пов'язані із надприродними обставинами.

Серйозні руйнівні наслідки, які принесли Європі війни і революції XIX-XX ст. вплинули на еволюцію свідомості людини та наступні зміни в розумінні безпеки. Безпекою стали позначати не тільки стан окремого індивіда, але і стан окремої держави та міжнародного співтовариства держав.

Безпеку слід інтерпретувати як властивість системи, яка включає в себе потенційні жертви і загрози для них. Вона забезпечується стабільністю, стійкістю, живучістю жертви і використанням нею наступних методів: відхилення, захист або знищення джерел небезпеки, загроз і викликів. Під стійкістю мається на увазі здатність нормально функціонувати при формуванні загроз, під стабільністю – сукупність можливостей до довгостроково діючих факторів, що впливають, а під живучістю – здатність систем зберігати функціонування в умовах цілеспрямованої протидії. Безпека розглядається як задоволення і реалізація необхідних потреб та інтересів, здатність до ефективного запобігання або усунення різного роду небезпек і загроз, прогресу та саморозвитку.

Безпека є невід'ємною характеристикою й умовою життя та діяльності особи, суспільства та держави. Згідно з теорією мотивації (за А. Маслоу), яка обумовлює ієрархію потреб людини, безпека, поряд з фізіологічними потребами (в їжі, одязі тощо), є однією із головних потреб.

Безпека – ступінь (рівень) захищеності від негативного впливу внутрішніх та (або) зовнішніх чинників.

Але поряд із таким визначенням науковцями сформувалися групи визначення поняття «безпека»:

1. Безпека розуміється як відсутність небезпеки.

По-перше, неможливо знайти ситуацію, коли відносно якого-небудь суб'єкта відсутня небезпека.

По-друге, феномен безпеки не може існувати без феномену небезпеки. Наявність небезпеки не виключає, а, навпаки, передбачає безпеку, яка по суті є реакцією на небезпеку. Тобто безпека немислима без небезпеки. Більше того, розуміння безпеки як відсутності небезпеки фактично заперечує розвиток і вдосконалення організаційно-функціональної структури реальних об'єктів навколишнього світу, бо це передбачає постійне відтворення небезпеки.

2. Безпека розглядається як невід'ємна властивість (атрибут) системи. В підтвердження цієї тези не без підстав, акцентують увагу на тому, що успішне (нормальне) існування будь-якої системи припускає її певну захищеність від руйнівної дії тих чи інших об'єктів (небезпек). Здатність чинити спротив руйнуванню характерна властивість об'єктів живої та неживої природи, від атома до людини включно. При цьому живі організми, взаємодіючи з зовнішнім світом, тією чи іншою мірою оцінюють небезпеки своєму еволюційному розвитку, яке відповідає їх природі та існуванню. У процесі вказаного розвитку вони розвивають відповідні захисні системи та функції, спрямовані на запобігання (зменшення) руйнівного впливу дії небезпек.

Проте деякі дослідники, висловлюють сумнів в доцільності розгляду безпеки як невід'ємного атрибуту об'єктів реального світу. На їх думку, проблема полягає в тому, що визнання атрибутивного характеру безпеки означає принципове заперечення необхідності забезпечення безпеки. Тобто виходить, що вона властива системі (об'єкту) іманентно. Тому вони переконані, що безпека не є невід'ємним атрибутом об'єктів реального світу, а має вторинний характер. Їх головний аргумент - здатність запобігати небезпекам чи реагувати на них самі по собі не виникають. Відтак безпека (чи її відсутність) є наслідком наявності певних обставин. Зокрема, коли ми говоримо про наявність (відсутність, належний рівень тощо) безпеки особи, суспільства, держави, то це результат соціальної діяльності.

3. Безпека розглядається, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів. Розуміння безпеки, як результат діяльності тих чи інших інститутів, може, такби мовити, «розгортатися» у такі види (складові) їх діяльності, як:

- виявлення, попередження, прогнозування, нейтралізація процесів (явищ, подій, інших чинників), які можуть завдати збитку (шкоди) об'єкту захисту;

- забезпечення належного розвитку соціальної системи (її елементів) у контексті захищеності від небезпеки її (їх) знищення;
- надання громадянам необхідних умов для життя, гарантій їх прав і свобод, їх соціальної захищеності, забезпечення політичної стабільності тощо.

У даному випадку визначення безпеки значною мірою передбачає розуміння безпеки як мети, а не як діяльності.

4. Безпека розглядається як певний стан, зокрема:

- відносин між суб'єктами, при якому їх існуванню, розвитку і суверенітету (незалежності) не загрожує військова, економічна, екологічна або інша небезпека;
- соціальної системи, за якого забезпечується її нормальне функціонування і прогресивний розвиток;
- держави, за якого вона здатна успішно протистояти силовому тиску ззовні, відбити збройний напад чи подавити збройних заколот у країні тощо;
- коли має місце бажаний рівень взаємовідносин між об'єктами, які одночасно можуть бути об'єктами і суб'єктами небезпеки відносно одного (наприклад, так звана стратегічна стабільність);
- стійкості, стабільності суспільного організму стосовно будь-яких спроб силового тиску на нього.

Небезпека – об'єктивна можливість негативного впливу на певне явище, систему, механізм, соціальний організм, внаслідок чого йому може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо.

Небезпека – центральне поняття сфери безпеки. Під небезпекою розуміються явища, процеси, об'єкти, здатні в певних умовах завдавати шкоди здоров'ю людини, збиток навколишньому природному середовищу і соціально-економічній інфраструктурі, тобто викликати небажані наслідки безпосередньо чи побічно. Інакше кажучи, небезпека є наслідком дії деяких негативних (шкідливих і небезпечних) факторів на певний об'єкт впливу. При невідповідності характеристик, що впливають на фактори об'єкта впливу і з'являються феномени небезпеки (наприклад, ударна хвиля, аномальна температура, недостатність кисню в повітрі, токсичні домішки в повітрі та інше).

Небезпека – властивість, внутрішньої складної системи. Вона може реалізуватися у вигляді прямого або непрямого збитку для об'єкта впливу поступово або раптово, і різко в результаті відмови системи.

Джерелом небезпеки для соціальної системи можуть бути об'єкти, явища, процеси тощо, які здатні завдати їй шкоду (збиток), зокрема, ослабити або зруйнувати її структуру, а відтак заперечити навіть саму можливість нормального існування та розвитку системи. При цьому варто зазначити, що у

соціальних відносинах джерелом небезпеки для їх нормального функціонування завжди були суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії.

Форми прояву небезпеки можуть бути різними. Вони, зокрема, залежать від сфери життєдіяльності суспільства та держави, територіально просторового та часового масштабу. У зв'язку з цим виділяють, наприклад, небезпеки в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки загальнодержавного та регіонального значення, небезпеки довготривалого чи короткотривалого характеру тощо.

Водночас всі небезпеки можна звести до двох видів – зовнішніх та внутрішніх.

Зовнішня небезпека для об'єкта – це можливість якого-небудь чинника (процесу, події тощо) або їх сукупності, перебуваючи поза межами структури об'єкту, за певних умов здійснити негативний вплив (дію) на цей об'єкт і, як наслідок, завдати йому шкоду (збиток).

Внутрішня небезпека – це можливість якого-небудь елементу внутрішньої структури об'єкту (або сукупності таких елементів) за певних умов спричинити шкоду (збиток) об'єкту зсередини.

Небезпека є проявом зв'язків між взаємодіючими елементами системи, коли при виникненні внутрішніх суперечностей між ними або при порушенні стійкості зв'язків, один із елементів може завдати збитку (шкоди) іншому. Це означає, що поза взаєминами, що склалися між елементами системи, жоден із них, який володіє руйнівним потенціалом, не може розглядатися як небезпека стосовно іншого, що не взаємодіє з ним. При цьому взаємини між суб'єктом та об'єктом небезпеки значною мірою залежать від стану суб'єкта в даний момент.

Для оцінки стану суб'єкта небезпеки необхідно:

- врахувати характер прояву небезпеки (це дозволяє відповісти на питання: небезпека є потенційна чи реальна?);
- оцінити ступінь (міру) можливої руйнівної дії суб'єкта, тобто нанесення шкоди (збитку) об'єктові.

Очевидно, що можливість і здатність нанесення збитку (шкоди) об'єкту суб'єктом, що є носієм (джерелом) небезпеки, можуть бути досить різними.

Тому доцільно розрізняти рівні можливого збитку (шкоди) і, наприклад:

- малу небезпеку (здатність суб'єкта завдати лише незначного збитку);
- середню небезпеку (здатність суб'єкта завдати істотного збитку, що певною мірою порушує нормальне функціонування об'єкту, тобто певні його функції);

- високу небезпеку (здатність суб'єкта завдати такого збитку (шкоди), яка може в кінцевому рахунку призвести до невиконання життєво важливих функцій у об'єкта небезпеки, а відтак і до його загибелі).

За станом, що виражає в тій або іншій формі рівень готовності суб'єкта небезпеки до спричинення (нанесення) шкоди (збитку) об'єкту, можна, наприклад, виділити готові, достатньо готові чи максимально готові суб'єкти до руйнівної дії. Серед фахівців панує думка, що найбільша небезпека притаманна подіям (процесам тощо), які пов'язані із ризикованою, а відтак непередбачуваною поведінкою суб'єкта небезпеки. Певною мірою це так, бо невизначеність поведінки суб'єкта небезпеки породжує вірогідність того, що та чи інша дія (чи бездіяльність) суб'єкта може мати непередбачений ефект для об'єкта небезпеки. Тому, небезпеку для соціальних об'єктів може характеризувати «фактор невизначеності». Мова йде явища (процеси, події тощо), непередбачуваність яких виключає можливість формування однозначного прогнозу їх розвитку (настання). Вказані чинники небезпеки здатні при реальному їх прояві істотно змінити уявлення, розрахунки та очікування з боку об'єкта небезпеки щодо їх можливості та здатності нанесення йому збитку (шкоди).

Небезпеки і загрози завжди вказують на взаємодію двох сторін – тієї, яка виступає джерелом і носієм небезпеки – суб'єкт; тієї, на яку спрямована небезпека або загроза – об'єкт.

Особистість у даній системі є вищою метою суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку країни.

Суспільство – це соціальне середовище і необхідна умова творчості особистості в системі суспільних відносин. Держава ж представляє організаційно-політичний механізм реалізації суспільних відносин і забезпечення гарантій прав громадян.

Держава не повинна підніматися над особистістю, тому що його завдання – створити такий механізм, щоб творчий розвиток особистості насправді був вищим національною метою.

Об'єктами загроз у національному масштабі є практично всі сфери життя й діяльності суспільства. І в кожній з них існують специфічні особливості небезпек і загроз.

Так, можна виділити наступні сфери:

- політична;
- військова;
- екологічна;
- соціальна;
- економічна;
- демографічна;

- продовольча;
- психологічна;
- інформаційна та ін.

Іншою формою небезпеки виступає ризик – можлива небезпека невдачі дій, що вживають, або самі дії, пов'язані з такою небезпекою. Люди найчастіше сподіваються на щасливий випадок – ризикують, створюючи певний збиток собі.

У державних справах – політику, економіці, оборонній діяльності – найчастіше має місце усвідомлений ризик, коли ретельно розраховуються очікувана вигода, ціна, яку припустимо заплатити за неї, наслідку та інше.

Поняття «небезпека» охоплює також явища, процеси і дії, якими люди завдають шкоди природі, а природа людям, «загроза» є родинним поняттям поняттю «небезпека». Загроза – це небезпека на стадії переходу з можливості в дійсність, висловлений намір або демонстрація готовності одних суб'єктів завдати шкоди іншим. Таким чином, загроза – результат наявних, що й формуються в самому суспільстві, у міждержавних відносинах протиріч, і без їхнього виявлення й рішення ніяка безпека забезпечено бути не може. Саме тому в методологічному аспекті причини небезпеки – протиріччя, а не загрози – здобувають якість сутнісної характеристики.

Класифікація видів небезпеки може бути наступною.

1. За характером адресної спрямованості та ролі суб'єктивного фактору виникненні несприятливих умов можна виділити:

- виклик – сукупність обставин не обов'язково конкретно загрозливого характеру, але, безумовно, що вимагають реагувати на них з метою попередження або зниження можливого збитку;
- ризик – імовірність виникнення несприятливих і небажаних наслідків діяльності самого суб'єкта;
- загроза – найбільш конкретна і безпосередня форма небезпеки, тобто вже діюча небезпека, яка характеризується сукупністю умов і факторів, що створюють небезпеку інтересам громадян, суспільству і державі, а також національним цінностям і життю населення.

2. За джерелами виникнення небезпеки можуть мати:

- природнім явищем;
- техногенним;
- мати соціальне походження.

3. Відповідно до причинно-наслідкової обумовленості:

- небезпеку, що заподіює збиток безпосередньо здоров'ю і життю населення;

– небезпека, що відбувається внаслідок скорочення або спустошення приналежної території і руйнування властивого їм укладу духовного та громадського життя.

4. За ступенем ймовірності небезпеки різняться як:

- реальні небезпеки;
- потенційні небезпеки.

5. За рівнем (розмаху і масштабу можливих наслідків) можуть бути:

- міжнародні небезпеки (глобальні і регіональні – регіони світу, країни);
- національні, локальні (або регіональні – регіони країни);
- частки (фірм, особистості).

Крім того, національна безпека поділяється на:

- державну безпеку;
- локальну (регіональну) безпеку.

Залежно від типу загрози, а також у змістовному плані виділяються наступні області її прояву і забезпечення:

- економічна безпека;
- екологічна безпека;
- військова безпека;
- інформаційна безпека;
- ресурсна безпека;
- науково-технічна безпека;
- соціальна безпека;
- політична безпека;
- правова безпека;
- технічна безпека та ін.

У ряді випадків при описі складних явищ і при оцінці небезпеки декількох загроз використовують комбіновану назву безпеки або вводять умовну назву.

Висока значимість функції забезпечення безпеки пояснюється тим, що вона активно впливає на формування напрямків і можливі рівні розвитку в тій чи іншій сфері життєдіяльності. До того ж в сучасних умовах рівень безпеки значною мірою визначається рівнем розвитку. Безпека забезпечується всією державою. Але ця залежність далеко не лінійна і детермінована. Чим більш розвинена країна в різних напрямках, тим більше в неї можливостей забезпечення своєї безпеки. Але реалізація цих можливостей на практиці може бути далеко не простою і високий рівень розвитку ще не гарантує високого рівня безпеки.

1.2. Основи національної безпеки України

У процесі досліджень сформувалися два принципових підходи щодо з'ясування сутності національної безпеки. Згідно з першим вона розглядається (ідентифікується) в контексті національних інтересів (С.Браун, Б.Броді, У.Липман, М.Каплан, Дж.Коллінз, Г.Моргентау, С.Хоффман та ін.), а згідно з другим – у контексті базисних цінностей суспільства (А.Уолферс, К.Норр, Ф.Трегер, Д.Кауффман, А.Архарія та ін.). Але в межах обох підходів виникає ключова проблема – необхідність визначення множини національних інтересів, або множини національних цінностей. Вона може бути зведена до тріади запитань: національні цінності (інтереси) – які, кого, за рахунок кого (чого) їх захищати (реалізовувати)? Однозначно відповісти на ці запитання важко.

Коли поняття “національна безпека” увійшло в політичний лексикон на Заході, воно вживалося передусім як синонім обороноздатності держави і фактично до середини 80-х р. XX ст. під цим поняттям на Сході та Заході розуміли переважно саме воєнну та політичну безпеку. Але на початку 90-х р. у теоретичних дослідженнях, філософсько-соціологічній та політичній літературі поняття “національна безпека” й проблему її забезпечення все більше починають розглядають під різними кутами зору. Сьогодні як на Сході, так і на Заході певною мірою сформувалося загальне розуміння базових категорій, які використовуються в процесі дослідження проблеми забезпечення безпеки життєдіяльності суспільства та держави.

Науковий напрям про національну безпеку перебуває на етапі становлення. Сьогодні відсутня цілісна теорія, яка здатна пояснити зародження, існування та розвиток системи національної безпеки, виникнення загроз, їх передбачення та нейтралізацію. Крім того, не до кінця сформований категорійно-понятійний апарат та методологічний інструментарій дослідження національної безпеки.

Вперше термін «національна безпека» використано Т. Рузвельтом у 1904 році у посланні до Конгрессу США, де він обґрунтовував приєднання зони Панамського каналу інтересами національної безпеки. Основні ідеї сучасного розуміння національної безпеки було викладено у «Законі про національну безпеку», прийнятому у США 1947 році.

Згідно із Законом України «Про національну безпеку України» національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Натомість, В. А. Ліпкан зазначає, що національна безпека – це не лише стан захищеності національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, але й гарантованість створення державними та недержавними інституціями

сприятливих умов для їх прогресуючого розвитку, джерел добробуту народу комплексом заходів, у тому числі й силових.

Сутність національної безпеки полягає у забезпеченні розвитку України з метою максимального задоволення потреб та інтересів представників української нації, відповідно до загальновизнаних норм співіснування, що необхідні для їх самозбереження, самовідтворення і самовдосконалення.

Об'єкти національної безпеки:

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Суб'єкти забезпечення національної безпеки:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;
- Національний банк України;
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні Сили України; Служба безпеки України; Служба зовнішньої розвідки України; Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України;
- органи і підрозділи цивільного захисту;
- громадяни України, об'єднання громадян.

Принципи забезпечення національної безпеки України:

- пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- верховенство права;
- пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів;
- своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам;
- чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки;
- демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки;

– використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Визначаючи зміст національної безпеки, виділяють такі її аспекти:

1. Державно-правовий аспект. Головним суб'єктом виступає держава, яка за допомогою власного механізму, а також механізму права здійснює вплив на суспільні відносини і забезпечує через ефективне функціонування системи національної безпеки свої національні інтереси.

2. Соціально-політичний аспект. Національна безпека є необхідною умовою не лише виживання нації, але й для створення умов щодо безпечного існування інших націй. З цієї позиції національна безпека розглядається, з одного боку, як система, а з іншого, як елемент систем вищого рівня. Тому ефективне функціонування в країні системи національної безпеки створює підґрунтя для забезпечення безпеки не лише в цій країні, але інших країн.

3. Соціально-економічний аспект. Формування системи національної безпеки допоможе у боротьбі з економічною злочинністю, стане запорукою нормального функціонування економічної системи, забезпечення достатнього рівня життя громадян.

4. Інформаційний аспект. Оскільки сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростанням ролі інформаційної сфери, тому формування системи національної безпеки характеризує відносини у сфері реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації, а також системи регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Крім того, інформаційний аспект національної безпеки полягає в тому, що вона створює умови для забезпечення інформаційного суверенітету держави, гармонійного розвитку національної української інформаційної структури.

5. Екологічний аспект. Він характеризує механізми запобігання завдання шкоди навколишньому середовищу, піклування про здоров'я людини, формування системи соціально-правових і соціально-економічних гарантій захисту прав громадянина на екологічну безпеку.

6. Воєнний аспект. Характеризує національну безпеку як надійний механізм захисту держави.

Визначальними характеристиками національної безпеки (ті риси, які характеризують систему національної безпеки) є:

1. Незалежність – полягає у можливості безперешкодного забезпечення національних інтересів, спроможності використовувати національні важелі для творення української нації.

2. Стійкість – передбачає міцність і надійність усіх складових елементів під час впливу дестабілізуючих чинників як зсередини, так і ззовні, їх прогнозування та нейтралізацію.

3. Здатність до саморозвитку і прогресу полягає в спроможності самостійно реалізовувати і захищати національні інтереси, застосовувати інноваційні технології управління системою національної безпеки, забезпечуючи стабільність її структурних елементів і зв'язків між ними.

Виділяють три взаємозалежні рівні (складові) національної безпеки:

- безпека людини (громадянина),
- безпека суспільства,
- безпека держави.

Діалектична єдність цих складових обумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави у просторі та в часі.

Безпека людини (громадянина) розглядається як захищеність її життєво важливих інтересів, за якої забезпечуються її всебічний прогресивний розвиток та самореалізацію.

Безпека суспільства передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства в цілому, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток.

Безпека держави – це передусім захищеність її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Принциповим є те, що вказані складові «національної безпеки» є величинами змінними. Конкретний рівень (ступінь, міра) безпеки людини (громадянина) залежить від багатьох чинників, зокрема, політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, від результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз її прогресивному розвитку та самореалізації у політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах.

Рівень (ступінь, міра) безпеки суспільства, залежить від політичного режиму, стану економіки та соціальної сфери, розвитку духовно-культурного потенціалу суспільства, сукупності умов, що дозволяють реалізувати права і свободи всіх суспільних груп населення та протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства, і як і безпека людини – від результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз прогресивному розвитку суспільства у різних сферах його життєдіяльності.

Окрім того, забезпечення безпеки людини (громадянина) та суспільства передбачає наявність та розвиток суспільних інститутів (зокрема інститутів громадянського суспільства), розвинутих форм суспільної свідомості, чинного законодавства, що гарантують реалізацію законних інтересів, захист прав і свобод кожного члена суспільства.

Пріоритетність вказаних рівнів визначається дією багатьох факторів суб'єктивного та об'єктивного характеру, зокрема, станом розвитку

суспільних відносин, політичної системи, економічного укладу, інститутів громадянського суспільства, характером зовнішніх зносин з іншими країнами.

З огляду на сказане національна безпека також є змінною величиною. За своєю суттю це інтегральна багатокomпонентна оцінка наявного (бажаного, прогнозованого) рівня (ступеню) захищеності життєво важливих національних інтересів та умов їх реалізації, зокрема, стану соціально-економічної системи, соціальних та політичних інститутів в країні, спроможності національних збройних сил протистояти загрозам територіальній цілісності та незалежності держави тощо.

Конкретне значення національної безпеки завжди знаходиться на інтервалі від абсолютної безпеки (ідеальний стан), коли події, явища, процеси, які породжують небезпеки реалізації національних інтересів повністю відсутні, до абсолютної небезпеки, коли сукупний вплив вказаних небезпек вносить до порядку денного питання про можливість існування соціальної системи (держави), наприклад, питання щодо загрози її розпаду, насильницької зміни конституційного устрою тощо.

Таким чином, за будь-яких умов національну безпеку в цілому та її складових не можна розглядати як стан, коли немає небезпеки або як статичну величину. Історичний досвід не містить прикладів, коли б такого стану вдалося досягти навіть окремій людині, не кажучи вже про соціальні системи.

Бажаний рівень національної безпеки (гарантований, критично допустимий чи недопустимий тощо) часто розглядається як мета, спосіб або необхідна умова життєдіяльності (прогресивного розвитку) людини, соціальної групи, суспільства чи держави. Вказаний розвиток можна уявити як рух по певній траєкторії у середовищі, яке характеризується сукупністю взаємозумовлених факторів зовнішнього та внутрішнього характеру, які можуть бути описані певним набором показників (індикаторів).

У такому розумінні «національна безпека» є системною кількісно-якісною характеристикою розвитку соціальної системи, як об'єкта реальної дійсності.

Це означає, що «національна безпека» є не тільки оцінкою певної захищеності вказаної системи від потенційних і реальних загроз. Вона також відображає, зокрема, результати впливу тенденцій розвитку й умов життєдіяльності соціуму, його інститутів, які визначаються відповідними настановами (політичними, правовими та іншими), за яких забезпечується збереження якісної визначеності соціальної системи та вільне, яке відпо-відає її природі, функціонування. Таким чином конкретний рівень національної безпеки формується в руслі об'єктивних і суб'єктивних процесів, під прямим та опосередкованим впливом багатьох факторів, які можуть мати економічне, політичне, воєнне, природне, техногенне чи інше походження.

Національна безпека має забезпечуватися шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку загальнодержавних та галузевих концепцій, доктрин, стратегій та програм, у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Очевидно, що вибір конкретних шляхів, засобів, способів, методів тощо забезпечення національної безпеки обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Але за будь-яких умов задоволення потреби у безпеці на всіх її рівнях (індивідуальному, суспільному, національному, міжнародному) передбачає застосування системного підходу щодо всебічного врахування низки факторів, які здійснюють вплив на безпечний розвиток соціальної системи.

1.3. Національні інтереси та їх класифікація

Переважаюча більшість підходів щодо забезпечення національної безпеки базується на усвідомленні та реалізації на державному і міжнародному рівнях концепції національних інтересів.

Сферою, де знаходять прояв інтереси, є політика. Вона визначається різними детермінантами. Серед них, зокрема: рівень та особливості культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку; географічне положення країни; ресурсні можливості держави; національно-історичні традиції; потреби забезпечення суверенітету та територіальної цілісності. Саме вказані детермінанти і знаходять своє відображення в національних інтересах, а останні – у законах, концепціях, стратегіях, інших нормативних актах, як об'єктивні потреби розвитку суспільства.

Першоосновою інтересу є потреби розвитку та безпеки суспільства і держави. Тому за своєю суттю та спрямованістю вони зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивного розвитку й тією чи іншою мірою лідерства особи, суспільства, держави. Тільки через призму їх реалізації та захисту можуть та повинні розглядатися всі проблеми пов'язані із забезпеченням національної безпеки. У цьому більшість фахівців доходять консенсусу.

Національні інтереси виконують роль домінанти у визначенні магістральних напрямків державного будівництва, а визначення сукупності інтересів залишається значною науковою проблемою та визначальним практичним завданням політичної еліти. Тобто національні інтереси певною мірою є консолідованим результатом інтелектуального пошуку науковців,

представників інститутів громадянського суспільства та політичного керівництва держави щодо відповіді на питання щодо потреб подальшого розвитку кожного індивіда, суспільства та держави й, відповідно – захисту їх від зовнішніх і внутрішніх загроз.

На формування системи національних інтересів здійснюють об'єктивний вплив чинники зовнішнього (особливо ті, які визначають тенденції розвитку геополітичної ситуації та світового господарства) та внутрішнього (передусім стан, в якому перебуває країна та нація) середовища. Так, у суспільстві, де має місце відносно стійкий розвиток політичної, економічної та інших систем, які забезпечують його життєдіяльність, національні інтереси за структурою та змістом, як правило, також мають відносно стабільний характер.

Національні інтереси мають складну структуру і можуть бути класифіковані за різними ознаками:

- характером (коаліційні, національні);
- взаємністю (однобічні, взаємні);
- мірою важливості:

– життєво важливі національні інтереси – це такі національні інтереси, які пов'язані з виживанням і безпекою нації, захистом території України і території союзників, важливих елементів інфраструктури, забезпеченням безпеки громадян та їх економічного добробуту;

– важливі національні інтереси – такі національні інтереси, які не пов'язані з виживанням України, але, які чинять вплив на добробут країни і характер міжнародної ситуації;

– інші національні інтереси – такі національні інтереси, яким можуть загрожувати стихійні лиха, значні виробничі катастрофи, порушення прав людини.

- масштабом (глобальні, регіональні, локальні);
- рівнем стійкості:

– стратегічні національні інтереси – такі національні інтереси, забезпечення яких сприяє досягненню найдосконалішого соціально-економічного та духовного розвитку. Стратегічні національні інтереси закладають фундамент для стратегії управління системою національної безпеки, визначають головні цілі та напрями управлінської діяльності; вони співпадають з життєво важливими національними інтересами;

– тактичні національні інтереси – це конкретизовані стратегічні національні інтереси, які потребують впровадження в короткотерміновий період, вони є засобом впровадження стратегічних національних інтересів у життя; вони співпадають з важливими національними інтересами;

– оперативні національні інтереси – це така сукупність національних інтересів, реалізація в життя яких дозволяє негайно впливати на конкретні

відхилення від досягнення тактичних та стратегічних національних інтересів, вони співпадають з іншими національними інтересами.

- терміном дії (постійні, довгострокові, середньострокові, поточні);
- сферами прояву (воєнно-політичні, економічні, соціальні тощо).
- рівнем:

– внутрішні – це національні інтереси, досягнення яких можливе за рахунок ефективно діючої економічної системи держави, дієздатних сил забезпечення національної безпеки;

– зовнішні – базуються на внутрішніх і спрямовані на максимально ефективне забезпечення національних інтересів за межами України.

- рівнем пріоритетності:

– пріоритетні національні інтереси – такі національні інтереси, які мають пріоритет на тому чи іншому етапі історичного розвитку країни, зумовлені об'єктивними потребами соціуму та його прогресивного розвитку і вимагають першочергових заходів щодо їх реалізації;

– потенційно пріоритетні національні інтереси – такі національні інтереси, які за певних умов можуть стати пріоритетними;

– звичайні національні інтереси – інші національні інтереси, які не належать до пріоритетних та потенційно пріоритетних національних інтересів.

Життєво важливими національними інтересами України, зокрема, є:

- дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечення суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права;
- забезпечення конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни;
- збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства;
- удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- створення безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища;
- створення умов для сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена.

Певною мірою можна стверджувати, що внутрішні національні інтереси відображають життєво важливі потреби існування і розвитку природи, людини, групи, суспільства і держави, а зовнішні – умови їх реалізації (досягнення).

Варто також зазначити, що національні інтереси завжди носять відносно постійний характер, бо виникають і зникають на якомусь історичному етапі разом з національними цінностями, які вони відображають.

Підходи щодо класифікації національних інтересів на Заході здебільшого ґрунтуються на оцінці збитку (шкоди) національній безпеці до якої може призвести реалізація тієї чи іншої загрози національному інтересу. З огляду на це, зокрема, розрізняють інтереси виживання, життєво важливі, важливі та периферійні національні інтереси.

Особливо акцентують увагу на інтересах виживання або життєво важливих національних інтересах, для захисту яких використання збройної сили вважається цілком виправданим кроком.

Таким чином можна стверджувати, що **національні інтереси** – це сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально економічний розвиток.

Національні інтереси – вихідний пункт політики національної безпеки та основа формування її пріоритетів.

Зміст національних інтересів зумовлює, якою має бути вказана політика та стратегія національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суб'єктів забезпечення національної безпеки, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси. Для визначення пріоритетних напрямків політики національної безпеки, на яких мають бути зосереджені основні зусилля в конкретний історичний період розвитку країни та суспільства, важливим є побудова ієрархії національних інтересів. Як правило, для цього визначають ступінь важливості інтересів. Вона визначається на основі оцінки збитку (шкоди) на національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу.

Найвищу ступінь важливості мають ті національні інтереси, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) національних цінностей, втрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (територіальна цілісність, державний суверенітет тощо).

Ієрархія національних інтересів є ключовим чинником при прийнятті управлінських рішень суб'єктами забезпечення національної безпеки. За її відсутності було б неможливим існування тієї чи іншої комбінації управлінських впливів (альтернативних рішень), яка має переваги над іншими. Внаслідок цього процес вибору оптимального управлінського рішення не мав би логічного завершення.

1.4. Види та складові національної безпеки

В основі взаємодії та суперечностей між суб'єктами національної, регіональної та міжнародної безпеки лежать певні підходи щодо реалізації їх інтересів. Неспівпадання поглядів на можливі шляхи та механізми реалізації інтересів породжують чинники, які вказаними суб'єктами ідентифікуються як загрози. З огляду на сказане доцільно розрізняти два взаємопов'язаних види національної безпеки: внутрішню та зовнішню.

Внутрішня безпека – це міра (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, джерелами яких є процеси, явища, події тощо, а також дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які знаходяться на території держави і перебувають під її юрисдикцією.

Тобто масштаби, характер, спрямованість вказаних загроз зумовлена внутрішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) головним чином визначаються можливостями державної влади. Загрози внутрішній безпеці проявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави: політичній, економічній, соціальній та гуманітарній (духовній).

Що ж до **зовнішньої безпеки**, то це також міра (рівень, ступінь) захищеності національних інтересів від загроз, але джерелами їх є процеси, явища, події тощо, дії (бездіяльність) юридичних та фізичних осіб, які знаходяться поза межами території держави і не підпадають під її юрисдикцією.

Тобто масштаби, характер, спрямованість вказаних загроз зумовлена зовнішніми чинниками, а їх нейтралізація (зниження рівня впливу на національну безпеку) визначаються не тільки можливостями державної влади, а й архітектурою міжнародних структур безпеки, станом системи міжнародних відносин, місцем та роллю, яку відіграє в них держава. Загрози зовнішній безпеці можуть проявляються у політичній, економічній, гуманітарній (духовній) сферах.

Забезпечення зовнішньої безпеки передбачає не тільки наявність та підтримання на необхідному рівні оборонного потенціалу, застосування комплексу різноманітних інструментів впливу на перебіг подій (дипломатичних, економічних та інших), які є у розпорядженні суверенної держави. На зовнішню безпеку значною мірою впливає стан справ щодо забезпечення її внутрішньої безпеки.

Але більш ґрунтовний аналіз проблеми забезпечення національної безпеки потребує подальшої диференціації національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства і держави, в яких органам державної влади

необхідно розробляти та здійснювати комплекс заходів щодо захисту національних інтересів.

Аналіз проблем національної безпеки за сферами життєдіяльності суспільства та держави займає чільне місце в багатьох роботах. Зокрема, розрізняють: державну, економічну, енергетичну, політичну, інформаційну, екологічну, воєнну безпеку.

Водночас деякі дослідники складові національної безпеки називають не сферами, а видами національної безпеки. Але, в даному випадку це не є суттєвим. Поділ національної безпеки на її види, сфери чи якісь інші складові є досить умовним. Причина – недостатнє наукове обґрунтування меж, які окреслюють ту чи іншу сферу (вид, складову, тощо). Незважаючи на це, сфери національної безпеки часто отримують відповідну назву у керівних документах з питань забезпечення національної безпеки (концепціях, стратегіях тощо).

Умовно виділяють дев'ять сфер національної безпеки: зовнішньополітична; державна безпека; воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону; внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна та інформаційна сфери.

Тобто в Україні сфери національної безпеки визначають крізь призму агроз. Інколи навіть стверджують, що загрози є критеріями формування державної політики національної безпеки, що вони є її наріжними каменями.

Водночас визначені згаданим Законом національні інтереси не розподілено за вказаними сферами, а наведений перелік потенційних та реальних загроз щодо їх реалізації не корелює з вказаними інтересами. Це не зовсім логічно, бо, як правило, однією із передумов виникнення загрози є наявність національного інтересу.

Аналіз сукупності національних інтересів, загроз щодо їх реалізації, процесів, які відбуваються у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави, результатів наукових досліджень дозволяє стверджувати, що в Україні доцільно здійснювати моніторинг факторів, які здійснюють вплив на національну безпеку в: економічній, політичній, соціальній, гуманітарній, оборонній сфері, а також у біосфері (рис. 1.1).

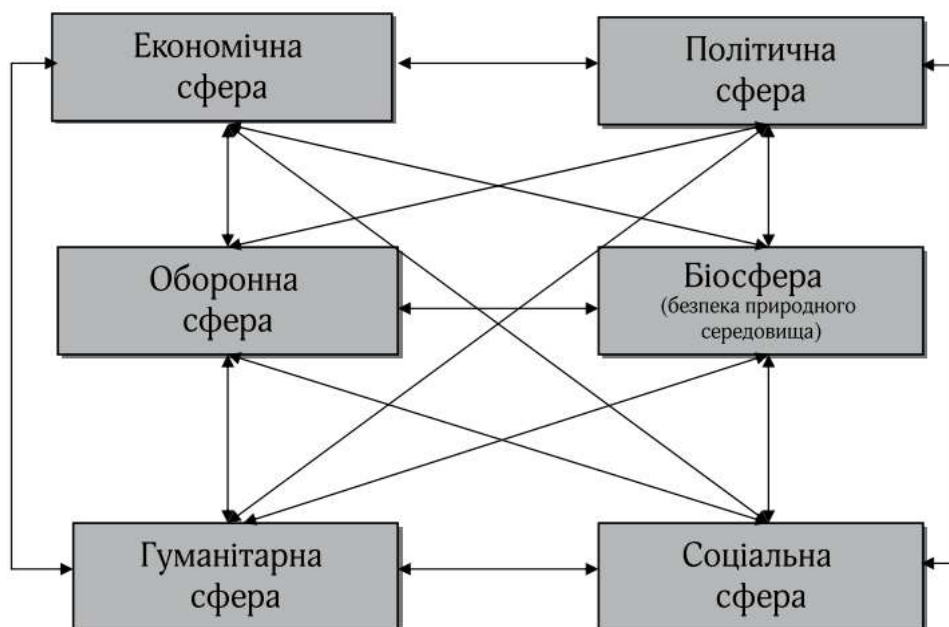

Рис. 1.1. Взаємозв'язок основних складових національної безпеки¹

Відповідно, до рис. 1.1 базується інший підхід до розподілу національної безпеки на економічну, політичну, соціальну, гуманітарну (духовну), оборонну, інформаційну безпеку та безпеку біосфери.

При цьому варто зазначити, що поняття «оборонна сфера» є більш загальним ніж поняття «воєнна сфера», хоча останнє вживається значно частіше. Це обумовлено тим, що забезпечення обороноздатності держави передбачає розгляд значно більшої сукупності чинників, які здійснюють вплив на її здатність забезпечити свій суверенітет та територіальну цілісність із застосуванням засобів збройної боротьби.

Серед них, зокрема, можна назвати такі питання, від успішного вирішення яких залежить обороноздатність країни:

- воєнна реформа (а не тільки реформування та розвиток збройних сил);
- стан оборонно-промислового комплексу;
- забезпечення належного рівня воєнно-економічного та воєнно технічного співробітництва;
- налагодження ефективної взаємодії між цивільним та військовими при вирішенні завдань пов'язаних із забезпеченням обороноздатності (а не лише вдосконалення демократичного цивільного контролю над збройними силами та правоохоронними органами);
- організація належної протидії негативним впливам інформаційно психологічних операцій з боку інших країн, спрямованим на зниження оборонного потенціалу держави (у військовій сфері є поняття «радіоелектронної боротьби», що є лише елементом вказаної протидії);

¹ Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с. С. 98

- оптимізація розподілу функцій, повноважень та відповідальності на по літичному, адміністративному та оперативному (військовому) рівнях управління у питаннях військового будівництва та підготовки країни до оборони (а не просто розподіл повноважень між Генеральним штабом Збройних Сил та Міністерством оборони України);

- забезпечення системного підходу до аналізу сукупності воєннополітичних та воєнно-технічних факторів, які мають місце у зовнішньополітичній діяльності держави.

Вищезазначені сфери національної безпеки, здійснюють безперервний взаємний вплив одна на одну із-за взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх факторів, дія яких може проявлятися у різних сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Так, не викликає сумніву вплив економічної безпеки на оборонну та соціальну безпеку і, навпаки. Це означає, що відсутність належного розуміння й відповідного консенсусу у суспільстві щодо формування пріоритетних національних інтересів, у будь-якій із сфер та адекватної реакції щодо протидії загрозам їх реалізації може призвести до зниження рівня безпеки в інших сферах.

Тому не варто віддавати перевагу тій чи іншій сфері національної безпеки.

Вказані переваги є тимчасовими, якщо в цілому розглядати їх в контексті забезпечення національної безпеки. Можна лише стверджувати про пріоритетність тих чи інших національних інтересів у вказаних сферах у якийсь історичний період розвитку суспільства і держави, а відтак і відпо відної пріоритетності щодо ресурсного забезпечення їх реалізації.

Більше того, надання протягом тривалого часу переваги тій чи іншій сфері за певних умов може стати навіть загрозою національній безпеці. Ігнорування національних інтересів в інших сферах в кінцевому підсумку призводить спочатку до зниження потенціалу держави, а потім і до інтегрального рівня національної безпеки. Перевага, яка може надаватися тій чи іншій сфері національної безпеки виправдана лише за якихось надзвичайних умов.

1.5. Порівняльний аналіз понять «небезпека», «загроза», «ризик» та «виклик» національній безпеці

Згідно чинного законодавства під загрозами розуміються наявні та потенційно можливі чинники, що створюють небезпеку реалізації життєво важливим національним інтересам. Тобто поняття «небезпека» є ключовим при визначенні поняття «загроза». Але при характеристиці чинників, які здійснюють вплив на національну та міжнародну безпеку, широко використовують і такі поняття як «ризик» та «виклик». При цьому деякі

дослідники часто ототожнюють поняття «виклик» з поняттям «загроза», а поняття «загроза» з поняттям «небезпека». Зокрема, у керівних документах з питань національної безпеки у США, зустрічається набір усіх вищезазначених понять. Відсутність критерію, за допомогою якого можна було б класифікувати загрози як реальні чи потенційні, суперечливість при використанні у діяльності органів державної влади понять «небезпека», «загроза», «виклик», «ризик», зумовлюють необхідність більш детального розгляду вказаних понять.

Передусім розглянемо більш детально поняття «небезпека» та «загроза».

Загроза національній безпеці трактується як сукупність умов та факторів, що перешкоджають реалізації національних інтересів, а також створюють безпосередню можливість заподіяння шкоди національним цінностям та національному способу життя.

Загрози класифікують за такими ознаками:

1. За джерелами походження:

- природного походження – передбачають небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні, біологічні, медико-біологічні, фізико-хімічні загрози (наприклад, проблеми повеней у Закарпатті);

- техногенного походження – транспортні аварії, пожежі, аварії з викидом, небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель тощо;

- антропогенного походження – науково-технічні, соціально-медичні, соціально-географічні, соціально-екологічні, економічні, психологічні, демографічні, освітньо-педагогічні, культурно-естетичні, зовнішньополітичні, внутрішньополітичні, інформаційні, прикордонні та ін.

2. За змістом дій:

- ненавмисні, викликані помилковими чи ненавмисними діями людини (помилковий запуск ракети тощо);

- навмисні, що стали результатом навмисних дій людей (акт тероризму, провокація війни, інформаційні війни тощо).

3. За повторюваністю вчинення:

- повторювані – загрози, які раніше траплялися;

- продовжувані – неодноразове здійснення загроз, що складається з низки тотожних загроз, які мають спільну мету.

4. За сферами походження:

- екзогенні – джерело дестабілізації системи лежить поза її межами;

- ендогенні – алгоритм дестабілізації системи перебуває в самій системі.

5. За формами вияву:

- кумулятивні – загрози, які чинять однобічний вплив на систему національної безпеки, впливають на один структурний елемент;

– диверсифіковані – загрози, які одночасно впливають на кілька структурних елементів системи національної безпеки.

6. За відношенням до людської діяльності:

– об’єктивні – загрози, які формуються і реалізуються незалежно від бажання і волі людини, її діяльності, або пов’язані з якісними характеристиками суб’єкта безпеки;

– суб’єктивні – є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності людини і соціальних інститутів.

7. За значенням:

– допустимі – загрози, які не можуть призвести до колапсу системи;

– недопустимі – загрози, які можуть призвести до змін, несумісних із подальшим існуванням системи національної безпеки.

8. За об’єктами впливу:

– людині – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню особистої безпеки громадян;

– нації – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню національних інтересів;

– державі – процес активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу існуванню держави.

9. За елементами системи національної безпеки:

– нації;

– національній ідеї;

– національним інтересам;

– об’єктам і суб’єктам національної безпеки;

– системі національної безпеки загалом;

– самому процесу забезпечення національної безпеки;

– системі забезпечення національної безпеки; – національній безпеці.

10. За наслідками:

– цивілізаційні – реалізовані загрози на певному етапі розвитку суспільства, що призвели до порушення цілісності та сталості суспільства в поступальному історичному розвитку;

– глобальні – реалізовані загрози, що охоплюють весь світ;

– транснаціональні – реалізовані загрози, що охоплюють різні нації; – регіональні – реалізовані загрози, що охоплюють нації певного регіону;

– національні – реалізовані загрози, що обмежуються сферою однієї нації;

– локальні – реалізовані загрози, що обмежуються сферою конкретного об’єкта (району, області, суб’єктів підприємницької діяльності, осіб тощо).

11. За рівнем небезпеки:

- особливо небезпечні – такі, що створюють небезпеку заподіяння шкоди життєво важливим національним інтересам;
- підвищено небезпечні – загрози, що створюють небезпеку заподіяння шкоди важливим національним інтересам;
- небезпечні – загрози, що створюють небезпеку заподіяння шкоди іншим національним інтересам.

12. За характером спрямування:

- прямі – наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між загрозою та потенційними наслідками її втіленням;
- непрямі – наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку не є очевидною.

13. За сферами життєдіяльності:

- фінансові та економічні;
- енергетичні;
- демографічні;
- науково-технічні та технологічні;
- продовольчі;
- воєнні;
- гуманітарні тощо.

14. За характером настання:

- уявні загрози, які є результатом неправильної оцінки інформації, внаслідок чого загроза інтерпретується як даність при її реальній відсутності;
- потенційні загрози, які можуть бути реалізовані за тих чи інших обставин;
- реальні загрози, які вже здійснюються або можуть бути здійснені (реалізовані у будь-який момент часу).

На Заході, а згодом і на Сході, набуло широкого розповсюдження поняття «виклик». Воно є досить вживаним у науковій та публіцистичній літературі, часто використовується політиками та експертами. Так, В.Л. Манілов під цим поняттям розуміє намагання якоїсь держави (групи держав) протидіяти реалізації національних інтересів, як по чаткову стадію зародження ескалації напруженості та протистояння між суб'єктами міжнародних відносин. Аналогічної думки дотримується й В.І. Мунтіян, на думку якого **виклик** – це прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів.

Аналіз наукової літератури дозволяє погодитися з висновками тих, які вважають, що поняття «виклик» можна ідентифікувати як проблему, яка отримала з певних причин й на певному відрізку часу, сильне звучання і загострено сприймається політичної елітою, має на її думку важливе, пріоритетне значення для національної безпеки, що виклики це проблеми, які

по стійно виникають перед соціальним об'єктом. Вони, як і загрози, не мають чіткого механізму розв'язання та негайного втручання не вимагають.

Це, звичайно, не означає, що будь-яка проблема є викликом. Вони мають своїх конкретних носіїв, конкретні у часі і просторі, мають свою внутрішню динаміку розвитку, але набувають політичного значення в міру їх сприйняття як таких. Так, можна говорити про виклик глобалізації країнам світу. Але ж масштаби можливих наслідків глобалізації кожною країною оцінюються по різному.

Оскільки виклик пов'язується із проблемою, яка не обов'язково вимагає негайного втручання, то виникає і проблема вибору: вживати чи ні ті чи інші заходи, як реакцію на виклик. Суть проблеми вибору в тому, що неоптимальний вибір може призвести до переорієнтації зусиль держави у сфері національної безпеки (а отже і її обмежених ресурсів) на розв'язання другорядних завдань.

Але ігнорувати виклик також не можна. Він може перерости в реальну загрозу національній безпеці.

Принципово важливим при визначенні загрози є її сприйняття, оскільки саме від цього залежить вибір сил, засобів, форм, методів, способів реагування на загрозу. Очевидно, що при цьому ключову роль відіграє якість та повнота зібраної інформації про фактори (явища, події, процеси), які породжують загрози.

Як виклики, так загрози можуть нести у собі значну долю суб'єктивізму в оцінці подій, яка виходить з політичних уподобань, рівня фахової підготовки, практичного досвіду, вимог «політичної доцільності» політичних угруповань, які приймають політичне рішення тощо. Тому з метою підвищення рівня об'єктивності оцінки національної безпеки доцільно, як це пропонує О.І. Бодрук використовувати категорію «фактор».

Особливістю фактора є те, що він:

- завжди є причиною, рушійною силою будь-якого процесу чи явища;
- не існує поза умов і завжди є частиною умов, формою їх прояву
- це реалізовані причини, що вже існують у реальних явищах і процесах з наявністю всіх необхідних для цього умов;
- визначається з урахуванням терміну його існування;
- завжди потребує якісної та кількісної інтерпретації.

Фактори завжди відрізняються від загроз тим, що можуть свідчити як про зниження, так і про підвищення рівня національної безпеки. Це деяка множина можливостей і умов, які або обмежують, або збільшують наші можливості при реалізації національних інтересів. Тому за допомогою факторів, застосовуючи методи факторного аналізу, доцільно досліджувати та вести моніторинг

захищеності національних інтересів, незважаючи на те, що при цьому й можуть виникати значні методологічні труднощі.

Таким чином, аналіз викликів і загроз це завжди суб'єктивний процес сприйняття певною особою чи соціальною групою тих чи інших факторів через призму власних інтересів. Внаслідок цього виклики і загрози, на відміну від факторів, мають більш мінливий і, що головне – більш суб'єктивний характер.

Щодо поняття **«ризик»**, то багато фахівці під ним розуміють можливість того, що результати діяльності або ж бездіяльності людини призведуть до наслідків, які здійснюють вплив на існування чи можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації національним інтересам, а також діяльність в умовах підвищеної небезпеки в надії на успіх.

Ризик національній безпеці може бути наслідком неадекватності, відсутності чи несвоєчасності реакції (дій, заходів тощо) з боку суб'єктів національної безпеки на чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів. Аналіз ризику, а саме: його виявлення, дослідження, розрахунок прогнозних оцінок, підготовка пропозицій щодо його зменшення, тобто ймовірного розміру шкоди (збитку) для національної безпеки у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) тощо можливий як в статистичному, так і в динамічному значенні.

У статичному значенні аналіз ризику національній безпеці полягає в способі його виразу, що диференціюється залежно від сфери його визначення.

У динамічному значенні аналіз (визначення) та оцінка ризику полягає у відмінності (диференціації) ступеня (оцінки) його розподілу пропорційно масштабу очікуваних втрат від настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації). Тому, наприклад, в залежності від специфіки завдання, яке вирішується, можна розрізняти малий, великий, прийнятний, критично-допустимий, недопустимий тощо ризик.

При аналізі та оцінці ризиків національній безпеці й прийнятті держано-управлінського рішення стосовно реалізації національного інтересу, як правило, мають бути піддані детальному аналізу такі елементи ризику:

- ймовірність виникнення бажаного результату;
- можливість відхилення від поставленої мети, заради чого має виконуватися обрана альтернатива;
- відсутність упевненості в досягненні поставленої мети;
- можливість виникнення небажаних наслідків при виконанні (чи не виконанні) тих чи інших дій в умовах невизначеності;
- матеріальні, моральні та інші витрати, пов'язані з впровадженням обраної в умовах невизначеності альтернативи;
- очікування загрози невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації.

У динамічному значенні при використанні ризику у якості міри (ступеня) небезпеки національному інтересу (національній безпеці) він може розглядатися як деяка функція. Її аргументами є імовірність настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) P і розмір максимально можливого збитку (шкоди, втрат), який може бути завдано вказаному інтересу W , внаслідок настання вказаної події (виникнення ситуації). Оскільки вказані аргументи завжди містять певну невизначеність, із-за неповноти інформації про них, (відповідно, p і w), то в кінцевому рахунку функція для визначення ризику буде мати вигляд:

$$R (\text{ризик}) = f(P, W, p, w) \quad (1)$$

Вказана форма визначення оцінки ризику національній безпеці є досить зручною. Вона дозволяє поєднати в одному показникові різноманітні дані про рівень безпеки об'єкта, як функцію наслідків впливу на цей рівень будь-яких процесів (подій, явищ), зокрема, й можливих державно управлінських рішень з питань забезпечення національної безпеки.

Таким чином аналіз понять «небезпека», «загроза», «ризик», «виклик» та взаємозв'язку між ними дозволяє стверджувати наступне.

Поняття «небезпека» виступає узагальнюючим поняттям щодо будь-яких чинників, які можуть бути розцінені як такі, що здатні нанести шкоду (збиток) національним інтересам. Тому воно є більш загальне, ніж поняття «загроза» та «виклик». У зв'язку з цим можна говорити про множину (спектр) небезпек на деякому інтервалі від максимально можливого її рівня, який є загрозою самому існуванню об'єкта до рівня, коли небезпекою практично можна знехтувати.

Поняття «ризик» пов'язане з можливістю настання якоїсь події негативного характеру та об'ємом (обсягом) шкоди, яка може бути завдана об'єкту (суб'єкту). Тому це поняття може слугувати мірою для кількісної оцінки небезпеки.

За твердженням Ситника Г.П.² небезпеки реалізації національних інтересів з урахуванням ймовірності (ризiku) виникнення умов, за яких сформується потенціал протидії реалізації на цiональним iнтересам, можуть бути за ступенем їх негативного впливу на реалізацію інтересу розташовані у наступній послідовності (ієрархії):

- потенційний виклик;
- реальний виклик;
- потенційна загроза;

---

² Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.

- реальна загроза;
- реальна небезпека.

Потенційний виклик – це ситуація, коли є ймовірність виникнення умов, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам. В даному випадку головною функцією органів державної влади є оцінка ризиків збитків в тій чи іншій сфері національної безпеки в разі виникнення умов, за яких може формуватися потенціал протидії реалізації національним інтересам та здійснення заходів профілактично-превентивного характеру щодо блокування виникнення вказаних умов. Іншими словами, це ситуація, коли може відбутися накопичення певного потенціалу протидії реалізації національним інтересам.

Реальний виклик – це ситуація, коли завершилося формування передумов (завершилося накопичення потенціалу) протидії реалізації національним інтересам, але протидії досягненню національних цілей в формі офіційних заяв, політичних, економічних чи інших дій ще немає. За цих умов головною функцією органів державної влади є:

- своєчасне виявлення ситуації та основних суб'єктів (об'єктів), які можуть реалізувати вказаний потенціал, тобто протидіяти реалізації на національним інтересам;
- уточнення можливих збитків в тій чи іншій сфері національної безпеки (які оцінюються як малий ризик для забезпечення національної безпеки);
- здійснення низки адекватних виклику заходів профілактичного характеру (для блокуванню його трансформації у потенційну загрозу).

Тобто це ситуація, коли накопичено потенціал, достатній для протидії реалізації національним інтересам, але офіційні заяви з боку тих чи інших суб'єктів, інші дії, спрямовані проти їх реалізації – відсутні.

Потенційна загроза – це ситуація, коли має місце очевидна протидія досягненню національних цілей, очевидний намір нанесення шкоди (збитку) національній безпеці в формі офіційних політичних, економічних чи інших дій без застосування засобів збройної боротьби, коли вже можна вести мову про нанесення певної шкоди (збитку) національній безпеці. Але її масштаби за будь-яких умов не зачіпають життєво важливі національні інтереси (суверенітет, територіальну цілісність тощо). Збитки (шкода) головним чином мають локальний характер, тобто це сукупність умов, які, безумовно, вимагають реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх негативного впливу на національну безпеку.

В разі виникнення потенційної загрози органи державної влади мають вдатися до заходів прямої протидії загрозі з метою запобігання її трансформації у реальну загрозу. Ці заходи мають бути адекватними рівню загрози, але у будь-якому випадку застосування збройної сили в сукупності

засобів і способів, які використовуються для захисту національних інтересів має виключатися.

Таким чином для даної ситуації характерним є очевидний намір протидії реалізації інтересам в формі офіційних заяв з боку тих чи інших суб'єктів, інших дій без застосування силових методів. Має місце нанесення шкоди національній безпеці, але її масштаби не зачіпають життєво важливі національні інтереси.

Реальна загроза – це ситуація, коли має місце не тільки очевидна протидія досягненню національних цілей, а й очевидний намір нанесення шкоди (збитку) життєво важливим національним інтересам в формі офіційних чи не офіційних політичних, економічних та інших дій, але без застосування засобів збройної боротьби. Водночас загроза збройного нападу досить висока. Вже можна вести мову про нанесення значної шкоди (збитку) національній безпеці, масштаби якої зачіпають життєво важливі національні інтереси, але головним чином мають локальний характер.

Тобто це сукупність умов, які безумовно вимагають негайної реакції (конкретних заходів) щодо запобігання їх подальшого негативного впливу на національну безпеку.

У разі виникнення реальної загрози органи державної влади мають вдатися до активних і рішучих заходів прямої протидії загрозі з метою запобігання її переростання у реальну небезпеку.

Ці заходи мають бути комплексними, передбачати залучення всіх наявних у розпорядженні органів влади засобів і способів, але бути адекватними рівню загрози і, як правило, виключити необхідність застосування збройної сили для захисту життєво важливих інтересів.

За реальної загрози шкода (збитки) життєво важливими національними інтересами не досягають рівня, коли, наприклад, відбувається порушення цілісності соціальної, економічної чи політичної системи або втрачаються можливості виконання ними життєво важливих функцій.

Таким чином, у ситуації реальної загрози має місце протидія реалізації життєво важливим національним інтересам, але вона має вибіркового характеру і без застосування збройної сили. Водночас загроза застосування засобів збройної боротьби досить висока (зброя може бути застосована у будь-який момент). Має місце нанесення шкоди реалізації життєво важливих інтересів, але її масштаби мають локальний характер.

Реальна небезпека – це ситуація, коли склалися умови, за яких безпосередня небезпека нанесення збитку (шкоди) життєво важливим національним інтересам і національним цінностям є реальністю.

Це, наприклад, ситуація, коли вже розпочалася війна або коли вона може розпочатися у будь-який момент. З огляду на це держава має використати всі

наявні у її розпорядженні засоби для захисту вказаних інтересів у тому числі засоби збройної боротьби (військову силу).

При цьому перевищувати рівень загрози є не тільки допустимим, а й бажаним (аж до розгляду практичних питань щодо вжиття превентивних заходів), з метою блокування джерела (джерел) загрози у найбільш короткі терміни, бо від цього залежить величина збитків для національних інтересів. Тому це ситуація, коли ймовірність запровадження воєнного стану на всій території держави є надзвичайно високою, оскільки протидія реалізації життєво важливих національних інтересів має комплексний характер, як правило, із застосуванням збройної сили.

Відбувається порушення цілісності соціальної системи та держави й втрачаються можливості виконання ними тих чи інших життєво важливих функцій (частково або повністю).

1.6. Нормативно-правові акти у сфері забезпечення національної безпеки

Ієрархія нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері національної безпеки:

1. Перший рівень у системі нормативно-правового забезпечення національної безпеки складають Конституція України та Закон України «Про національну безпеку України». У цих документах закріплені основні напрями державної політики національної безпеки, основи нормативно правового забезпечення суб'єктів забезпечення національної безпеки, принципи їх організації та функціонування, порядок взаємодії.

Конституція України – основа усього законодавства України. У Конституції України, окрім фундаментальних понять: екологічна безпека (ст.ст. 16, 92), економічна та інформаційна, державна безпека (ст. 17), інтереси національної безпеки (ст.ст. 32, 34, 36, 39), забезпечення національної безпеки (ст. 44), основи національної безпеки (ст. 92), національна безпека, сфери національної безпеки, небезпека (ст. 106), особиста безпека (ст. 126), громадська безпека (ст. 138), передбачено створення і функціонування координаційного органу з питань національної безпеки і оборони при Президентові України – Ради національної безпеки і оборони України (ст. 107). У Конституції в самій загальній формі юридично закріплюються мета, функції, компетенція, принципи взаємодії державних і недержавних суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Закон України «Про національну безпеку України» прийнятий 21 червня 2018 року. З набранням чинності цього

Закону втатив чинність Закон України «Про основи національної безпеки України» прийнятий 19 червня 2003 року.

Він визначає і розмежовує повноваження державних органів у сферах національної безпеки та оборони, а також визначає серед фундаментальних національних інтересів здобуття членства в ЄС і НАТО.

2. Другий рівень формують Стратегія національної безпеки та нормативно-правові акти України, в яких відображені основні норми діяльності органів та структур у процесі забезпечення національної безпеки в різних сферах національної безпеки, їх завдання, напрями діяльності, функції та повноваження.

До них, зокрема, належать: Доктрини національної безпеки.

Доктрина національної безпеки – це сукупність офіційних поглядів на мету, функції, принципи та методи забезпечення національної безпеки України в конкретній сфері.

Закони України: «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про розвідувальні органи України», «Про державну прикордонну службу України», «Про державний кордон України», «Про Збройні Сили України», «Про оборону України» тощо.

Кодекси України: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Митний, Бюджетний, Податковий, Господарський кодекси України, кодекс Цивільного захисту тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин у сфері національної безпеки.

3. Третій рівень формують нормативно-правові акти Президента України.

Президент України – глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Нормативно-правові акти, що ним видаються (укази та розпорядження) посідають наступне після законів місце і є обов'язковими для виконання на всій території України. В якості предмета регулювання виступають основні напрями забезпечення національної безпеки.

У випадку суперечності указу Президента Конституції і законам України на підставі висновку Конституційного Суду України указ втрачає силу.

4. Четвертий рівень становлять міжнародні договори, міжнародноправові звичаї та рішення міждержавних (міжурядових) організацій, які є юридично обов'язковими для держав-учасниць.

Міжнародно-правовий звичай, як і міжнародний договір – це угода між державами, що покладає на них юридичні зобов'язання, він виступає джерелом міжнародного публічного права, а у внутрішній сфері держави його дія опосередковується національно-правовими формами. Міжнародний правовий

звичай застосовується у практиці конкретної держави, якщо держава прямо визнала його в нормативному акті: дипломатичному чи законодавчому.

5. П'ятий рівень належить нормативно-правовим актам Кабінету Міністрів України.

Відповідно до ст. 113 Конституції України Кабінет Міністрів є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Здійснюючу виконавчу владу, в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження стосовно забезпечення національної безпеки. Особливістю нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України є те, що вони можуть бути прийняті на підставі і на виконання Конституції України, законів України і актів Президента (ст. 113 Конституції України). Саме тому акти Уряду виокремлюються в окремий п'ятий рівень, тому що конкретизують викладені в Конституції, законах і актах Президента, міжнародних угодах, які ратифікувала Україна, положення стосовно забезпечення національної безпеки в конкретних сферах життєдіяльності.

6. Шостий рівень становлять нормативно-правові акти міністерств та інших органів виконавчої влади, які у межах своєї компетенції на основі чинного законодавства про національну безпеку, а також відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України розробляють відомчі нормативні акти: накази, інструкції, положення, постанови, програми, листи, статuti, які спрямовані на реалізацію функцій відповідно до компетенції в конкретній сфері життєдіяльності щодо конкретних національних інтересів. Вони є обов'язковими для виконання всіма підвідомчими міністерствами та відомствами, установами та організаціями, посадовими особами.

Відомчі нормативно-правові акти конкретизують наявні положення, що містяться в актах вищої сили дії.

7. Сьомий рівень – локальні нормативні акти – такі юридичні документи, які містять норми права, що приймаються місцевими органами влади, суб'єктами управління на конкретному підприємстві, в організації з питань забезпечення національної безпеки, які є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами і організаціями, а також посадовими особами і громадянами на території, підпорядкованій даному органу влади.

Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII³.

Цей Закон відповідно до статей 1, 2, 17, 18 і 92 Конституції України визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз.

---

³ https://kodeksy.com.ua/pro_natsional_nu_bezpeku_ukrayini.htm

Цим Законом визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створюється основа для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначається система командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджується всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечуючи у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони.

Структура Закону:

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

- Стаття 1. Визначення термінів

Розділ II. ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

- Стаття 2. Правова основа державної політики у сферах національної безпеки і оборони
- Стаття 3. Принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони

Розділ III. ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЦИВІЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

- Стаття 4. Засади демократичного цивільного контролю
- Стаття 5. Контроль, що здійснюється Президентом України
- Стаття 6. Контроль, що здійснюється Верховною Радою України
- Стаття 7. Контроль, що здійснюється Кабінетом Міністрів України
- Стаття 8. Контроль Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування
- Стаття 9. Судовий контроль
- Стаття 10. Громадський контроль
- Стаття 11. Відповідальність за порушення законодавства про національну безпеку України

Розділ IV. СЕКТОР БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ

- Стаття 12. Склад сектору безпеки і оборони
- Стаття 13. Керівництво у сферах національної безпеки і оборони
- Стаття 14. Координація у сферах національної безпеки і оборони
- Стаття 15. Міністерство оборони України
- Стаття 16. Збройні Сили України
- Стаття 17. Державна спеціальна служба транспорту
- Стаття 18. Міністерство внутрішніх справ України
- Стаття 19. Служба безпеки України
- Стаття 20. Розвідувальні органи України
- Стаття 21. Управління державної охорони України

- Стаття 22. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України
  - Стаття 23. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику
  - Стаття 24. Міжнародне співробітництво з питань національної безпеки
- Розділ V. ПЛАНУВАННЯ У СФЕРАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І
ОБОРОНИ
- Стаття 25. Мета, принципи і види планування у сферах національної безпеки і оборони
  - Стаття 26. Стратегія національної безпеки України
  - Стаття 27. Комплексний огляд сектору безпеки і оборони
  - Стаття 28. Стратегія воєнної безпеки України
  - Стаття 29. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України
  - Стаття 30. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України
  - Стаття 31. Стратегія кібербезпеки України
  - Стаття 32. Національна розвідувальна програма
  - Стаття 33. Державні програми у сферах національної безпеки і оборони
  - Стаття 34. Державне оборонне замовлення
  - Стаття 35. Фінансове забезпечення сектору безпеки і оборони
  - Прикінцеві та перехідні положення .

Указом Президента України №392/2020 від 14 вересня 2020 року затверджена **Стратегія національної безпеки України**⁴.

Основною відмінністю Стратегії 2020 року від попередніх є те, що вона ґрунтується на таких основних засадах як: стримування, стійкість, взаємодія. Реалізація пріоритетів забезпечується за такими напрямками: відновлення миру, територіальної цілісності та державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях у Донецькій і Луганській областях України на основі міжнародного права; здійснення міжнародно-правових, політико-дипломатичних, безпекових, гуманітарних та економічних заходів, спрямованих на припинення російською федерацією незаконної окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь; продовження реалізації заходів з оборони та стримування, активного використання переговорних форматів та консолідації міжнародного тиску на Російську Федерацію як гарантії недопущення ескалації конфлікту з боку Росії, зменшення напруги та припинення російською федерацією збройної агресії; використання всіх наявних механізмів ООН, Ради Європи, ОБСЄ, інших

⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

міжнародних організацій для консолідації міжнародної підтримки України у протидії російській агресії, відновленні територіальної цілісності та державного суверенітету України; розвиток відносин зі Сполученими Штатами Америки, Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, Канадою, Федеративною Республікою Німеччина, Французькою Республікою, сусідніми та іншими державами, а також із міжнародними організаціями для забезпечення міжнародної безпеки та протидії спільним викликам і загрозам, мінімізації їх впливу на Україну та ін.

Позитивним моментом Стратегії національної безпеки України 2020 р. є більш чітке, порівняно із попередньою Стратегією, визначення стратегічних напрямів деокупації Криму та ОРДЛО. Також, документ є основою для розроблення документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації.

Доктрина – це сукупність офіційних поглядів на мету, функції, принципи та методи забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності.

Доктрина слугує основою для:

- формування державної політики в конкретній сфері забезпечення національної безпеки України;
- підготовки пропозицій щодо удосконалення правового, методичного, науково-технічного і організаційного забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності;
- розроблення цільових програм забезпечення національної безпеки в конкретній сфері життєдіяльності.

Основні принципи формування Доктрин національної безпеки:

- реалізації (практичної значимості);
- єдності форми і змісту;
- цілеспрямованості.

Воєнна доктрина України – складова частина концепції національної безпеки, становить сукупність основоположних настанов і принципів щодо організації та забезпечення безпеки особи, народу і держави шляхом політичних, дипломатичних, економічних та воєнних заходів. Визначає державну політику України у військовій сфері.

Указом Президента України Володимира Зеленського від 25 березня 2021 року № 121/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» Воєнна доктрина України як концепція національної безпеки була скасована та замінена відповідно **Стратегією воєнної безпеки**.

Стратегія передбачає досягнення семи цілей (очікуваних результатів) реалізації державної політики у війсьній сфері, сфері оборони і військового будівництва, якими визначені:

- достатні оборонні спроможності держави, які в поєднанні з консолідованим міжнародним тиском на російську федерацію можуть забезпечити стримування подальшої ескалації збройної агресії проти України та відновлення її територіальної цілісності в межах державного кордону України;

- потужна територіальна оборона, яка у взаємодії з рухом опору сприятиме підвищенню рівня обороноздатності держави, згуртуванню суспільства, патріотичному вихованню громадян, наданню обороні України всенародного характеру та готовності населення до оборони держави;

- ефективний менеджмент у сфері оборони, заснований на засадах демократичного цивільного контролю, інших євроатлантичних принципах і стандартах, інноваційних рішеннях та сучасних бізнес-практиках, програмно-проектному управлінні оборонними ресурсами, удосконаленні процесах визначення та задоволення потреб оборони України;

- професійний особовий склад Збройних Сил України та інших складових сил оборони, який перебуває в центрі уваги держави, підтримується вдосконаленими системами кадрового менеджменту, підготовки до військової служби та військово-патріотичного виховання молоді, може бути в короткі строки посилений підготовленим і вмотивованим військовим резервом;

- сучасне високотехнологічне озброєння, військова та спеціальна техніка Збройних Сил України, інших складових сил оборони, яка забезпечує виконання ними покладених завдань, зокрема в операціях НАТО;

- розвинута військова інфраструктура, об'єднана логістика та достатні запаси матеріальних засобів, дієва система медичного забезпечення, що відповідають потребам сил оборони;

- побудовані на національних і євроатлантичних цінностях сили оборони, які відповідають критеріям набуття повноправного членства України в НАТО, взаємосумісні з відповідними компетентними органами держав – членів НАТО та спроможні робити гідний внесок у проведення операції НАТО.

Основний зміст Стратегії воєнної безпеки України наведено у Додатку А.

Стратегія економічної безпеки України визначає шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів національних інтересів у сфері забезпечення економічної безпеки. Національним інтересам України відповідає сталий розвиток національної економіки, інтеграція України в європейський економічний простір, розвиток рівноправного взаємовигідного економічного співробітництва з іншими державами.

Відповідно до Указу Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11.08.2021 р. «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року»⁵ – «забезпечення національних економічних інтересів вимагає формування і реалізації стратегічного курсу у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого як на стале нарощення конкурентоспроможності економіки України, так і на поступове зміцнення економічної стійкості та відповідно невразливості національної економіки до зовнішніх і внутрішніх загроз. Отже, стратегічний курс у сфері забезпечення економічної безпеки має два взаємопов'язаних напрями – напрям розвитку та напрям забезпечення безпеки»

1.7. Складові системи управління національною безпекою

Найвищий рівень державного управління національною безпекою посідає **Президент України**, який:

- здійснює загальне управління національною безпекою в усіх сферах життєдіяльності;
- координує діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади в питаннях забезпечення національної безпеки України.

Наступний елемент ієрархії – **Рада національної безпеки і оборони України**, яка має здійснювати стратегічне управління національною безпекою в усіх сферах життєдіяльності.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України, громадського порядку і боротьби із злочинністю. Кабінет Міністрів України здійснює управління національною безпекою через центральні і місцеві органи виконавчої влади. На цьому рівні – **Верховна Рада України, суди загальної юрисдикції, Конституційний Суд України, Національний банк України, Прокуратура України**. Ці органи називають органами міжгалузевого управління.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України:

- визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, основи національної безпеки;
- формує законодавчу базу в цій сфері;
- схвалює рішення з питань введення надзвичайного і воєнного стану, мобілізації, визначення загальної структури, чисельності, функцій Збройних

---

⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>

Сил України та інших військових формувань, створених відповідно до законів України.

Конституційний суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів в сфері національної безпеки Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та Законів України з відповідних питань. Суди загальної юрисдикції здійснюють судочинство у справах про злочини, що завдають шкоди національній безпеці України.

Національний банк України відповідно до основних засад грошово кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

Прокуратура України здійснює нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство у сфері національної безпеки; нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, що порушені за фактом вчинення злочинів проти основ національної безпеки, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Наступний щабель в ієрархічній системі органів державного управління посідають центральні органи виконавчої влади, які є центральними органами управління в певній сфері життєдіяльності, **Служба безпеки України та Служба зовнішньої розвідки, Національне антикорупційне бюро**. Ці органи пропонуються називати як органи тактичного галузевого управління.

Так, основним призначенням Міністерства внутрішніх справ є забезпечення внутрішньої безпеки, Міністерства аграрної політики і продовольства – забезпечення продовольчої безпеки; **Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК)** – забезпечення формування та реалізації державної антикорупційної політики.

Таким чином, кожен центральний орган виконавчої влади виступає самостійним суб'єктом управління національною безпекою в конкретній сфері життєдіяльності, у той же час підпорядкованим Кабінету Міністрів України.

Служба безпеки України відповідно до законодавства має статус державного правоохоронного органу спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Вона також є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, охорони державної таємниці та головним органом у сфері боротьби з тероризмом. На СБ України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності

іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань СБ України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Служба зовнішньої розвідки України є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово технічній, інформаційній та екологічній сферах.

Національне антикорупційне бюро України – державний правоохоронний орган, основне завдання якого – попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, вчинених вищими посадовими особами, а також запобігання вчиненню нових.

Нижча ланка управління національною безпекою – **місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування** у межах делегованих повноважень. Вони забезпечують національну безпеку відповідно до потреб тієї місцевості, управління якою вони здійснюють. Ці органи називають органами локального управління національною безпекою.

Серед складових системи управління національною безпекою в окрему групу виділяють **суб'єкти недержавної форми власності** (недержавні структури).

1.8. Стратегічний аналіз безпекового середовища України⁶

Сучасне безпекове середовище характеризується високим ступенем мінливості й непередбачуваності. Драматичні події, що відбуваються нині у світі, насамперед війна, розв'язана російською федерацією – державою, що володіє ядерною зброєю та досі є постійним членом Ради Безпеки ООН, проти України, яка свого часу відмовилася від ядерної зброї в обмін на міжнародні безпекові гарантії, випробовують на міцність і життєздатність наявні механізми забезпечення миру та безпеки, перевіряють на практиці ефективність міжнародних організацій та альянсів, активізують пошуки нових механізмів забезпечення глобальної, регіональної та національної безпеки. Невизначеність ситуації суттєво ускладнює формування державами політики у сфері національної безпеки, потребує диверсифікації заходів, посилення традиційних безпекових механізмів заходами у сфері побудови національної стійкості.

⁶ Резнікова О. О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/strategichnyy-analiz-bezpekovo-ho-seredovys-hcha-ukrayiny> (дата доступу 02.03.2024)

Наведене вище актуалізує пошук нових, теоретично обґрунтованих підходів до забезпечення національної безпеки, у т. ч. стратегічного аналізу і планування.

Стратегічний аналіз безпекового середовища покликаний визначити процеси, явища, чинники, умови, обставини, події, результати діяльності й взаємодії суб'єктів суспільних відносин, а також тенденції їх розвитку, які впливають на рівень захищеності держави, суспільства, довкілля на певній території від наявних і прогнозованих загроз. Зміни безпекового середовища, що є відхиленням від його звичайного стану рівноваги, містять ризики, які підлягають подальшому аналізу.

За результатами первинного аналізу безпекового середовища виявлені ризики можна розподілити на ті, що можуть трансформуватися в загрози, й ті, що створюють нові можливості для розвитку держави та суспільства. Зауважимо, що в міжнародних стандартах ISO ризик схарактеризований як вплив невизначеності на результати, які очікуються (ISO, 2018; ISO, 2021).

Трактуючи загрозу як потенційну причину небажаного інциденту, який може зашкодити фізичним особам, активам, системі або організації, навколишньому середовищу або суспільству (ISO, 2021), встановимо, що загрозу національній безпеці можуть створювати певні дії, явища, процеси, події, ситуації, безпосередньо спрямовані на підрив державного суверенітету і територіальної цілісності держави та/або здатні зашкодити життю, здоров'ю, майну громадян, завадити безперебійному наданню критично важливих функцій держави, завдати фізичної або економічної шкоди підприємствам, організаціям, об'єктам критичної інфраструктури, стати на заваді реалізації національних інтересів тощо. При цьому джерелом загрози можуть бути політика держави або групи держав; окремі люди, групи людей, організацій; природне середовище або космічний простір, зміни в діяльності, реалізації, функціонуванні або існуванні яких спричиняють ті чи інші загрози та визначають їхній загальний характер. З одного джерела може походити більше ніж одна загроза.

Варто зауважити, що в українському експертному середовищі часто зустрічається розподіл загроз на внутрішні та зовнішні (Абрамов, Ситник, Смолянчук та ін., 2016; Горбулін, Качинський, 2010). Розглядаючи державу і суспільство як складні системи через призму концепту національної стійкості (Резнікова, 2022; Bertalanffy, 1968; Brauch, 2005; Chandler, 2012), можна дійти висновку, що джерелом внутрішніх загроз зазвичай є уразливості, які засвідчують наявність проблем, вад, недоліків, що породжують або посилюють схильність до порушення функціональності, системних пошкоджень та/або піддатливості до негативних впливів ризиків і загроз (Президент України, 2021). Зазвичай уразливості держави та суспільства постають як результат

низької ефективності органів державної влади, непослідовності й незавершеності реформ, системних вад розвитку, тощо.

Загалом своєчасне виявлення наявних і прогнозованих загроз національній безпеці, уразливостей і переваг (сильних сторін) держави і суспільства, а також можливостей посилення захисту національних інтересів в умовах певної безпекової ситуації, зважаючи на тенденції розвитку безпекового середовища, є підґрунтям для визначення стратегічних цілей і пріоритетів державної політики у сфері забезпечення національної безпеки. Основним методом проведення стратегічного аналізу безпекового середовища держави є SWOT-аналіз. Поглиблений аналіз ризиків і загроз національній безпеці передбачає також застосування низки кількісних і якісних методів дослідження (Резнікова, Войтовський, Лепіхов, 2020).

Незадовго до початку повномасштабної війни, яку розпочала російська федерація проти України 24 лютого 2022 р., у нашій державі було завершено підготовку галузевих безпекових стратегій у межах нового циклу стратегічного планування, започаткованого з прийняттям у 2020 р. нової редакції Стратегії національної безпеки України (Президент України, 2020). У документах було визначено широкий спектр загроз національній безпеці в різних сферах. Водночас результати поглибленого аналізу таких загроз дозволяють стверджувати, що джерел їх виникнення було не надто багато.

Найбільша група загроз національній безпеці України походила від *агресивної зовнішньої і воєнної політики рф*. До таких загроз у галузевих безпекових стратегіях віднесено посягання на суверенітет і територіальну цілісність України, блокування руху нашої держави до набуття повноправного членства у ЄС та НАТО, можливість подальшої ескалації збройної агресії рф проти України та повномасштабного застосування військової сили проти України, провокування збройного конфлікту на державному кордоні України, ведення розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб РФ проти України, здійснення інформаційних спецоперацій, використання незаконних збройних формувань, поширення тероризму, який рф фінансує та підтримує, атаки в кіберпросторі, блокування постачання необхідних ресурсів та обладнання для потреб економіки України тощо (Кабінет Міністрів України, 2021; Президент України, 2021).

На момент набуття чинності галузевими безпековими стратегіями Україна протягом восьми років зазнавала гібридної агресії рф. Така агресія виходила поза межі однієї держави, а її вияви й результати нині загальновідомі, зокрема: на рівні України – окупація в 2014 р. Автономної Республіки Крим і частини Луганської і Донецької областей, неодноразові спроби втручання у внутрішні справи України; на регіональному рівні – застосування енергетичної зброї (наприклад, у спосіб створення штучного дефіциту природного газу в Європі та

підвищення його ринкової вартості), створення міграційної кризи на кордоні Білорусі (сателіта рф) та держав ЄС; на міжнародному рівні – реалізація стратегії створення напруженості на Заході, поширення російської пропаганди й дезінформації тощо. Було зрозуміло, що керівництво рф не планувало переглядати агресивну зовнішню і воєнну політику, надто щодо України. Водночас сценарій повномасштабного вторгнення рф в Україну вже на початку 2022 р. та ведення агресором терористичної війни проти населення більшістю експертів не розглядався як найбільш ймовірний.

Причини розгортання РФ війни проти незалежної України мають вочевидь не лише політичний, а й ідеологічний та історичний контексти. Відомий політолог, соціолог і державний діяч З. Бжезінський зазначав, що «...незалежність України кинула виклик самій суті претензії росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичності», а також «...росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без росії» (Бжезінський, 2000:89, 122).

Посягання рф на суверенітет і територіальну цілісність сусідніх держав, передусім Грузії, Молдови та України, спостерігалися вже не один рік. Проте реакція з боку демократичних держав і міжнародних організацій, які відповідають за мир та безпеку, на відверті порушення рф норм міжнародного права й маніпулювання демократичними цінностями до цього часу була вкрай слабкою. Політика умиротворення агресора та символічні санкції не стали на заваді агресивним планам Кремля, що згодом призвело до розширення формату гібридної агресії рф і повномасштабного вторгнення в Україну.

Загалом, *руйнування створеної після Другої світової війни системи міжнародної безпеки й послаблення впливу міжнародних організацій, що мають забезпечувати дотримання норм міжнародного права*, доцільно визначити джерелом окремої групи загроз національній безпеці України. Зазначені глобальні процеси знизили ефективність наявних інструментів кризового врегулювання, знецінили безпекові гарантії, надані різним державам, провокували нові міждержавні конфлікти і поширення міжнародної злочинності за відсутності системи ефективних стримувань і покарань.

Джерело загроз національній безпеці, пов'язане з неефективністю системи міжнародної безпеки, виявилось особливо небезпечним саме для України, оскільки чинні механізми захисту миру та безпекові гарантії, у т. ч. за Будапештським меморандумом, не завадили рф роками здійснювати гібридну агресію проти України, а 24 лютого 2022 р. розпочати повномасштабну війну.

Серед інших джерел ризиків і загроз для національної безпеки України можна визначити такі: *зміна клімату, розвиток науки і технологій, просування іншими державами інтересів, які суперечать національним інтересам*

України, тощо. Зазначені джерела ризиків і загроз є типовими для більшості держав, усунути їх повністю неможливо. Отже, під час формування державної політики у сфері забезпечення національної безпеки держави мають знаходити інструменти, які дозволятимуть адаптуватися до постійної дії таких загроз. Такий підхід передбачає посилення національної стійкості.

Крім аналізу ризиків і загроз національній безпеці, стратегічний аналіз безпекового середовища передбачає також визначення уразливостей, переваг і можливостей держави та суспільства у сфері захисту національних інтересів.

Що стосується *уразливостей держави та суспільства*, які є джерелом внутрішніх загроз, то їх досить детально описано в документах планування у сферах національної безпеки і оборони, ухвалених протягом останніх років на виконання пункту 66 Стратегії національної безпеки України (Кабінет Міністрів України, 2021, 2021; Президент України, 2020, 2021). Серед основних уразливостей, визначених у цих документах, такі: непослідовність і незавершеність реформ, низька ефективність органів державної влади, корупція, системні вади у сфері інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій, вади системи управління державним кордоном, дисбаланси фінансової системи та макроекономічні диспропорції, дефіцит фінансових ресурсів, втрати державного бюджету, низька конкурентоспроможність національної економіки, недостатня захищеність національної економіки, недостатність і ресурсна орієнтованість інвестицій, втрата науково-технічного потенціалу, депопуляція, низький рівень добробуту населення, несприятливі умови для підтримки здорового способу життя, зниження культурного рівня й погіршення емоційного стану населення, системні вади у сфері охорони навколишнього природного середовища, недостатній контроль з боку держави за дотриманням біобезпеки, системні вади у сфері енергетичної безпеки тощо.

Зауважимо, що протистояння України у війні активізувало *сильні сторони держави та суспільства*, зокрема злагодженість і єдність щодо демократичних цінностей і національних інтересів. Це дозволило оперативно усунути деякі уразливості. Передусім ідеться про вади у сфері інформаційної політики держави й слабкість системи стратегічних комунікацій. Завдяки ефективному координуванню відповідної діяльності та об'єднанню зусиль держави, суспільства та бізнесу Україні вдалося отримати значні переваги в інформаційній війні та забезпечити поширення у світі правдивої інформації про події, що відбуваються нині в країні.

До інших сильних сторін Української держави та суспільства можна віднести сформованість законодавчої бази, яка передбачає механізми управління державою як у звичайних умовах, так і в умовах надзвичайного та

воєнного стану. Це значною мірою гарантує безперервність урядування, що є одним із ключових напрямів забезпечення національної безпеки і стійкості.

Крім того, ухвалений 2021 р. **Закон України «Про основи національного спротиву»**⁷ (Верховна Рада України, 2021) заклав підвалини організації територіальної оборони, яка відіграла важливу роль у забезпеченні захисту держави у нинішній війні. Зокрема, у такий спосіб було реалізовано принцип субсидіарності, який є одним із ключових у сфері формування національної стійкості. Це дозволило суттєво підвищити ефективність реагування на воєнні загрози на місцевому рівні й налагодити належне координування на всіх рівнях.

Повномасштабне вторгнення, як і гібридна війна РФ, що триває з 2014 р., виявили в Україні й інші переваги, такі як потужний волонтерський рух і значний потенціал самоорганізації суспільства. Активні навчання й тренування представників органів державної влади, сил безпеки та оборони, зокрема за участі іноземних держав та НАТО, щодо комплексного реагування на різні загрози, суттєво підвищили рівень готовності держави до збройної агресії РФ, що якісно відрізняє поточну ситуацію від тієї, яка склалася в 2014 р. Безумовною перевагою є також лідерство Президента України, що забезпечило не лише ефективне протистояння кількісно більшим силам ворога, а й дозволило організувати потужну міжнародну коаліцію демократичних держав на підтримку України.

Під час війни сформувалися й нові можливості для захисту національних інтересів і подальшого відновлення країни у післявоєнний період. Передусім ідеться про зміцнення двосторонніх відносин України з низкою держав світу, прогрес України на шляху європейської інтеграції та у захисті суверенних прав у міжнародних судових установах, зокрема Міжнародному суді ООН, широкий суспільний резонанс і підтримку України у світі тощо.

Відповідно до правил адаптивного управління аналіз ризиків і загроз національній безпеці має здійснюватися регулярно. Вочевидь після завершення війни безпекове середовище України зазнає суттєвих змін. Зміняться й пріоритетні потреби у сфері захисту національних інтересів та подальшого розвитку держави. З огляду на це, після війни має бути започаткований новий цикл стратегічного планування, за результатами якого доцільно внести уточнення до Стратегії національної безпеки України та галузевих безпекових стратегій.

Беручи до уваги наведені вище характеристики безпекового середовища України й контекст поточної безпекової ситуації, проаналізуємо кілька припущень щодо джерел основних загроз національній безпеці України в післявоєнний період.

---

⁷ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

Рф залишатиметься основним джерелом загроз національній безпеці України на довгі роки. Хоча найгірші прогнози щодо розширення агресії рф проти України вже справдилися, після завершення війни не варто очікувати на відмову керівництва рф (навіть у разі заміни її очільників) від агресивних планів щодо продовження експансіоністської політики щодо України. Початок повномасштабних бойових дій рф проти України на тлі низки помилок у розрахунках керівництва рф щодо потенціалу стійкості Української держави і суспільства унеможливили досягнення стратегічних цілей рф щодо створення напруженості на Заході на глобальному та регіональному рівнях, призвели до запровадження потужних міжнародних санкцій проти рф, що спричинило значні економічні, фінансові, політичні, технічні, іміджеві та інші втрати. Зазнаючи збитків, рф прагнутиме відновитися передусім у спосіб захоплення у ході війни нових територій України й отримання доступу до ресурсів нашої держави. Чинник вимушених переселенців з України до країн ЄС вже зараз використовується рф як інструмент політичного та економічного тиску на Захід. Але й по завершенню війни малоімовірним є те, що рф відмовиться від спроб у різний спосіб завдати шкоди інтересам України, а також втручання у її внутрішні справи, використовуючи цей шлях як продовження тиску на Захід з метою скасування санкцій.

Архітектура глобальної безпеки зазнає змін, проте цей процес буде складним і тривалим. Ескалація ситуації довкола України напередодні війни дала рф можливість підвищити рівень воєнно-політичної напруженості в країнах Заходу, але формально не виходити за межі міжнародного права. Зокрема, і накопичення російських військ уздовж кордонів України, і вимоги до США та НАТО щодо «гарантій безпеки» багатьма державами були інтерпретовані як законні з погляду суверенних прав рф як незалежної держави та суб'єкта міжнародних відносин. Цьому сприяла й запущена рф інформаційна кампанія, яка акцентувала увагу урядів і громадськості країн Заходу на тім, що рф – актор, на якого варто зважати, навіть якщо це офіційно не визнається. Не виключено, що саме така ситуація пояснює вичікувальну позицію переважної більшості держав світу та їхніх лідерів у перші дні війни та значну обережність у подальших діях і рішеннях цих держав.

Війна в Україні виявила неефективність низки міжнародних організацій та їхніх структурних підрозділів (зокрема, РБ ООН, Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, ЮНІСЕФ, ОБСЄ, МАГАТЕ та ін.), які не змогли ані вирішувати складні питання щодо забезпечення безпеки і миру, ані оперативно зорієнтуватися в міжнародному безпековому середовищі та ідентифікувати події, зокрема відрізнити війну від конфлікту або спеціальної військової операції. Наведене ставить на порядок денний питання щодо проведення аудиту діяльності зазначених міжнародних організацій та їх

глибинного реформування. Також викликає сумніви ефективність НАТО як політично-військового альянсу 30 держав Північної Америки і Європи зі складною бюрократичною системою ухвалення рішень та управління, надто в умовах швидких і непередбачуваних змін сучасного безпекового середовища.

Можна припустити, що після війни в Україні у світі сформується низка нових воєнних та/або політичних альянсів, які будуть меншими за розмірами, але більш гнучкими і зможуть запропонувати своїм членам ефективніші гарантії безпеки. Необхідність пошуку рішення щодо завершення війни в Україні та надання нашій державі надійних зовнішніх безпекових гарантій може стати стимулом для переформатування застарілої та неефективної системи міжнародної безпеки та її інститутів. Водночас через громіздку структуру провідних міжнародних організацій, передусім ООН, консенсусну систему ухвалення рішень і складність управління реформування таких інституцій вочевидь буде непростим і тривалим процесом. Прогнозовані зміни глобального безпекового середовища доцільно розглядати як ризики, що містять як нові можливості для розвитку, так і потенціальні загрози в разі виникнення суперечок щодо способів реформування системи міжнародної безпеки.

Війна рф проти України спричинить значні зрушення у світовій економіці, змінюючи ланцюги постачання низки сировинних товарів і продовольства, спричиняючи коливання цін на світових ринках і зниження темпів економічного зростання, тощо. Що стосується України, то національна економіка вже зазнала і зазнає значних втрат у результаті війни. Можна сподіватися, що частково ці втрати буде компенсовано за рахунок міжнародної допомоги та репарацій, отриманих від рф за відповідними рішеннями Міжнародного суду ООН. Проте процес відновлення економічного і людського розвитку України буде вочевидь складним і тривалим, що підтверджується світовим історичним досвідом.

З огляду на викладене, можна припустити, що пріоритетними напрямками державної політики у сфері забезпечення національної безпеки України у післявоєнний період будуть такі:

- зміцнення сектору безпеки і оборони;
- пошук зовнішніх безпекових гарантій поза межами НАТО, розвиток двосторонніх відносин зі стратегічними партнерами;
- відновлення економічного і людського розвитку України;
- розбудова національної системи стійкості;
- підвищення ефективності державного управління;
- завершення реформ, які довели свою ефективність.

Таким чином, стратегічні орієнтири держави у сфері забезпечення національної безпеки полягають у тім, що Україна має сформувати достатні

власні спроможності як базис для забезпечення своєї безпеки і стійкості. Як незалежна держава Україна має залишити за собою право обирати участь у різних системах та/або альянсах колективної безпеки і оборони як спосіб гарантування державного суверенітету й територіальної цілісності.

ТЕМА 2

Економічна безпека держави: поняття та основні загрози

План

- 2.1. Сутність та складові економічної безпеки держави
- 2.2. Національні економічні інтереси та загрози економічній безпеці держави
- 2.3. Індикатори економічної безпеки держави
- 2.4. Виклики, ризики, загрози та небезпеки економічній безпеці держави в умовах воєнного стану

Рекомендована література:

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бісєць А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Вінічук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2017. 322 с.
6. Кібік О.М., Котлубай В.О., Хаймінова Ю.В., Редіна Є.В., Примаченко І.Ф. Економічна безпека: навч.–метод. посібн. Одеса: Фенікс, 2018. 124 с.
7. Іванова Н.С. Економічна безпека : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
8. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол. :В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. / за заг. ред. Г.П.Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
9. Скорук О. В. Основи національної безпеки: конспект лекцій / Укладач Олена Володимирівна Скорук. Луцьк : ПП «Поліграфія», 2018. 131 с.
10. Кормич Л. І., Краснопольська Т. М. Національна безпека в глобалізаційних умовах : навчально методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Одеса : Фенікс, 2020. 76 с.

11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.

12. Основи забезпечення економічної безпеки підприємництва: навч. посібник для слухачів магістратури / Л. В. Рибальченко, О. О. Косиченко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 120 с.

2.1. Сутність та складові економічної безпеки держави

Економічна безпека – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання.

Економічна безпека має досить складну внутрішню структуру, яка містить три найважливіші елементи:

- **економічну незалежність**, що означає насамперед можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, здатність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі держави у міжнародній торгівлі та коопераційних зв'язках;

- **стійкість і стабільність національної економіки**, яка передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

- **здатність до саморозвитку і прогресу**, тобто спроможність самостійно реалізовувати й захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний та трудовий потенціал країни.

Сутність економічної безпеки держави можливо виокремити через її ключові ознаки:

- основу економічної безпеки складають економічні відносини, тобто суспільні відносини, що виникають між фізичними та юридичними особами з питань виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ та послуг;

- стан економічної безпеки залежить від стійкості економічних відносин, що являє собою їх міцність, надійність, передбачуваність, а також здатність протистояти зовнішнім та внутрішнім впливам, швидко адаптуватися до змін навколишнього середовища;

- економічна безпека створює умови для надійного захисту економічних інтересів держави, а громадяни можуть в повній мірі реалізувати надані їм

права і свободи, які безпосередньо пов'язані зі сферою економіки, так і тих, що мають опосередковане відношення до неї;

- система економічних відносин сприяє розвитку національної економіки, що виражається у збільшенні показників добробуту населення, прибутку країни від торгівлі з іншими державами, збільшення обсягів вироблення продукції;

- економічна безпека сприяє тому, що держава здатна конкурувати з іншими країнами з позицій якості товарів, послуг, технологій виробництва, умов для розвитку економічних відносин та ін.

На рис. 2.1 наведено взаємозв'язок економічної безпеки держави, галузі та підприємства.

Економічна безпека країни може трактуватися як поєднання:

- економічної безпеки держави, тобто безпеки макрорівня,

- безпеки економічних суб'єктів, тобто безпеки мікрорівня.

Економічна безпека держави є інтегральною характеристикою стану економічної системи, оскільки система включає ряд підсистем – найважливіших, взаємопов'язаних структурних складових безпеки, що відображають функціонування окремих сфер економіки: інвестиційну, інноваційну, фінансову, соціальну, зовнішньоекономічну, енергетичну, продовольчу, демографічну. Цей перелік може доповнюватися або уточнюватися як за складовими, так і за індикаторами в кожній складовій.

У свою чергу, економічна безпека є підсистемою системи вищого рівня – національної безпеки, щодосягається таким рівнем розвитку і таким станом захищеності економіки, який в повній мірі забезпечує потреби держави і створює умови для інноваційного розвитку.

У 2013 році наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 затверджено «**Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України**»⁸, які призначено для визначення рівня економічної безпеки України як однієї з основних складових національної безпеки держави і визначають перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні порогові значення, а також алгоритм розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Ці Методичні рекомендації базуються на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовуються Мінекономрозвитку для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому по економіці та за окремими сферами діяльності.

Інші органи виконавчої влади, наукові інститути та інші установи в межах своїх повноважень можуть використовувати ці Методичні рекомендації та визначати рівень складових економічної безпеки для прийняття управлінських

⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

рішень щодо аналізу, запобігання та попередження реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері.

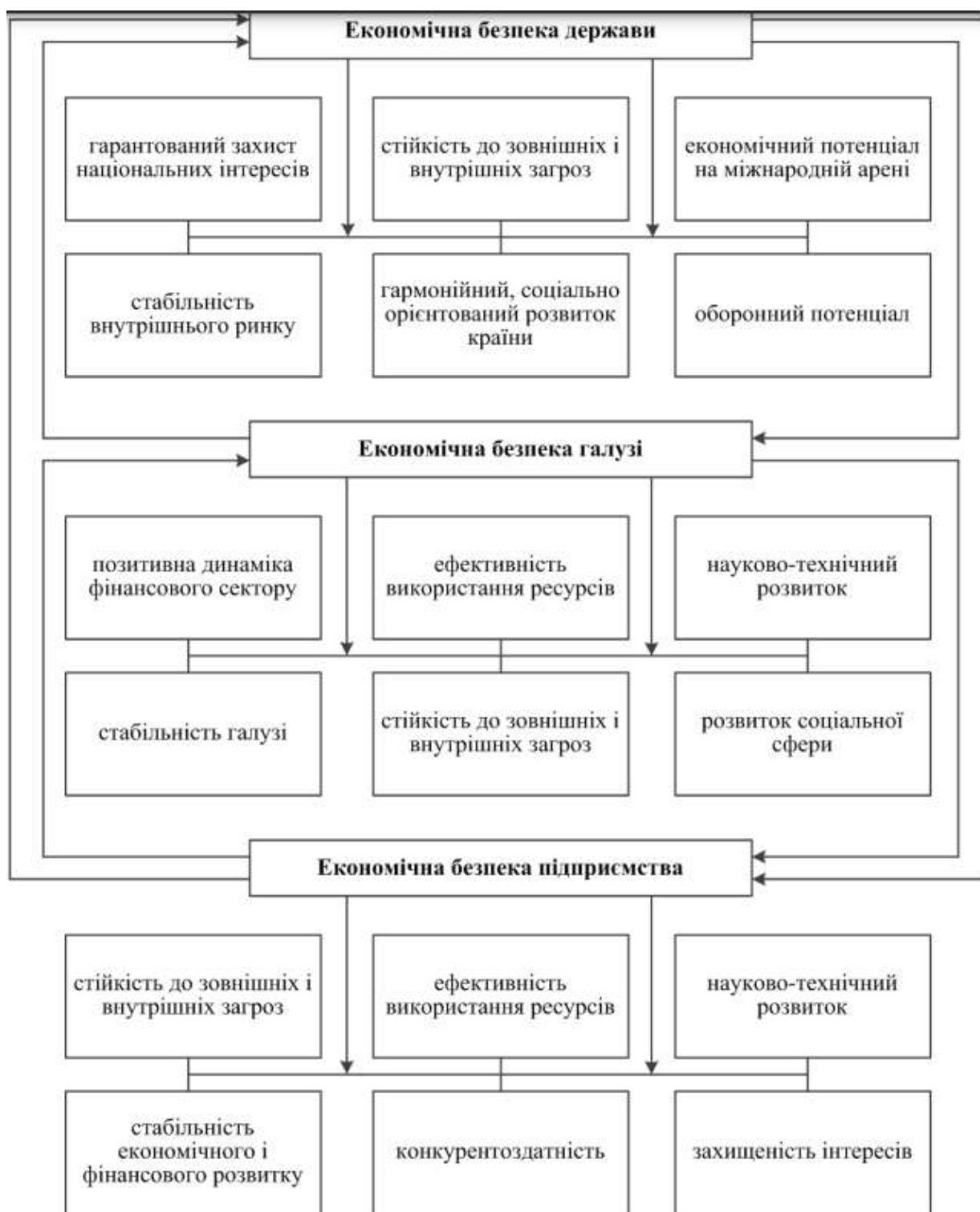

Рис. 2.1. Взаємозв'язок економічної безпеки держави, галузі та підприємства⁹

⁹ Чупрій Є.С. Теоретичний базис дослідження економічної безпеки підприємства. Причорноморські економічні студії, 2018. Вип. 34. С. 101-106.

Складовими економічної безпеки є:

– **виробнича безпека** – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки;

– **демографічна безпека** – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України;

– **енергетична безпека** – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів;

– **зовнішньоекономічна безпека** – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці;

– **інвестиційно-інноваційна безпека** – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості;

– **макроекономічна безпека** – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій;

– **продовольча безпека** – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства;

– **соціальна безпека** – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни;

– **фінансова безпека** – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків

та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни.

Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові:

– **банківська безпека** – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

– **безпека небанківського фінансового сектору** – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;

– **боргова безпека** – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

– **бюджетна безпека** – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

– **валютна безпека** – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

– **грошово-кредитна безпека** – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Політика економічної безпеки ґрунтується на певних *принципах*, які становлять політичну і правову базу для оцінювання зовнішніх і внутрішніх загроз, формування національних економічних інтересів і стратегії економічної безпеки:

- верховенство закону у забезпеченні економічної безпеки;
- додержання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- взаємна відповідальність особи, сім'ї, суспільства, держави за гарантування економічної безпеки;
- своєчасність і адекватність заходів щодо відвернення загроз і захисту національних економічних інтересів;

- пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного характеру;
- інтеграція національної економічної безпеки в міжнародну економічну безпеку.

2.2. Національні економічні інтереси та загрози економічній безпеці держави

Національні економічні інтереси – це сукупність об'єктивних економічних потреб незалежної держави, які виявляються в єдності різних економічних інтересів нації, що відображає суспільні потреби, задоволення яких забезпечує ефективний, стабільний соціально-економічний розвиток країни та формує конкурентоспроможну національну економіку.

Національні економічні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Можна застосувати таку класифікацію національних економічних інтересів:

1. За ступенем важливості: життєво важливі; стратегічні; тактичні.
2. За тривалістю дії: довготривалі; середньотривалі; короткотривалі.
3. За характером зіткнення: паралельні; конфронтаційні; розбіжні; спільні.
4. За місцем дії: внутрішні; зовнішні.
5. За ступенем реалізації: нереалізовані; частково реалізовані; реалізовані.
6. За сферами розповсюдження: виробничі; фінансові; експортно-імпортні; технологічні; інституційні; військово-економічні; соціально-економічні; демографічно-економічні; еколого-економічні та ін.

Національні цінності – це предмети, явища та їхні властивості, що гарантують безпечне існування та прогресивний розвиток особі, суспільству і державі. Також це наявні та ідеальні соціальні, матеріальні та духовні блага, що задовольняють потреби та інтереси людей. Саме національні цінності є концептуальними, ідеологічними основами, консолідуючими чинниками, важливими життєвими орієнтирами на шляху ефективного суспільного розвитку. Людям характерні цінності, як об'єктивні параметри внутрішнього середовища, чітке дотримання яких є домінантою їхнього успішного розвитку.

На основі національних інтересів та цінностей формуються **національні цілі** – конкретні ключові завдання, які держава ставить перед собою заради

захисту інтересів та цінностей. Національні цілі – це дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі кращого стану особи, суспільства та держави.

Реалізація (захист) національних економічних інтересів дуже тісно пов'язана із забезпеченням економічної безпеки держави. Остання виступає як стан, при якому національні економічні інтереси захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз. За суттю реалізація (захист) економічних інтересів і є змістом забезпечення економічної безпеки. Захист національних економічних інтересів є найважливішою функцією системи забезпечення безпеки економічної сфери.

Мета реалізації національних економічних інтересів полягає у підтриманні такого стану економічної сфери держави, який характеризується збалансованістю, стійкістю до негативних чинників, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування економіки держави й економічне зростання.

Найважливіші національні економічні інтереси:

- зростання добробуту українських громадян;
- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, потужної національної економіки складного типу;
- здійснення широкого комплексу інституційних змін з метою динамічного розвитку національної економіки;
- здійснення ефективної реформи податкової системи, посилення стимулюючого впливу податків на розвиток виробництва;
- забезпечення ефективного розвитку національної промисловості;
- збереження то розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалу України;
- забезпечення альтернативних джерел надходження нафти і газу;
- здійснення реформи агропромислового комплексу, відродження села;
- залучення внутрішніх інвестиційних ресурсів до розвитку національної економіки;
- вирішення державною соціальних проблем (житлове забезпечення, безробіття, бідність, злочинність тощо);
- розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;
- проведення рішучої боротьби з тіньовою економікою;
- створення рівних соціальних і економічних можливостей для всіх громадян України;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції;
- вдосконалення товарної структури експорту та імпорту;
- нарощування експортного потенціалу, забезпечення позитивного сальдо зовнішньоторгівельної діяльності тощо.

Розробка програми першочергових та довгострокових заходів щодо забезпечення економічної безпеки і практичні кроки у цьому напрямку мають спиратися на чітке розуміння загроз економічній безпеці.

Загрози економічній безпеці – це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері.

Загрози економічній безпеці – явні та потенційно можливі явища і чинники, які утворюють небезпеку економічним інтересам особистості, суб'єкту господарювання, регіональному господарському комплексу, національній економіці.

Загрози економічній безпеці видозмінюються в залежності від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти.

Типові групи загроз економічній безпеці:

- втрати економіки від війни з РФ;
- деформація структури економіки України;
- зростання майнової, фінансової і матеріальної диференціації населення, підвищення рівня його бідності, що ведуть до дестабілізації соціального порядку;
- посилення нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів, викликане такими факторами, як об'єктивні розходження в рівні соціально-економічного розвитку регіонів, наявність депресивних, кризових і відсталих в економічних відносинах районів на тлі структурних зрушень у промисловому виробництві, що супроводжуються різким зменшенням частки обробних галузей;
- криміналізація суспільства і господарської діяльності, тінізація бізнесу.

Загрози національній безпеці України та відповідні пріоритети державної політики у сферах національної безпеки і оборони визначаються у Стратегії національної безпеки України, Стратегії воєнної безпеки України, Стратегії кібербезпеки України, інших документах з питань національної безпеки і оборони, які схвалюються Радою національної безпеки і оборони України і затверджуються указами Президента України

2.3. Індикатори економічної безпеки держави

У процесі розроблення та впровадження сучасних заходів та методів управління економічною безпекою держави важливо враховувати існуючі макро- та соціально-економічних показники розвитку та фактори, які мають

на них як безпосередній, так і опосередкований вплив. При цьому дослідження індикаторів та критеріїв економічної безпеки має важливе значення.

Під **індикатором економічної безпеки** розуміють реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Тобто, індикатор є показником, що визначає наскільки ефективно здійснюється оперативне управління національними економічними процесами.

Критерій економічної безпеки – це ознака, за якою визначають стан і здатність суб'єкта суспільства протистояти загрозам чи проявам небезпеки.

Кожний критерій має **кількісне вираження** – показник, що свідчить про стан суб'єкта. Залежно від втрат, спричинених реалізацією загрози, показник може бути різним. Для гарантування економічної безпеки суб'єкта суспільства має значення не стільки сам показник того чи іншого критерію, як його граничне значення (граничний показник).

Граничний показник – це свого роду індикатор, який сигналізує, з одного боку, про зону безпеки, а з другого – про розвиток небезпеки.

Саме за рахунок визначення головних індикаторів можливо досить адекватно сприймати існуючу систему соціально-економічних процесів, визначаючи їх рівень та вектор розвитку, проблеми, з якими стикаються в процесі регулювання, а також відповідність існуючих тенденцій національним інтересам та вимогам безпеки.

Методологічні положення інтегральної оцінки рівня ЕБ держави, нормування індикаторів, визначення інтегральних порогових значень та порівняння рівня ЕБ з відповідними пороговими значеннями базовані на **принципах** системності, комплексності, ієрархічності, адекватності, однозначності та неперервності:

- системності, за яким зміна значення кожного складника економічної безпеки або індикатора впливає на зміну інтегральної оцінки рівня економічної безпеки в цілому;

- комплексності, тобто охоплення всіх істотних складників і індикаторів безпеки, де кожен індикатор характеризує вплив фактору або їхньої групи на стан системи;

- ієрархічності, тобто ранжування індикаторів за значенням – від загальних до часткових (першу групу складають зведені індикатори, які забезпечують повну інтегральну характеристику основних напрямків забезпечення безпеки держави, другу складають індикатори, які доповнюють загальні, виходячи із впливу на стан системи);

- адекватності, якій забезпечує формування мінімального набору індикаторів досліджуваного об'єкту, що адекватно відображають реальний стан об'єкта;

– однозначності, тобто можливості трактування первинних показників як стимуляторів або дестимуляторів економічного розвитку;

– безперервності, що припускає коригування тих чи інших індикаторів системи або введення до неї додаткових індикаторів за умови надходження нових даних або розроблення нових методів розрахунку нових важливіших індикаторів, які до цього не публікувались органами державної статистики;

– неперервності, який є визначальним, що припускає коригування тих чи інших складових, індикаторів системи та їх порогових значень або введення до неї додаткових індикаторів (складових) за умови надходження нових даних або розробки нових методів розрахунку нових важливіших індикаторів, які до цього часу не публікувались органами державної статистики

Більше детально наведемо складові та індикатори економічної безпеки України.

1. Макроекономічна безпека – це стан економіки, при якому досягаються збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій, стійкість економіки до внутрішніх та зовнішніх дестабілізуючих факторів та здатність до економічного розвитку.

Макроекономічна безпека – узагальнена продуктивність (випуск на одиницю продуктивної потужності) (S), що характеризується наступними індикаторами:

- темп приросту ВВП, % (S);
- рівень технології виробництва (частка ВВП у випуску) (S);
- рівень тіньової економіки, % від офіційного ВВП (D);
- рівень використання потенційних можливостей (потенційного ВВП повного завантаження макрофакторів) (S);
- рівень тіньового завантаження капіталу (D);
- рівень тіньового проміжного споживання, % до офіційного (D).

2. Інвестиційна безпека – це стан інвестування економіки (рівень національних та іноземних інвестицій), якій забезпечує довгострокову економічну динаміку та її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію і технологічне переозброєння.

Інвестиційна безпека – характеризується наступними індикаторами:

- рівень інвестування (відношення капітальних інвестицій до ВРП), % (S);
- частка приросту прямих іноземних інвестицій (акціонерний капітал) щодо ВРП, % (S);
- рівень оновлення основних засобів, % (S)

3. Інноваційна безпека – стан розвитку економіки, що дозволяє генерувати якісні зрушення у виробництві, протистояти зовнішнім технологічним загрозам та забезпечувати конкурентоспроможність країни на

світовому ринку технологій. Інноваційна безпека характеризується наступними індикаторами:

- рівень видатків на науково-технічні роботи, % від ВРП (S);
- темп науково-технологічного прогресу, % за рік (S);
- рівень фінансування інноваційної діяльності, % від ВРП (S);
- питома вага спеціалістів, що виконують науково-технічні роботи, осіб на 1000 зайнятих, % (S);
- питома вага підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, узагальній кількості промислових підприємств, % (S);
- питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, % (S);
- питома вага реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, % (S);

4. Фінансова безпека – стан захищеності інтересів держави у фінансовій сфері, або такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, який гарантує спроможність держави формувати, зберігати від знецінення та використовувати фінансові ресурси для забезпечення соціально-економічного розвитку та обслуговування фінансових зобов'язань.

Фінансова безпека характеризується наступними індикаторами:

- рівень монетизації економіки, %, МЗ до ВВП (S);
- рівень зовнішнього боргу, % до ВВП (D);
- рівень внутрішнього боргу, % до ВВП (D);
- рівень валових міжнародних резервів НБУ (у місяцях імпорту);
- рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (відношення доходів зведеного бюджету до ВВП) (S);
- рівень дефіциту бюджету, % до ВВП (D);
- рівень трансфертів з державного бюджету щодо ВВП, % (S);
- рівень тінізації доходів зведеного бюджету, % до ВВП (D);
- інфляція (ІСЦ), приріст за рік, % (D);
- вартість банківських кредитів, % за рік (D);
- рівень кредитування реального сектору економіки, % до ВВП (S);
- частка кредитів у переробну промисловість у кредитуванні економіки, % (S).

5. Зовнішньоекономічна безпека – стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що свідчить про спроможність держави протистояти впливу зовнішніх загроз від негативних зовнішніх економічних чинників та мінімізувати заподіяні ними збитки, активно використовувати участь у світовому поділі праці для створення сприятливих умов розвитку експортного потенціалу і раціоналізації імпорту.

Зовнішньоекономічна безпека характеризується наступними індикаторами:

- коефіцієнт відкритості економіки (S);
- рівень експортної залежності, % до ВВП (S);
- рівень імпоротної залежності, % до ВВП (D);
- коефіцієнт покриття експортом імпорту (S);
- рівень інноваційної продукції у товарному експорті, % (S);
- частка імпорту товарів у внутрішньому споживанні, % (D).

6. Соціальна безпека – стан соціальної сфери, при якому забезпечується високий і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Соціальна безпека характеризується наступними індикаторами:

- рівень використання праці (відношення оптимального попиту на працю до її пропозиції) (S);
- рівень оплати праці у випуску (S);
- рівень тіньової заробітної плати до офіційної (D);
- рівень тіньової зайнятості до загальної зайнятості (D);
- рівень видатків на освіту до ВВП, % (S);
- рівень видатків на охорону здоров'я до ВВП, % (S);
- відношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму (S);
- питома вага заробітної плати у структурі доходів населення, % (S);
- рівень пенсійних видатків до ВВП, % (D);
- рівень дефіциту ПФ до ВВП, % (D).

7. Продовольча безпека – стан забезпечення населення продовольством на рівні, що гарантує кожній особі можливість повноцінного раціонального харчування якісними продуктами, задоволення дієтичних і специфічних смакових потреб населення.

Продовольча безпека характеризується наступними індикаторами (споживання на одну особу/місяць, кг):

- добова калорійність харчування людини, тис. ккал (S);
- м'ясо і м'ясопродукти (S);
- молоко і молочні продукти (S);
- яйця, шт. (S);
- риба і рибопродукти (S);
- цукор (S);
- олія (S);
- картопля (S);
- овочі та баштанні (S);
- фрукти, ягоди, горіхи, виноград (S);
- хліб і хлібопродукти (S);
- виробництво зерна на одну особу за рік (S).

8. Демографічна безпека – стан захищеності основних життєво важливих відновлювальних процесів від реальних та потенційних загроз. Демографічна безпека характеризується наступними індикаторами:

- очікувана тривалість життя при народженні, років (S);
- коефіцієнт депопуляції (D);
- загальний коефіцієнт смертності населення (число померлих на 1000 осіб наявного населення), проміле (D);
- смертність немовлят (число дітей, померлих у віці до 1 року, на 1000 народжених), проміле (D);
- загальний коефіцієнт народжуваності, проміле (S);
- захворюваність населення (кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань) на 100000 населення (D);
- демографічне навантаження непрацездатного населення до працездатного (ефективної чисельності платників страхових внесків), % (D).

9. Енергетична безпека – стан забезпечення економіки та населення джерелами енергії, який характеризується надійними, технічно безпечними та екологічно прийнятними умовами надходження паливно-енергетичних ресурсів.

Енергетична безпека характеризується наступними індикаторами: – енергоємність економіки, кг. Не / ВВП (D);

- рівень тіньового споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР), (% ВВП) (D);
- рівень інвестування підприємств паливно-енергетичного комплексу, % від випуску ПЕК (S);
- рівень оновлення основних засобів підприємств паливно-енергетичного комплексу, % (S).

Для кожного індикатора складових стану економічної безпеки України розроблені характеристичні значення, які визначають рівень економічної безпеки. Діапазон характеристичних значень кожного показника (індикатора) вимірюється від 0 до 1 (або від 0 до 100 відсотків) та ділиться на п'ять інтервалів (рис. 2.2):

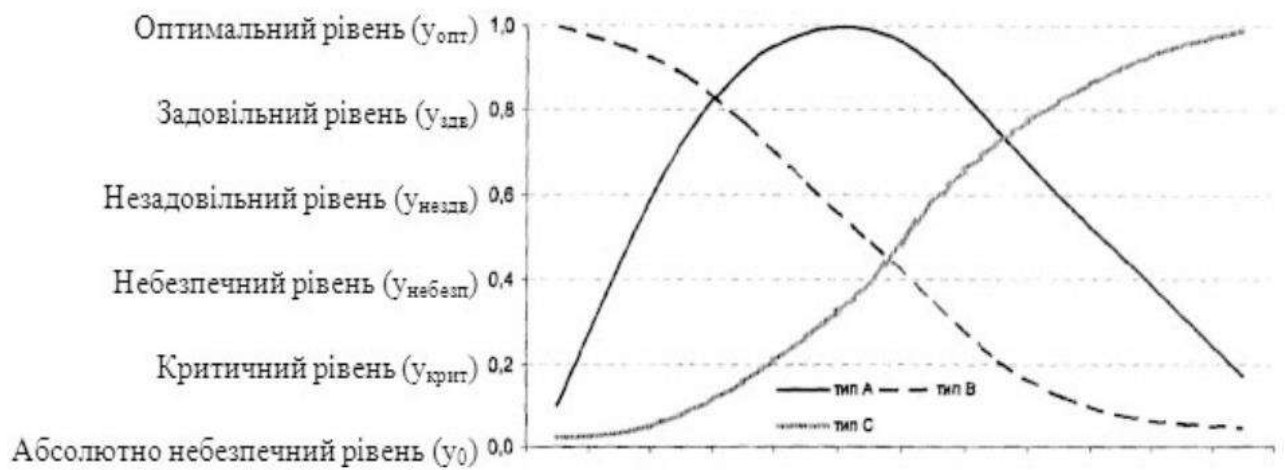

Рис. 2.2. Діапазон характеристик значень рівнів економічної безпеки за різними типами індикаторів¹⁰

$$[y_0, y_{\text{крит}}), [y_{\text{крит}}, y_{\text{небезп}}), [y_{\text{небезп}}, y_{\text{нездв}}), [y_{\text{нездв}}, y_{\text{здв}}), [y_{\text{здв}}, y_{\text{опт}}], \quad (2.1)$$

де: y_0 – значення індикатора, яке характеризується як мінімальний або абсолютно небезпечний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0;

$y_{\text{крит}}$ – значення індикатора, яке характеризується як критичний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,2, або 20 % оптимального значення;

$y_{\text{небезп}}$ – значення індикатора, яке характеризується як небезпечний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,4, або 40 % оптимального значення;

$y_{\text{нездв}}$ – значення індикатора, яке характеризується як незадовільний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,6, або 60 % оптимального значення;

$y_{\text{здв}}$ – значення індикатора, яке характеризується як задовільний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 0,8, або 80 % оптимального значення;

$y_{\text{опт}}$ – значення індикатора, яке характеризується як оптимальний рівень економічної безпеки та за якого рівень економічної безпеки дорівнює 1, тобто дорівнює оптимальному значенню.

Множина індикаторів залежно від економічного змісту поділена на три типи (рис. 2.1):

– індикатор типу С є стимулятором, тобто наявний прямий зв'язок міжпоказником-стимулятором та інтегральною оцінкою;

¹⁰ Основи забезпечення економічної безпеки підприємництва: навч. посібник для слухачів магістратури / Л. В. Рибальченко, О. О. Косиченко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 120 с. С. 32

– індикатор типу В є дестимулятором, коли між показником дестимулятором та інтегральною оцінкою наявний зворотній зв'язок;

– найбільш поширеним серед множини індикаторів є змішаний тип А, який до певного значення показника є стимулятором, а в разі подальшого збільшення перетворюється на дестимулятор складової стану економічної безпеки.

Присвоєння характеристичних значень певній величині індикатора складової економічної безпеки здійснюється за допомогою таких методів:

– аналогового методу (оптимальними вважаються значення індикатора в країнах, які визнані еталоном у цій сфері; визначення середніх значень, а саме «задовільного рівня» та «незадовільного рівня», здійснюється шляхом групування та узагальнення значень індикатора, які досягнуті в інших країнах світу);

– законодавчо-нормативний критерій (критичний або оптимальний рівень визначається відповідно до граничного рівня, закріпленого в національному законодавстві чи профільними міжнародними організаціями);

– експертної оцінки.

Присвоєння характеристичних значень для кожного індикатора здійснюється таким чином:

$$\begin{aligned} Y_0 &:= X_0 ; Y_{\text{крит}} := X_{\text{крит}} ; Y_{\text{небез}} := X_{\text{небез}} ; \\ Y_{\text{нездв}} &:= X_{\text{нездв}} ; Y_{\text{здв}} = X_{\text{здв}} ; Y_{\text{опт}} = X_{\text{опт}} \end{aligned} \quad (2.2),$$

Розрахунок вагових коефіцієнтів для кожної складової здійснювався за такою формулою:

$$d_i = \frac{a_i}{\sum_{i=1}^n a_i} \quad (2.3)$$

де: $i = (1, 2, 3 \dots n)$ – індикатор, який визначає стан агрегованого показника/субіндексу економічної безпеки;

a_i – експертна оцінка, що характеризує важливість i -го індикатора для узагальнених об'єктів/субіндексів економічної безпеки;

d_i – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс складової економічної безпеки.

Інтегральний індекс економічної безпеки визначається ієрархічно:

– на нижньому рівні – індекси за окремими сферами економіки (зокрема фінансової безпеки, складовими якої є бюджетна, валютна, боргова безпеки тощо);

– на верхньому – узагальнений індекс.

Розрахунок інтегрального індикатора за кожною сферою безпеки здійснюється за такою формулою:

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i y_i \quad (2.4)$$

де: I_m – агрегований показник/субіндекс m -ї сфери економічної безпеки, де $m = (1, 2, 3 \dots 9)$;

d_i – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс складової економічної безпеки;

y_i – нормалізована оцінка i -го індикатора.

Інтегральний індикатор економічної безпеки України (I) в цілому розраховується за такою формулою:

$$I = \sum_m d_m I_m \quad (2.5)$$

де: d_m – ваговий коефіцієнт, що визначає ступінь внеску показника/субіндекса m -ї сфери економічної безпеки в інтегральний індекс економічної безпеки України;

I_m – агрегований показник/субіндекс m -ї сфери економічної безпеки, де $m = (1, 2, 3 \dots 9)$.

Узагальнюючи наведене вище, можна зазначити, що інтегральний індикатор економічної безпеки складається з 9 основних взаємопов'язаних складових економічної безпеки. Розрахунок інтегральних індексів у розрізі зазначених субіндексів (складових економічної безпеки) здійснюється на основі оцінки понад 130 окремих індикаторів, які базуються як на статистичних даних, так і даних, отриманих шляхом опитування респондентів.

Визначення інтегральної оцінки економічної безпеки здійснюється в такому порядку:

- формування множини (переліку) індикаторів;
- визначення характеристичних значень індикаторів;
- нормування індикаторів;
- визначення вагових коефіцієнтів;
- розрахунок інтегральних індексів за окремими сферами економіки та інтегрального індексу економічної безпеки в цілому.

2.4. Виклики, ризики, загрози та небезпеки економічній безпеці держави в умовах воєнного стану¹¹

Ризики відносно загроз є первинною категорією, а загрози – вторинною, так як загрози виникають за наявності сукупності ризиків. **Загрози економічній безпеці держави** розглядаються як явища, тенденції і чинники, що перешкоджають чи унеможливають реалізацію національних економічних інтересів особи, суспільства, держави та негативно впливають на життєвий рівень населення.

Під **ризиками** розуміють можливість виникнення несприятливих або небажаних наслідків, невизначеність щодо настання тієї чи іншої події в майбутньому. Тому можна зазначити, що сутність ризиків полягає у невизначеності реально очікуваного результату щодо настання події в майбутньому під впливом дії комплексу негативних та позитивних чинників впливу на рівень соціально-економічної безпеки держави.

Економічна **небезпека** є прямою, реальною формою загрози. Тому забезпечення економічної безпеки з позицій захисного підходу полягає у нейтралізації ризиків і загроз усім компонентам економічної безпеки України, які виступають формами небезпеки та за своїм впливом знижують рівень безпеки.

В. В. Мартиненко визначає такі найбільш актуальні **виклики глобалізації**, що створюють численні загрози економічній безпеці держави:

- нестабільність світової фінансової системи, яка супроводжується незбалансованістю світової торгівлі та інвестиційних потоків між найбільшими економічними центрами світу;
- розширення світових ринків для певних видів продукції, товарів і послуг викликає гостру проблему забезпечення достатнього простору для розвитку ресурсів національних ринків;
- поширення кризових явищ у світовій економіці, які мали переважно національні витоки, міжнародні наслідки і потенційно глобальний характер;
- експансія передових країн світу, що супроводжується безперешкодним потраплянням високорозвинутих країн на ринки найбільш слабких країн,

---

¹¹ Глушко А., Потькало К., Ширмовська Т. Проблематика забезпечення економічної безпеки в Україні: виклики та можливості. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/12652/1/%D0%9C%D0%90%D0%9A%D0%95%D0%A2%20%D0%95%D0%91%202023_%D0%B2%D1%81%D1%96%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97-51-54.pdf (дата доступу 02.03.2024); Калашник А. Поняття та особливості адміністративно-правового реагування на виклики та загрози національній безпеці та національним інтересам України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 274-279.; Копытко М., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>.

руйнуванням місцевої промисловості та експортуванням чужих соціокультурних цінностей;

– дефіцит ресурсів для розширеного розвитку, зокрема енергетичних, що провокує зростання цін на паливо та викликає істотні зміни у структурі споживання населення.

Останні роки характеризуються виникненням безпрецедентних загроз економічній безпеці України. Економічна криза, спричинена пандемією COVID-19 та карантинними обмеженнями, поглибилася з початку 2022 року у зв'язку з російською агресією. Зазначені деструктивні явища негативно вплинули на рівень безпеки національної економіки. Актуальним постає питання окреслення основних викликів та можливостей зміцнення економічної безпеки України.

Пандемія COVID-19 стала найбільшою реальною загрозою економічній безпеці не тільки України, а й світової спільноти за останні десятиліття. Різке скорочення економічної активності внаслідок карантинних заходів спричинило уповільнення економічного розвитку з прогнозованим падінням ВВП, скорочення споживчої активності населення та виробництва в цілому.

Військова агресія російської федерації поглибила складну економічну ситуацію в Україні. Руйнування виробничих потужностей, інфраструктури, зупинення реалізації інвестиційних проєктів – це головні виклики для економічної безпеки. Водночас війна поглибила кризу в демографічній сфері та стала загрозою для екологічної, інформаційної та інших складових національної безпеки України.

Через війну найбільший вплив на національну безпеку України мають зовнішні загрози як у воєнній, так і міжнародній сферах. Такі загрози, як воєнний конфлікт, окупація, розповсюдження зброї масового знищення, міжнародний тероризм, транснаціональна організована злочинність стають все більш інтенсивними та негативно впливають на національну безпеку будь-якої країни, викликаючи необхідність вироблення адекватних заходів адміністративно-правового реагування на відповідні виклики та загрози.

Незважаючи на погіршення міжнародної ситуації, багато експертів вважають, що найбільш значущі **ризики та загрози для України** та її національної безпеки наразі є **внутрішньоукраїнськими**, а саме:

1) нездатність еліти сформулювати та реалізувати цілісну стратегію розвитку країни. Незрілість та фрагментарність політичної еліти;

2) зрощення влади та бізнесу, високий рівень корупції. Готовність еліт йти на поступки зовнішнім гравцям заради певних преференцій на шкоду національним інтересам;

3) слабкість і неефективність державних інститутів та нездатність керівництва держави забезпечити їх ефективне функціонування на всіх рівнях;

- 4) нестабільність внутрішньої політики;
- 5) некомпетентність органів влади;
- 6) значні регіональні відмінності у політичних, ідеологічних та зовнішньополітичних орієнтаціях населення, які створюють передумови для процесів соціальної фрагментації та дезінтеграції;
- 7) висока енергоємність економіки. Значна залежність української економіки від імпорту енергоносіїв;
- 8) кризовий стан української економіки (внаслідок світової економічної кризи та війни на території України) та загроза часткової втрати економічного суверенітету;
- 9) зниження рівня доходів населення та зростання соціального невдоволення через поглиблення економічної кризи;
- 10) загроза встановлення авторитарних режимів;
- 11) екологічні ризики.

Найбільш несприятливими ризиками в умовах воєнного стану в Україні сьогодні є корупція та незрілість політичної влади, що, на нашу думку, призводить до високого ступеня незахищеності державної цілісності та громадян в Україні внаслідок ухвалення з боку влади необґрунтованих рішень.

До **зовнішніх викликів**, що загрожують національній безпеці та національним інтересам України, українські експерти відносять: війну з російською федерацією; світову економічну кризу; посилення політичної нестабільності у світі внаслідок поглиблення економічної кризи; ризик перетворення України на інструмент (розмінну монету) в американсько-російському суперництві за вплив у регіоні; невизначеність щодо позиції провідних держав ЄС у питанні визнання статусу та ролі України в міжнародному співтоваристві; загрозу ізоляції України від глобальних та регіональних економічних інтеграційних процесів; зростання напруженості у відносинах між НАТО і росією; наміри США компенсувати глобальну кризу за рахунок європейських та азійських держав шляхом створення осередків нестабільності в Європі та Азії; активізацію заморожених конфліктів; тенденція до здобуття суверенітету над окремими національними територіями; прагнення Туреччини посилити свій вплив у Чорноморському регіоні, включно з Кримом, через контакти з кримськотатарськими організаціями; нелегальну міграцію; міжнародну злочинність, а саме збільшення наркотрафіку через Україну; міжнародний тероризм тощо.

Збройна агресія російської федерації проти України має негативний вплив майже на всі сфери, що забезпечують національну безпеку в країні. Вторгнення росії стало величезною загрозою не лише для України, а й для всього світу. Найбільший удар припав на функціонування та стабільність світової економіки та державну цілісність багатьох інших країн. Є надія, що ці економічні втрати

будуть частково компенсовані за рахунок міжнародної допомоги та репарацій від росії, які будуть накладені на неї за постановою Міжнародного суду. На жаль, варто розуміти, що процес відновлення та відшкодування усіх понесених втрат України буде явно важким і довготривалим процесом, що підтверджується світовим історичним досвідом. Для того щоб подолати та протистояти таким видам загроз національній безпеці та інтересам України, варто викорінити певні проблематичні фактори, які є в нашій країні:

1) «реальне» подолання корупції. На сьогодні є десятки нормативно-правових актів, якими врегульовано заборону та відповідальність за корупційні діяння, але на жаль, вони не функціонують в державі на 100 %;

2) подолати критичну залежність поставок енергоресурсів з інших держав;

3) усунення проблеми безробіття населення;

4) досягнення єдиних поглядів суспільства щодо національних інтересів та пріоритетів.

Вказані фактори не зможуть на сто відсотків посилити національну безпеку країни, але зможуть покласти початок для створення нової системи заходів, які зможуть захистити Україну від різних видів небезпек.

З метою зміцнення економічної безпеки органи державної влади мають активно впроваджувати регуляторні заходи в наступних напрямках.

1. Підтримка внутрішнього ринку. З метою стабілізації та відновлення національної економіки необхідно забезпечити подальше зменшення регуляторного та адміністративного навантаження на бізнес, зокрема шляхом впровадження заходів дерегуляції на засадах ризик-орієнтованого підходу для розвитку саморегулювання бізнесу; запровадити нові та розширити існуючі інструменти підтримки для малого та середнього бізнесу, в тому числі фінансові. Пріоритетом для реанімації внутрішнього ринку правомірно визначити харчову й легку промисловість, ІТ-сферу. Регуляторної підтримки потребує машинобудівний комплекс. Загальні витрати на оборону у 2023 році перевищили 1 трильйон гривень. Тож хоча б часткове відновлення потужностей військово-промислового комплексу за рахунок використання підприємств машинобудівного комплексу може стати вагомим фактором зростання промислового виробництва.

2. Підтримка фінансової стійкості. Доцільно відмітити, що з початку повномасштабного вторгнення російської федерації було задіяно цілий ряд інструментів фінансової підтримки. У квітні 2023 року Радою з фінансової стабільності створено робочу групу з питань розвитку внутрішнього боргового ринку за участю представників Національного банку України та Міністерства фінансів України. Робоча група створена в рамках виконання Меморандуму про економічну та фінансову політику з Міжнародним валютним фондом, відповідно до якого Україна взяла зобов'язання уникати емісійного

фінансування державного бюджету та розвивати внутрішній борговий ринок за допомогою розширення та диверсифікації кола інвесторів у державні цінні папери, в тому числі за рахунок повернення нерезидентів на внутрішній ринок облігацій. Крім того, з травня 2023 року розпочинається процедура оцінки стійкості банківської системи в умовах воєнного часу.

Також, з метою посилення ринкових стимулів залучення банками строкових депозитів населення в національній валюті, зниження ризиків для валютного ринку, оновлено операційний дизайн монетарної політики, що передбачає зниження ставки за депозитними сертифікатами та запровадження нових лімітованих тримісячних депозитних сертифікатів під фіксовану ставку на рівні облікової. Ці зміни дозволять захистити заощадження громадян від інфляційного знецінення, забезпечать зниження цінового тиску, а також сприятимуть розвитку культури строкових заощаджень у гривні.

3. Відновлення рівноваги у зовнішній і внутрішній торгівлі. Військова агресія призвела до зростання диспропорції між внутрішнім і зовнішнім торговими ринками. Обмеження процесу вимивання валюти з українського ринку має бути елементом відновлення економічної безпеки.

4. Відновлення інфраструктури. Головним завданням варто вважати відновлення енергетичної інфраструктури, яка постійно страждає внаслідок цілеспрямованих ворожих атак. Водночас зрушеннями доцільно вважати адаптацію як бізнесу, так і домогосподарств до ризиків глибоких блекаутів, удосконалення технології захисту та відновлення енергетичних об'єктів.

Отже, сучасні загрози економічній безпеці України мають як сучасний військовий, так і структурний характер. Атаки на інфраструктурні об'єкти, окупація частини території України, бюджетна криза та інші виклики поглибили проблеми у функціонуванні національної економіки. З метою відновлення економічного розвитку та безпеки України необхідно підтримувати внутрішній ринок, вжити заходів для подальшої підтримки фінансової стійкості та відновлення критичної інфраструктури.

ТЕМА 3

Система економічної безпеки держави

План

- 3.1. Особливості державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави
- 3.2. Поняття системи економічної безпеки держави
- 3.3. Суб'єкти та об'єкти забезпечення економічної безпеки держави
- 3.4. Механізм забезпечення економічної безпеки держави

Рекомендована література:

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бісєвець А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Вінічук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2017. 322 с.
6. Кібік О.М., Котлубай В.О., Хаймінова Ю.В., Редіна Є.В., Примаченко І.Ф. Економічна безпека: навч.-метод. посібн. Одеса: Фенікс, 2018. 124 с.
7. Іванова Н.С. Економічна безпека : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
8. Скорук О. В. Основи національної безпеки: конспект лекцій / Укладач Олена Володимирівна Скорук. Луцьк : ПП «Поліграфія», 2018. 131 с.
9. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.
10. Кошиков Д. О. Поняття та класифікація функцій державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. Право і безпека, 2020. № 1 (76). С. 67-73. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.1.09>.
11. Гбур З. В. Основні функції держави у сфері забезпечення економічної безпеки. Актуальні проблеми державного управління, 2017. № 2 (25). С. 1–9.

12. Сорокіна В. В. Теоретико-правові засади економічної безпеки. Державне будівництво та місцеве самоврядування, 2016. № 31. С. 205–217.

13. Чечель О. М. Зміст і функції економічної політики держави. Державне управління: удосконалення та розвиток, 2009. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=28>

14. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави: монографія. за заг. ред. О. І. Безпалової. Харків : Факт, 2020. 480 с.

15. Гаруст Ю.В., Мельник В.І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.

3.1. Особливості державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави

Економічна безпека досягається здійсненням єдиної державної політики, узгодженої, збалансованої, скоординованої системою заходів, адекватних внутрішнім та зовнішнім загрозам. Без вироблення єдиної державної політики забезпечення економічної безпеки неможливо стабілізувати економічну ситуацію в Україні, створити ефективні механізми соціального захисту населення.

Серед основних *ознак державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки* держави слід виділити наступні:

1. Відповідає положенням чинного законодавства України та враховує об'єктивні закони економіки.

2. Спрямована на забезпечення реалізації соціально-економічних прав і свобод громадян, а також створення умов для подальшого розвитку і зростання національної економіки.

3. Реалізується спеціально визначеними суб'єктами публічної адміністрації. До зазначених процесів можуть бути залучені політичні партії, а також представники громадянського суспільства та бізнес-середовища.

4. Реалізується за допомогою спеціальних норм права, які мають здебільшого адміністративно-правову природу, оскільки приймаються уповноваженими органами публічної адміністрації на виконання законодавчих положень. В цьому випадку можна говорити про наявність механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення економічної безпеки держави.

5. Забезпечується певною сукупністю нормативно визначених форм та методів, серед яких чільне місце займають видання актів управління, а також застосування методів переконання і примусу.

6. Багаторівневність реалізації (загальнодержавний, регіональний, місцевий рівень).

7. Багатовекторність політики, оскільки економічна безпека держави включає в себе фінансову, макроекономічну, виробничу, енергетичну, зовнішньоекономічну та інвестиційно-інноваційну безпеки.

8. Системність та наступність, які проявляються у створенні системи спеціально уповноважених органів її здійснення, наявності механізму ухвалення стратегічних та тактичних управлінських рішень, контролю за отриманим результатом та здійснення коригування у разі необхідності.

9. Критеріальність, яка полягає в тому, що держава в особі уповноважених органів виробляє систему критеріїв та показників ефективності політики у сфері забезпечення економічної безпеки.

В свою чергу *метою державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави* є створення належних умов для впорядкування та розвитку суспільних економічних відносин, забезпечення реалізації соціально-економічних прав і свобод громадян, а також створення умов для подальшого розвитку і зростання національної економіки та забезпечення її конкурентоспроможності.

Політика економічної безпеки буде ефективною за умов визначення стратегії і тактики економічної безпеки (рис. 3.1).

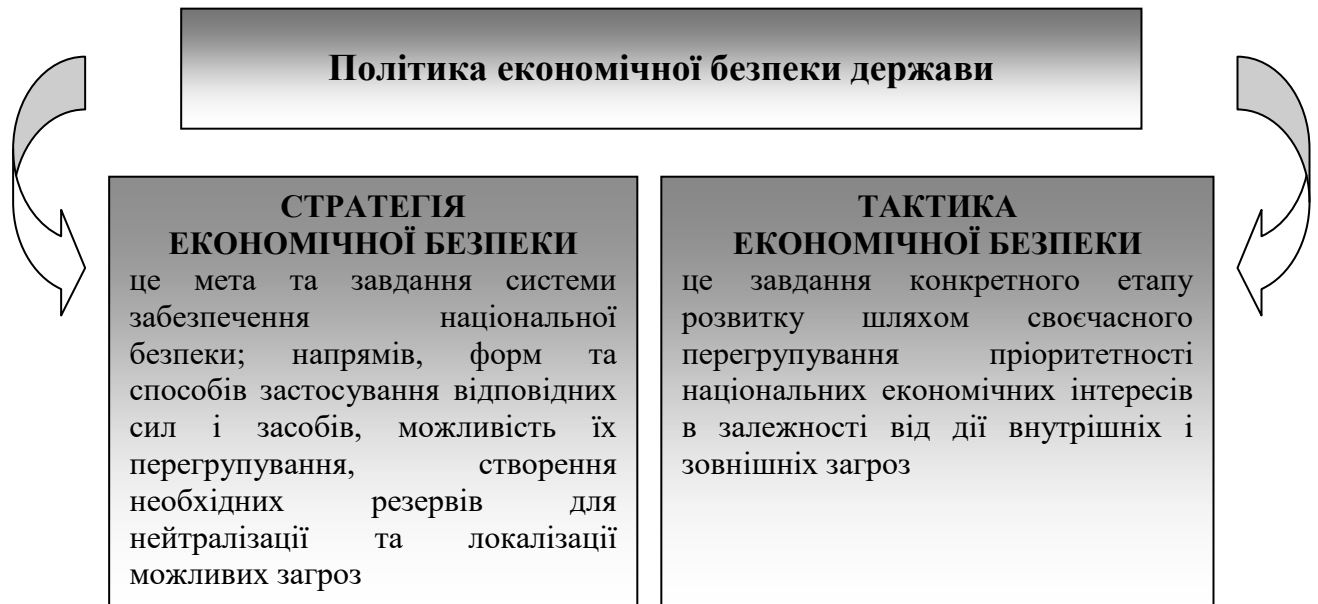

Рис. 3.1. Політика економічної безпеки держави

Джерело: авторська розробка

Функції державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки можна розглядати:

- по-перше, як загальні напрями діяльності держави щодо створення стабільної системи економічної безпеки, яка включає нормативно-правову основу, перелік органів, які уповноважені здійснювати реалізацію нормативних приписів, систему визначених принципів, форм та методів реалізації політики тощо,

- по-друге, як окремі групи однорідних дій суб'єктів публічної адміністрації щодо впорядкування, розвитку та захисту суспільних економічних відносин, забезпечення реалізації соціально-економічних прав і свобод громадян, а також створення умов для подальшого розвитку і зростання національної економіки.

Узагальнено, *запобігання і гарантування* – дві основні функції державної політики, що діалектично доповнюють одна одну, адже запобігання проявів наростання негативних тенденцій передбачає й зумовлює гарантування позитивних і навпаки.

Якщо розглянути *функції держави щодо сфери економіки*, то можна виокремити також:

– цільову функцію, яка передбачає постановку конкретних цілей у галузі економічного й соціального розвитку держави й визначення терміну їх реалізації;

– спрямівну і координаційну функції, що забезпечують вибір шляхів досягнення поставлених цілей;

– стимуляційну функцію, що реалізовується через систему різноманітних пільг (субсидій, дотацій, податків тощо), за допомогою яких державні органи забезпечують просування економіки в заданому напрямку;

– контрольну функцію, яка припускає контроль з боку державних органів за дотриманням господарськими суб'єктами економічних і правових норм у процесі їхньої господарської діяльності;

– функцію захисту економічного порядку.

До *основних функцій економічної політики держави* відносять:

– забезпечення правопорядку в країні у цілому, без чого неможливе ефективне функціонування будь-якої сфери суспільного життя, в тому числі й економічної;

– гарантії дотримання всіма членами суспільства, у тому числі й учасниками ринку, загальноприйнятих «правил гри»;

– створення і підтримку інфраструктури, на основі якої повинна ефективно функціонувати економіка країни;

– створення і підтримку соціального фону, що сприяє нормальному функціонуванню економіки.

Отже, *функції державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави* слід розуміти у двох аспектах:

– як основні напрями діяльності держави щодо розбудови, підтримки стабільності та захисту системи економічної безпеки як органічної складової національної безпеки держави;

– як складові елементи управлінської діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, які являють собою окремі групи їх систематичних, однорідних дій, спрямованих на вирішення завдань державної політики у сфері економічної безпеки, забезпечення та реалізацію економічних прав громадян, а також стабільність і захищеність національної економіки від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Відповідно до першого аспекту доцільно виділити загальносистемні функції державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави:

Нормативна функція. В межах даної функції держава в особі уповноважених органів приймає закони та підзаконні акти у сфері забезпечення економічної безпеки держави. Вказані документи містять права та обов'язки фізичних і юридичних осіб у сфері економіки, певні нормативи щодо провадження економічної діяльності, правила організації та здійснення фіскальної та митної політики, роботи банківської системи, сприяння поліпшенню інвестиційного клімату тощо.

Інституційна функція. Вона полягає у створенні системи суб'єктів реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. Здійснення такої функції відбувається шляхом ухвалення законів та підзаконних актів з питань правового статусу зазначених органів держави. Інституційна функція виражається у здійсненні інших заходів організаційного характеру щодо забезпечення роботи цих державних органів: підбору та навчання персоналу, виділення матеріальних та фінансових ресурсів тощо. До системи відповідних суб'єктів слід віднести Міністерство економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства України, Міністерство фінансів України, Міністерство енергетики та захисту довкілля України, Національний банк України, Раду Національної безпеки та оборони України.

Регулятивна функція. Суб'єкти публічної адміністрації для реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки мають повноваження застосовувати різноманітні механізми регулювання господарської діяльності з метою забезпечення стабільного стану елементів економічної безпеки. Серед таких механізмів слід виділити видання актів управління нормативного та індивідуального характеру, реалізацію процедур ліцензування, квотування, регулювання цін і тарифів, застосування нормативів та лімітів, здійснення державного замовлення, надання пільг.

Правоохоронна функція. За загальними науковими поглядами, правоохоронна функція держави – це самостійний комплексний напрям діяльності держави, що реалізується системою суб'єктів, які уповноважені

виключно в рамках закону з використанням відповідних форм та методів застосовувати юридичні заходи впливу (в тому числі примусові) з метою досягнення бажаного соціального ефекту – охорони права у цілому, забезпечення охорони законності та правопорядку, прав і свобод громадян зокрема. Отже, правоохоронна функція державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки представляє діяльність спеціальних органів держави, що спрямовується на охорону економічних прав і свобод громадян та юридичних осіб, забезпечення економічних інтересів держави, протидію економічним злочинам та іншим правопорушенням, зокрема пов'язаним із корупційними діями. Тобто в широкому сенсі правоохоронна функція спрямована на підтримання режиму законності та правопорядку у сфері економічної безпеки. До суб'єктів реалізації правоохоронної функції державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави слід віднести Національне антикорупційне бюро, Національне агентство із запобігання корупції, Державне бюро розслідувань, Національну поліцію України, Службу безпеки України, Прокуратуру України, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Якщо розглядати державну політику у сфері забезпечення економічної безпеки держави з позицій процесу, тобто напрямів управлінської діяльності уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, то можна виокремити такі функції, як:

Інформаційно-аналітична функція, що є своєрідною відправною точкою реалізації державної політики у сфері економічної безпеки. Аналіз проводиться для вивчення й оцінки певної інформації про стан економічних відносин та економічних систем, вивчення закономірностей їх функціонування та передумов подальшого розвитку, наявності загроз внутрішнього і зовнішнього характеру. В рамках інформаційно-аналітичної функції уповноваженими суб'єктами реалізації державної політики здійснюється збір, обробка, зберігання, аналіз, узагальнення та передача інформації про стан економічної безпеки держави в цілому та її складові елементи.

Функція планування. Вона полягає у визначенні мети, завдань і ключових цілей діяльності держави у сфері розвитку економіки держави та забезпечення її економічної безпеки. Функція планування обов'язково включає в себе етапи цілепокладання та прогнозування розвитку економічних відносин на підставі отриманих даних та інформації. Кінцевою формою вираження планування є відповідні програми соціально-економічного розвитку, а також заходи, стратегії та концепції запобігання негативним явищам у сфері економіки, в т.ч. протидії злочинам та іншим правопорушенням.

Організаційна функція, за допомогою якої створюються системи управління у сфері економіки та економічної безпеки держави. Вона включає створення певних управлінських органів, визначення їх предметної й територіальної компетенції, впорядкування структури, штату, фінансування, внутрішньоорганізаційних зв'язків тощо.

Функція взаємодії та координації, яка полягає у побудові дієвого механізму узгоджених дій всіх суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави для виконання завдань та досягнення спільної мети їх діяльності.

Функція обліку та контролю. Вона є важливою функцією державної політики, оскільки спрямована на здійснення збирання, зберігання та обробку даних про діяльність суб'єктів забезпечення економічної безпеки, наявність необхідних ресурсів, виявлені недоліки в роботі та напрями її поліпшення. У свою чергу, під час контролю уповноважені суб'єкти аналізують ступінь досягнення задекларованих цілей державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки, порівнюють отримані результати із запланованими з метою подальшої оптимізації своєї роботи та виправлення виявлених помилок.

В структурі державної політики із забезпечення економічної безпеки держави можливо виділити декілька складових елементів:

1. *Нормативно-правовий*, до якого входять законодавчі та підзаконні акти з питань забезпечення економічної безпеки, а також регулювання економічних відносин. До нормативно-правового елементу відносяться також державні та регіональні програми соціально-економічного розвитку. Серед нормативних актів, які встановлюють основи державної політики в сфері економіки та економічної безпеки, слід виділити декілька ключових документів, що діють на теперішній час. Так, Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020»¹² («Старегія слалого розвитку України до 2030 року» є на стадії розгляду¹³) наголошується, що в Україні першочерговою є реалізація таких реформ і програм:

1) дерегуляція та розвиток підприємництва. Створення сприятливого середовища для ведення бізнесу, розвитку малого і середнього підприємництва, залучення інвестицій, спрощення міжнародної торгівлі та підвищення ефективності ринку праці;

2) податкова реформа – побудова податкової системи, яка є простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, створює необхідні умови для сталого розвитку національної економіки;

¹² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>

¹³ <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=906>

3) програма енергонезалежності, що полягає у забезпеченні енергетичної безпеки і перехід до енергоефективного та енергоощадного використання та споживання енергоресурсів із впровадженням інноваційних технологій.

Господарський кодекс України до основних напрямів економічної політики України відносить:

1) структурно-галузеву політику, спрямовану на здійснення державою прогресивних змін у структурі економіки, що забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення;

2) інвестиційну політику, спрямовану на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва;

3) політику інституційних перетворень, спрямовану на формування раціональної багатокладної економічної системи шляхом трансформування відносин власності, здійснення роздержавлення економіки, приватизації та націоналізації виробничих фондів;

4) цінову політику, спрямовану на дотримання необхідної паритетності цін між галузями та видами господарської діяльності, а також забезпечення стабільності оптових та роздрібних цін;

5) антимонопольно-конкурентну політику, спрямовану на створення оптимального конкурентного середовища діяльності суб'єктів господарювання;

6) бюджетну політику, спрямовану на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у економіку;

7) податкову політику, спрямовану на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання;

8) грошово-кредитну політику, спрямовану на забезпечення економіки економічно необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу;

9) валютну політику, спрямовану на встановлення і підтримання паритетного курсу національної валюти щодо іноземних валют;

10) зовнішньоекономічну політику, спрямовану на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання та захист національного ринку.

Якщо розглядати державну політику в сфері економічної безпеки, як певний курс (напрямок) діяльності уповноважених органів держави, то слід звернутися до **Стратегії національної безпеки України**¹⁴. Цей документ містить перелік актуальних загроз національній економіці України, серед яких: непослідовність та незавершеність реформ і корупція, що перешкоджають

¹⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

виведенню української економіки з депресивного стану, унеможлиблюють її стає і динамічне зростання, підвищують уразливість до загроз, підживлюють кримінальне середовище; недостатній захист права власності, повільний розвиток ринкових відносин у ключових сферах, у тому числі в користуванні землею і надрами, значна роль державного сектору в економіці, недосконалість та фрагментарність законодавства стримують економічне зростання, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій; недостатній рівень конкуренції та панування монополій, зокрема в енергетичній сфері та інфраструктурі, низька енергоефективність зменшують конкурентоспроможність України, загрожують добробуту її громадян.

Надалі в Стратегії міститься низка завдань та напрямів, за якими має будуватися діяльність уповноважених суб'єктів публічної адміністрації щодо усунення цих загроз, а значить створення безпеки для відповідних економічних відносин, а саме: демонополізація і дерегуляція економіки, захист економічної конкуренції, підвищення енергоефективності, забезпечення подальшого розвитку паливноенергетичного сектору на умовах сталого розвитку та екологічної безпеки, з урахуванням новітніх технологій виробництва енергії з відновлюваних джерел та її зберігання, захист права власності тощо. Положення стратегічних документів держави, що визначають напрями діяльності суб'єктів публічної адміністрації та конкретизують й впорядковують суспільні відносини у сфері економічної безпеки, зокрема містяться в наступних законодавчих актах. Так, **Бюджетним кодексом України**¹⁵ регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства. **Податковий кодекс України**¹⁶ регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів. Ухвалення **Закону України «Про інвестиційну діяльність»**¹⁷ зумовлено необхідністю забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності, а також на ефективне інвестування економіки України, розвитку міжнародного економічного співробітництва та інтеграції.

Зазначені документи розробляються відповідно до норм профільного закону, який визначає правові, економічні та організаційні засади формування цілісної системи прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку України, окремих галузей економіки та окремих адміністративно-територіальних одиниць як складової частини загальної

¹⁵ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>

¹⁶ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

¹⁷ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>

системи державного регулювання економічного і соціального розвитку держави.

2. Інституційний, який складають уповноважені органи публічної адміністрації та їх посадові особи, які мають нормативно закріплені повноваження щодо забезпечення економічної безпеки держави, в частині видання нормативних та індивідуальних актів управління, застосування заходів державного примусу. До інституційної складової доцільно також віднести Верховну Раду України, наділену повноваженнями із ухвалення законів України в зазначеній сфері, Президента України, який є Головою Ради національної безпеки і оборони України, інші державні органи, наділені функціями щодо захисту економічних прав, свобод фізичних та юридичних осіб, а також держави.

3. Організаційний, який, містить принципи, форми та методи реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. Основними формами реалізації повноважень відповідних суб'єктів є видання нормативних актів: законів та підзаконних актів: постанов, розпоряджень, наказів тощо. Крім цього, слід вказати на наявність у центральних органів виконавчої влади повноважень щодо здійснення контролю за реалізацією положень нормативних актів з питань економічної безпеки. Ці повноваження реалізують у формі перевірок, інспектувань та інших заходів адміністративного примусу, в т.ч. адміністративної відповідальності.

3.2. Поняття системи економічної безпеки держави

Система забезпечення економічної безпеки держави – функціонально визначена сукупність суб'єктів, об'єктів та механізмів, об'єднаних цілями та завданнями щодо протидії загрозам та захисту національних економічних інтересів.

Мета системи забезпечення економічної безпеки полягає у:

- підтриманні нормального функціонування економіки;
- виявленні загроз та вжиття адекватних заходів щодо їх відвернення та нейтралізації;
- захисті економічних інтересів особи, суспільства, сім'ї, держави;
- здійсненні соціально-спрямованої економічної політики.

Система забезпечення економічної безпеки повинна відповідати таким основним вимогам:

- функціонування в межах, визначених законом;
- забезпечення надійного захисту національних інтересів;
- прогнозування і своєчасне відвернення загроз економічній безпеці;

- ефективно функціонування як у звичайних так і в надзвичайних умовах;
- наявність чіткої структури і функціональне розмежування органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влад;
- відкритість і гласність у необхідних межах щодо діяльності відповідних органів, що входять в зазначену систему.

Система забезпечення економічної безпеки складається з органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, підприємств, організацій, громадян та об'єднань громадян.

Система забезпечення економічної безпеки повинна функціонувати в таких *режимах*:

- повсякденному;
- підвищеної готовності;
- глобального застосування;
- локального застосування.

Система економічної безпеки держави в контексті матеріального підґрунтя та функціонування національної економіки продемонстрована на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Система економічної безпеки держави в контексті матеріального підґрунтя та функціонування національної економіки¹⁸

Управління системою забезпечення економічної безпеки – особливий вид діяльності державних і недержавних суб'єктів щодо упорядкування системи забезпечення ЕБ, забезпеченню її оптимального функціонування і стійкого розвитку з організації управління системою економічної безпеки.

¹⁸ Урба С.І. Система економічної безпеки держави: сутність та особливості формування. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2017. № 26 (1). С.22-25.

Вимоги, які висуваються до управління системою забезпечення економічної безпеки:

1. У системі забезпечення ЕБ необхідна взаємодія як державних органів між собою, так і з недержавними суб'єктами, при якій діяльність одного структурного елемента позначається на інших елементах системи.

2. Здатність системи до швидкого пристосування до зовнішніх та внутрішніх негативних впливів.

3. Наявність управляючого параметра (елемента), за допомогою якого можна управляти діяльністю всієї системи та її окремими складовими. Цей елемент – суб'єкт управління економічною безпекою конкретного рівня, який відповідає за діяльність підрозділу, що йому підпорядковується, організовує виконання запланованих завдань несе відповідальність за виконання усіх управлінських рішень.

4. Наявність контролюючого параметра (елемента), який постійно контролюватиме стан суб'єкта управління (демократичний цивільний контроль, внутрішньовідомчий контроль, міжвідомчий контроль, галузевий, міжгалузевий контроль тощо). Функцію контролюючого параметра в системі, як правило, реалізує один із працівників апарату управління.

5. Наявність прямих і зворотних зв'язків в системі забезпечення економічної безпеки, яка забезпечується чіткою регламентацією діяльності апарату управління щодо прийняття і передачі інформації при підготовці управлінських рішень.

6. Постійне удосконалення системи економічної безпеки для її ефективного функціонування.

7. Наявність чіткої системи нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини в сфері забезпечення економічної безпеки.

8. Закріплення персональної відповідальності керівників і виконавців за прийняття та виконання управлінських рішень.

3.3. Суб'єкти та об'єкти забезпечення економічної безпеки держави

Структурно-функціональну модель поєднання і взаємодії підсистем у системі економічної безпеки держави наведена на рис. 3.3.

Суб'єкти економічної безпеки чітко визначені в Конституції України (ст. 17), де вказано, що забезпечення економічної безпеки є справою держави, а отже, усіх державних інститутів та всього народу. Забезпечення економічної безпеки країни не є прерогативою якогось одного державного відомства, служби. Вона має підтримуватись усією системою державних органів, всіма ланками і структурами економіки.

Суб'єктами економічної безпеки держави виступають державні інститути (міністерства, відомства, податкові й митні органи, біржі, фонди і страхові компанії), а також підприємства, установи й організації як державного, так і приватного сектора економіки.

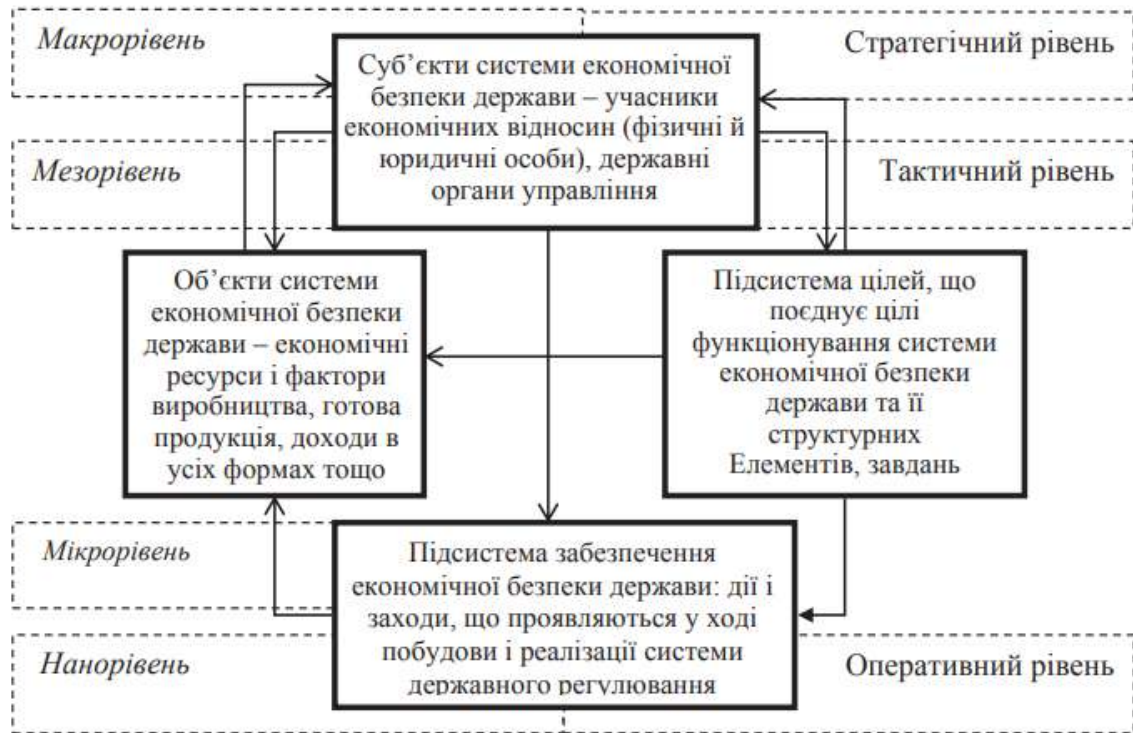

Рис. 3.3. Структурно-функціональну модель поєднання і взаємодії підсистем у системі економічної безпеки держави¹⁹

Держава є не тільки об'єктом, а й основним суб'єктом національної економічної безпеки і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Перелік функцій держави у сфері економічної безпеки:

- 1) інформаційна. Полягає у постійному інформуванні суб'єктів економічної безпеки про реальні та потенційні загрози;
- 2) попереджувальна (превентивна). Пов'язана з використанням комплексу заходів, спрямованих на недопущення або зменшення економічних втрат, та з можливістю проведення профілактичних заходів, спрямованих на запобігання настанню потенційних загроз в економічній сфері;
- 3) практична. Полягає в науковому обґрунтуванні макроекономічної політики держави, порядку застосування принципів і методів раціонального господарювання та підвищення рівня економічної безпеки;

¹⁹ Урба С.І. Система економічної безпеки держави: сутність та особливості формування. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, 2017. № 26 (1). С.22-25.

4) прогностична. По суті вона зводиться до розробки прогнозів довгострокових програм економічного розвитку з урахуванням потенційних загроз;

5) регулююча. Полягає у посиленні взаємозв'язку економічної політики та основних напрямів інноваційного і соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;

6) захисна. Зводиться до посилення економічної безпеки, включаючи контроль за дотриманням законодавчих норм;

7) контрольна. Виявляється у контролі за правильністю застосування суб'єктами економічної безпеки відповідних методів і важелів у конкретній ситуації, пов'язаній зі захистом національних інтересів та запобіганням потенційним загрозам.

Їхня діяльність ґрунтується на розподілі повноважень між суб'єктами системи.

Суб'єктів доцільно поділити на дві основні групи: суб'єкти формування державної політики в сфері забезпечення економічної безпеки та суб'єктів реалізації цієї політики.

До перших слід віднести Верховну Раду України та Президента України. Так, *Верховна Рада України*:

- формує правові засади державної політики в сфері економічної безпеки, зокрема щодо організації та функціонування комплексної системи національної економічної безпеки;

- затверджує Державний бюджет України, загальнодержавні програми економічного, розвитку контролює їх виконання;

- здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної політики в сфері економічної безпеки;

- призначає на посаду та звільняє з посади Голову Національного банку України;

- затверджує перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;

- ратифікує міжнародні договори та угоди в сфері забезпечення економічної безпеки.

Президент України забезпечує державну незалежність та економічну безпеку держави, як складову національної безпеки; звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, зокрема в сфері економіки та забезпечення економічної безпеки держави; представляє державу в міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України з питань функціонування національної економіки та забезпечення глобальної економічної безпеки. Президент має право видавати Укази та

розпорядження з питань захисту економічних прав громадян, інтересів національної економіки держави.

Президент України очолює Раду національної безпеки та оборони України, яка розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які стосуються економічної безпеки держави; визначає стратегічні національні інтереси України, концептуальні підходи та напрями забезпечення економічної безпеки; розглядає проекти державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з питань економічної безпеки; удосконалює систему забезпечення економічної безпеки, утворення, реорганізацію та ліквідацію органів виконавчої влади у цій сфері; залучає контрольні, інспекційні та наглядові органи, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих Радою національної безпеки і оборони України рішень в сфері економічної безпеки держави.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, в основному виступають суб'єктами реалізації державної політики в сфері економічної безпеки. Зокрема, Кабінет Міністрів України та інші центральні органи виконавчої влади забезпечують економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої економічної політики держави; вживають заходи щодо забезпечення економічних прав і свобод людини та громадянина, забезпечують проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, податкової, структурно-галузевої політики, розробляють загальнодержавні програми економічного розвитку; забезпечують рівні умови для розвитку всіх форм власності; здійснюють відповідне нормативноправове регулювання у сферах своєї відповідальності (економіка, фінанси, інвестиції, енергетика тощо). Крім цього, на певні центральні органи виконавчої влади покладені контрольні функції в сфері забезпечення економічної безпеки держави.

До суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави також належать:

Рада національної безпеки і оборони України:

- забезпечує здійснення єдиної державної політики у сфері економічної безпеки;
- координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері економічної безпеки;
- розробляє стратегію економічної безпеки і організовує підготовку відповідних державних програм;
- здійснює постійний моніторинг національних економічних інтересів, комплексну оцінку та прогноз потенційних і реальних загроз економічній безпеці;
- аналізує стан і тенденції розвитку економічної ситуації в Україні та за її межами, а також визначає на цій основі пріоритетні напрями забезпечення економічної безпеки;

- планує, організовує і контролює здійснення заходів з метою локалізації та нейтралізації загроз економічній безпеці;
- розробляє пропозиції Президенту України щодо вдосконалення системи національної економічної безпеки та забезпечення економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави;
- прогнозує наслідки рішень державних органів з питань внутрішньої та зовнішньої політики в сфері економічної безпеки;
- розробляє рекомендації щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій у соціально-економічній сфері.

Громадяни та об'єднання громадян:

- отримують у відповідності з чинним законодавством інформацію про діяльність державних органів по забезпеченню економічної безпеки та беруть безпосередню участь у забезпеченні економічної безпеки;
- привертають увагу суспільства та державних органів до небезпечних явищ і процесів у сфері економічної безпеки;
- захищають власні права щодо реалізації особистих економічних інтересів засобами, які передбачені чинним законодавством

Визначальну роль у загальнодержавному забезпеченні економічної безпеки відіграють правоохоронні, фіскальні органи та органи спеціального контролю.

*До **правоохоронних органів** належать:*

- Прокуратура;
- Національна поліція;
- Служба безпеки України;
- Військова служба правопорядку у Збройних Силах України;
- Національне антикорупційне бюро України;
- органи охорони державного кордону (Державна прикордонна служба);
- органи доходів і зборів (Державна податкова служба);
- органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори;
- органи державного фінансового контролю (Державна фінансова інспекція);
- органи рибохорони (у складі Державного агентства України з розвитку меліорації, рибного господарства та продовольчих програм (Держрибагентство));
- органи державної лісової охорони (у складі Державного агентства лісових ресурсів України (Держлісагенство));
- інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції:
  - Антимонопольний комітет України
  - Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку
  - Управління державної охорони України
  - Державна санітарно-епідеміологічна служба
  - Державна екологічна інспекція
  - Державна інспекція ядерного регулювання України

- органи захисту прав споживачів
- Державна архітектурно-будівельна інспекція України;
- нотаріат
- Державна виконавча служба.

Перелік не є вичерпним, змінюється в залежності від утворення, ліквідації, реорганізації тих чи інших органів. Віднесення того чи іншого органу до складу правоохоронних здійснюється за ознаками, що полягають у безпосередньому здійсненні правоохоронної діяльності.

Чільне місце в правоохоронній діяльності посідає судова діяльність (судочинство), яка здійснюється виключно судами (ст. 124 Конституції України).

Конституційний суд України, суди загальної юрисдикції

- здійснюють правосуддя щодо забезпечення економічної безпеки особи, суспільства, держави;

- забезпечують судовий захист суб'єктів економічної безпеки, чиї права були порушені у зв'язку з діяльністю по забезпеченню економічної безпеки.

Досліджуючи питання щодо діяльності окремих правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави, необхідно вказати, що всі вони, враховуючи встановлену вітчизняним законодавством специфіку роботи, відграють свою роль у цьому процесі. Діяльність кожного з їх числа має своє важливе значення для забезпечення реальної протидії наявним загрозам економіці країни. Водночас важлива роль відводиться державним органам і одним із напрямів роботи є вжиття заходів щодо виявлення та сприяння оперативній протидії латентним загрозам для економіки держави. З огляду на це, потребує дослідження діяльність *Служби безпеки України* як спеціалізованого державного органу, що зобов'язаний забезпечувати економічну безпеку держави. Адже дієвий захист всіх об'єктів критичної інфраструктури здійснюється не тільки шляхом розслідування так званих «економічних злочинів», а й внаслідок ефективної та оперативної діяльності щодо виявлення загроз для економіки країни.

У структурі цього суб'єкта діють підрозділи, які наділені компетенцією щодо протидії загрозам національній економіці. До таких необхідно віднести Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю й Головне управління контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки. Перше має здійснювати активну діяльність щодо протидії організованій злочинності та корупційним правопорушенням, тобто тим протиправним діям, наслідки від здійснення яких можуть негативно впливати на перебіг окремих економічних процесів за участю держави. Щодо діяльності Головного управління контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері економічної безпеки, то його робота спрямована на забезпечення нормального функціонування економічної складової державної безпеки та є одним із

пріоритетних напрямів роботи всієї служби. Управління спрямовує власні зусилля на оперативне виявлення загроз для об'єктів критичної інфраструктури з метою їх запобігання в найкоротші строки.

Органи прокуратури:

- здійснюють нагляд за дотриманням Конституції України та чинного законодавства органами, які забезпечують економічну безпеку.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) – здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених суддями, працівниками правоохоронних органів, посадовими особами місцевого самоврядування та службовими особами.

Військова прокуратура – здійснює нагляд за виконанням законів у Збройних Силах України, Державній прикордонній службі України, Національній гвардії України, Військовій службі правопорядку ЗСУ, СБУ та інших військових формуваннях і органах.

Поліція – орган державної влади (система державних органів), що займається охороною громадського порядку і боротьбою з правопорушеннями (в тому числі зі злочинністю). Національна поліція в Україні створена на підставі Закону України «Про Національну поліцію»²⁰ від 02.07.2015 № 580-VIII ... служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку (стаття 1) та відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію»²¹ .... реалізує державну політику у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку (пункт 1). Центральний орган виконавчої влади, підпорядковується МВС України.

У складі Національної поліції функціонують:

- кримінальна поліція
- патрульна поліція
- органи досудового розслідування
- поліція охорони
- спеціальна поліція
- поліція особливого призначення (стаття 13 ЗУ “Про Національну поліцію”).

Поліцейський чи поліціант?! В українській мові є поліціант, а не поліцейський (російський термін) відповідно до висновку доктора філологічних наук, професора Олександра Пономаріва. В законодавстві – поліцейський.

²⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

²¹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>

Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – правоохоронний орган з широкими силовими повноваженнями, на який покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів (Закон України “Про Національне антикорупційне бюро України”²² від 14.10.2014 № 1698-VII)

Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) — центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику:

- електронне декларування майна чиновниками
- запобігання політичній корупції
- регулювання та запобігання конфлікту інтересів
- формування антикорупційної політики.

Національне агентство з питань запобігання корупції має превентивну функцію, зокрема щодо перевірки декларацій державних службовців і стилю їх життя, розкриття будь-якої інформації з приводу фактів корупції чи зловживання посадою. Запуск роботи антикорупційного агентства є однією з вимог Європейського Союзу щодо безвізового режиму з Україною.

Фіскальними органами є:

- Державна податкова служба України;
- Митні органи України;
- Пенсійний фонд України;
- Державна служба фінансового моніторингу України.

Органами спеціального контролю є:

- Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба);
- Державна служба України з питань праці;
- Органи екологічного контролю;
- Органи ветеринарного контролю;
- Органи контролю лікарських засобів.

Об’єктами економічної безпеки є:

- держава, суспільство, сім’я, окремі громадяни, підприємства, установи, організації, окремі території.
- природні ресурси і державні кордони, які визначають фізичні межі (земля, надра, водні і повітряні ресурси);
- продуктивні сили суспільства (виробнича інфраструктура, технології, основний і обіговий капітал, робоча сила, науковий потенціал);
- система економічних відносин (відносини у сфері власності, формування і розподіл ВВП тощо)

²² <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

- рівень і якість життя народу, його генофонд.

Академік В. М. Геєць відносить до об'єктів економічної безпеки також:

- ресурси економічної діяльності;
- матеріальні, нематеріальні та грошові активи резидентів;
- запаси (особливо стратегічні), золотовалютні резерви, заощадження та фонди;
- стабільність національної валюти й платіжного обороту між домашніми господарствами, бізнесом і державою;
- соціально-ринкову зорієнтованість і динамічний розвиток економіки;
- світові господарські зв'язки.

Недержавна система забезпечення економічної безпеки²³ є невід'ємною складовою частиною цілісної загальної системи забезпечення економічної безпеки будь-якої демократичної країни. Вихідною передумовою її права на існування є політологічна істина, що громадянське суспільство не ідентичне державі і, що держава покликана служити громадянському суспільству. Саме суспільство формує і містить державні структури і тому має всі підстави направляти і контролювати діяльність держави, виходячи з ціннісних орієнтацій і законів. Наявність і одночасне функціонування державної та недержавної систем забезпечення економічної безпеки створює стабільність в країні і ту необхідну «рівновагу», яка здатна вберегти суспільство і державу від розколу, соціальних потрясінь і бід.

У якості суб'єктів забезпечення економічної безпеки на рівні недержавної системи в сучасній Україні можна розглядати наступні:

- органи місцевого самоврядування;
- недержавний (приватний) нотаріат;
- адвокатура;
- недержавні охоронні служби та агентства;
- громадські об'єднання та окремі громадяни

Основні завдання недержавного забезпечення економічної безпеки:

1. Забезпечення захисту життя, здоров'я, конституційних прав та законних інтересів громадян, їх майна від злочинних посягань та інших правопорушень.

2. Забезпечення та захист права власності.

3. Створення і забезпечення сприятливих умов для здійснення підприємницької діяльності.

4. Співпраця з органами державної влади у виявленні, відверненні, припиненні та розкритті злочинів;

5. Створення відповідних недержавних органів забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності на місцях.

²³ https://vabb.com.ua/assets/files/Tema_9_ONB.pdf

6. Постійне підвищення професійно-технічного рівня у сфері недержавного забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності.

7. Удосконалення інформаційно-аналітичної діяльності у сфері недержавного забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності.

8. Розроблення нових методів удосконалення забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності.

9. Здійснення підготовки кадрів до діяльності з недержавного забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності.

У питаннях забезпечення безпеки, безсумнівно, важливе значення має віднесення до повноважень *місцевого самоврядування* таких функцій, як:

- отримання від підприємств, розташованих на їх території, висвітлення необхідних відомостей про проекти планів підприємств, обов'язкове узгодження цих планів у відповідних органах структури місцевого самоврядування;

- внесення пропозицій щодо проектів планів промислових підприємств з питань, пов'язаних із задоволенням потреб населення: розгляд планів розміщення, розвитку і спеціалізації підприємств; створення за рахунок наявних коштів промислових підприємств змішаного типу;

- підготовка пропозицій про приватизацію муніципальних підприємств; розміщення підприємств на підвідомчій території; створення підприємств для здійснення господарської діяльності, визначення порядку їх діяльності, затвердження їх статутів; надання в довічне успадковане володіння, постійне і тимчасове користування земельних ділянок; реєстрування права власності на землю;

- планування і контроль використання земель; стягування плати за користування землею.

Одним з недержавних суб'єктів забезпечення безпеки особистості виступає *приватний нотаріат*. Правові основи організації та діяльності нотаріату закріплені в відповідних законах України.

Нотаріуси, які займаються приватною практикою, їх контори організаційно не входять в систему Мін'юсту України. Організація їх діяльності відрізняється від державних нотаріальних контор.

Мін'юст України і його органи надають певний організуючий вплив на діяльність недержавних нотаріусів, що виражається у веденні реєстру контор приватних нотаріусів; у встановленні порядку видачі ліцензій на право нотаріальної діяльності. При Мін'юсті утворюється комісія, яка розглядає скарги на рішення кваліфікаційних комісій, які створюються при органах юстиції для прийому іспитів у осіб, які пройшли стажування і бажають займатися нотаріальною діяльністю.

При вчиненні нотаріальних дій приватні нотаріуси, з одного боку, керуються законом, а також правовими актами з питань нотаріальної діяльності, що видаються Мін'юстом України. З іншого боку, об'єднання нотаріусів, що займаються приватною нотаріальною практикою, здійснюючи нотаріальні дії, беруть активну участь в організації нотаріальної служби.

Кваліфікаційна діяльність приватного нотаріату, як структурного компонента системи забезпечення національної безпеки безпосередньо впливає на матеріальне і духовне благополуччя громадян, сприяє зміцненню безпеки як фізичних, так і юридичних осіб в Україні.

Адвокатура покликана виконувати найважливіші функції, пов'язані з наданням юридичної допомоги громадянам, підприємствам, установам, організаціям, громадським об'єднанням. Адвокати дають консультації, роз'яснення, довідки, поради з правових питань; складають документи юридичного характеру; представляють у судах загальної юрисдикції та арбітражних судах по цивільних справах і справах про адміністративні правопорушення відповідачів і позивачів; здійснюють юридичне обслуговування установ, підприємств, організацій на договірній основі; ведуть захист громадян у кримінальних справах і т.п.

Перераховані вище функції адвокатури свідчать про те, що вона своєю діяльністю сприяє охороні прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, об'єктивному і справедливому відправленню правосуддя, зміцненню законності.

Юридичні консультації об'єднуються в колегії адвокатів, які утворюються в суб'єктах України. Вищим органом колегії адвокатів є загальні збори, які обирають президію колегії адвокатів, ревізійну комісію; встановлюють чисельний склад, штати колегії, заслуховують і затверджують звіти про діяльність президії та ревізійної комісії колегії; розглядають скарги на постанови колегії тощо.

Охоронні та інші консалтингові служби надають фізичним та юридичним особам на основі взаємної домовленості послуги із захисту інтересів громадян, охорони майна власників, пошуку безвісти зниклих осіб та ін. Їх діяльність доповнює роботу правоохоронних органів держави щодо захисту законних прав та інтересів громадян, підприємств і організацій. Відмінність їх діяльності від діяльності органів МВС, СБУ та інших полягає в тому, що їх охоронна діяльність є підприємницькою. Вона здійснюється не в силу встановленого законом обов'язку, а на комерційній основі і є платною. Послугами приватних підприємств можуть скористатися лише ті фізичні та юридичні особи, які здатні оплатити охоронні та юридичні послуги.

Приватні охоронні підприємства мають право на надання таких послуг:

- захист життя і здоров'я громадян від злочинних посягань;

- охорона майна власників, у тому числі і при його транспортуванні, фізичними та технічними засобами;
- проектування, монтаж та експлуатаційне обслуговування засобів пожежно-охоронної сигналізації;
- консультування та підготовка рекомендацій з питань правомірного захисту від протиправних посягань;
- забезпечення порядку в місцях проведення масових заходів (концертів, з'їздів партій та ін.).

Приватні консалтингові агентства (підприємства) здійснюють:

- збір відомостей у цивільних і кримінальних справах;
- збір інформації про підприємницьку діяльність з метою виявлення надійності партнера клієнта; встановлення підприємств, що здійснюють недобросовісну конкуренцію;
- збір відомостей про окремих осіб при укладенні з ними контрактів;
- пошук безвісти зниклих осіб та втраченого майна.

На деяких приватних підприємствах створюються *служби безпеки*, які є структурними підрозділами підприємств і здійснюють як охорону працівників підприємства, його території, майна, так і розшукову діяльність з метою захисту від недобросовісної конкуренції, комерційного шантажу. Службам безпеки забороняється надавати послуги, які не пов'язані із забезпеченням безпеки свого підприємства. В даний час в Україні частково склалася недержавна система забезпечення безпеки підприємництва, власності, особистості і суспільства. Приватні охоронні підприємства досить різноманітні за своїм цілям і завданням, формам організації діяльності, якісним і кількісним складом, що є основною проблемою при вирішенні питання про розширення ступеня сприяння їм зі сторони держави.

Громадські об'єднання громадян залежно від організаційноправових форм їх створення можна розділити на такі види:

- громадські організації (функціонують на основі членства та спільної діяльності для захисту спільних інтересів об'єдналися громадян);
- громадські рухи (складаються з учасників без членства і переслідують соціальні, політичні та інші суспільно-корисні цілі);
- громадські фонди (що не мають членства громадські об'єднання, мета яких полягає в накопиченні майна на основі добровільних внесків, інших не заборонених законом надходжень та використання даного майна на суспільно-корисні цілі);
- громадські установи (не мають членства, ставлять своєю метою надання конкретного виду послуг, що відповідають інтересам учасників та відповідних статутним цілям);

- органи громадської самодіяльності (не мають членства; метою ставлять спільне вирішення різних соціальних проблем, що виникають у громадян за місцем проживання, роботи або навчання);

- спілки та асоціації (створюються на основі установчих договорів групами вищевказаних громадських об'єднань).

Залежно від територіальної сфери діяльності громадські об'єднання поділяються на:

- загальноукраїнські,
- міжрегіональні,
- регіональні,
- місцеві.

Громадські об'єднання мають право брати участь у виробленні рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування; проводити збори, мітинги, демонстрації, ходи і пікетування; представляти і захищати свої права, своїх членів та учасників, а також інших громадян в органах державної влади, органах місцевого самоврядування; вносити пропозиції щодо поліпшення роботи органів державної влади і т.д.

Найстаршою формою суспільного об'єднання громадян є профспілки. У своїй діяльності профспілки незалежні від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, роботодавців, їх об'єднань, політичних партій та інших громадських об'єднань, їм не підзвітні і не підконтрольні. Вони захищають права своїх членів на працю, ведуть переговори і укладають з адміністрацією колективні договори, контролюють їх виконання, дотримання законодавства про працю та його охорону, мають право на організацію та проведення страйків відповідно до законодавства. Профспілки мають значні юридичні можливості активно впливати на правотворчість з питань захисту соціальних прав та інтересів працівників: можуть вносити пропозиції про прийняття державними органами законів та інших нормативних правових актів, що стосуються трудової сфери; можуть брати участь у формуванні державних програм з питань охорони праці.

Окрему групу громадських об'єднань громадян представляють релігійні. Конституція України закріплює право кожного громадянина на свободу совісті, свободу віросповідання. Громадяни можуть користуватися правом на свободу віросповідання індивідуально, а також спільно, шляхом створення релігійних об'єднань.

В Україні релігійні об'єднання відділені від держави. Це означає, що держава, хоча і визначає правовий режим здійснення права на свободу совісті, свободу віросповідання, але ні вона сама, ні його окремі органи і посадові особи не втручаються в питання визначення громадянами свого ставлення до релігії, в законну діяльність релігійних об'єднань.

Принциповим у статусі релігійних об'єднань є те, що вони утворюються і діють на основі своїх статутів (положень); не можуть втручатися в діяльність політичних партій; можуть брати участь у соціальному та культурному житті суспільства відповідно до законодавства, що регулює діяльність громадських об'єднань.

У забезпеченні екологічної безпеки значний внесок вносять різні громадські організації «зелених», мобілізуючи громадськість на боротьбу з численними випадками забруднення навколишнього природного середовища та привертаючи увагу влади до цієї гострої проблеми.

У ряді регіонів країни реальну участь у забезпеченні національної безпеки, зокрема в охороні державного кордону та боротьби з терористами, стали приймати об'єднання територіальної самооборони.

Громадські структури мають свою специфіку в кожній сфері життєдіяльності. Вони виникають в різних юридичних організаційних формах - організацій, фондів, асоціацій, спілок, науково-дослідних та інформаційних центрів, акціонерних товариств, консорціумів, товариств з обмеженою відповідальністю, шкіл, клубів, служб, груп і відділів, добровільних товариств, органів громадського самоврядування тощо.

Недержавна система забезпечення національної безпеки являє собою сукупність перерахованих вище та інших недержавних структур, що діють в різних сферах життєдіяльності суспільства і мають свої завдання. Виникнення численних громадських структур відбувається, як правило, стихійно і є реакцією громадян на реальне чи ймовірне виникнення загроз життєво важливим і просто важливим інтересам особистості, соціальної групи, спільності і суспільства в цілому. Тим самим суспільство усвідомлено включає додаткові механізми забезпечення національної та економічної безпеки.

Узагальнена схема функціональних рівнів структури інституціональної системи забезпечення економічної безпеки держави наведена на рис. 3.4.

Рис. 3.4. Функціональні рівні структури інституціональної системи забезпечення економічної безпеки держави²⁴

²⁴ https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/hrynenko_dissertation.pdf

3.4. Механізм забезпечення економічної безпеки держави

Сутність забезпечення економічної безпеки полягає в цілеспрямованій діяльності суб'єктів з виявлення, попередження та протидії різних небезпек і загроз особі, суспільству і державі.

Під **механізмом забезпечення економічної безпеки** слід розуміти об'єктивно обумовлену і суб'єктивно реалізовану сукупність владних, управлінських і координаційних умов, а також заходів, способів дій з визначення і організації (залучення) необхідних і достатніх матеріальних, духовних і людських сил і засобів, інтеграції різних сфер суспільства для попередження і знищення зовнішніх і внутрішніх загроз існуванню особи, суспільства і державі.

У найзагальнішому вигляді **алгоритм механізму забезпечення економічної безпеки** виглядає так: інституційні суб'єкти системи безпеки, ґрунтуючись на національних економічних інтересах, визначають цілі цього механізму, необхідні шляхи, сили, засоби, форми і способи діяльності функціональних суб'єктів, організовують їх взаємодію, контроль, корекцію.

У механізмі забезпечення економічної безпеки об'єктивно мають поєднуватися ринкові та адміністративні важелі та методи. Таке поєднання проявляється у використанні економічних важелів управління забезпеченням економічної безпеки, які своєю чергою регламентуються адміністративно-правовими методами.

Можна виділити різні **види механізму забезпечення економічної безпеки України**²⁵:

1. Економічний – це сукупність економічних важелів, прийомів, інструментів та методів планування і контролю, за допомогою яких здійснюється належне забезпечення економічної безпеки національної економіки.

2. Інституційно-правовий – нормативно-правове забезпечення та законодавче регулювання створення та реалізації механізму економічної безпеки.

3. Організаційно-управлінський – забезпечує обґрунтування ефективних систем державного управління економічною безпекою та взаємодію органів державної влади в контексті розробки програм, концепцій та інших документів.

4. Мотиваційно-превентивний – сукупність адміністративно-управлінських та соціально-політичних стимулів, що спонукають державних службовців до виконання визначених завдань на високому рівні в контексті належного забезпечення економічної безпеки.

5. Інформаційно-аналітичний – аналіз та оцінка функціонування економічної системи з урахуванням впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища.

---

²⁵ Гбур З. Удосконалення організаційного механізму забезпечення економічної безпеки України. Науковий вісник. “ДЕМОКРАТИЧНЕ ВРЯДУВАННЯ”, 2017. Вип. 20. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26695/151040-article-text-326452-1-10-20181214.pdf>

Основними елементами механізму регулювання економічної безпеки є:

- своєчасний моніторинг стану та розвитку економічної системи національної економіки з метою виявлення реальних та потенційних зовнішніх та внутрішніх загроз у розрізі основних функціонально-структурних компонент економічної безпеки;

- порівняння виявлених загроз із пороговими значеннями з метою їх поділу на небезпечні та особливо критичні;

- вжиття адекватних заходів щодо негайної нейтралізації виявлених особливо небезпечних загроз та вжиття заходів з боку держави щодо їх недопущення та попередження.

Механізм забезпечення економічної безпеки України передбачає використання важелів державного рівня, до яких належать ставки та механізми оподаткування, амортизаційна політика, умови регулювання фінансового ринку, фінансово-банківське регулювання, соціальні стандарти, а також інструментів регулювання суб'єктів ринкової економіки, що враховує різні форми залучення кредитних ресурсів, податкову культуру, страхування, рівень бюджетного фінансування.

Механізм забезпечення економічної безпеки держави є системою спеціальних функцій, засобів та принципів, які виконуються і застосовуються об'єктами і суб'єктами безпеки.

Такими **функціями** є:

- ліцензування та реєстрація професійної діяльності;
- страхування;
- правозастосування;
- нагляд;
- контроль;
- оперативно-розшукова діяльність;
- економічна розвідка.

Ліцензування закладає правову основу економічної безпеки діяльності в умовах ринку. Воно передбачає визначення відповідності намірів і можливостей (фінансово-майнового стану, організаційно-правової форми, кваліфікації працівників тощо) суб'єкта підприємницької діяльності вимогам чинного законодавства та видачу спеціального дозволу (ліцензії) у разі, якщо таку відповідність встановлено. Ліцензування полягає у безпосередній видачі дозволів та їх призупиненні або анулюванні в разі порушення вимог законодавства у процесі здійснення професійної діяльності.

Реєстрація професійної діяльності надає їй статусу офіційно зареєстрованої і законної діяльності, що дає змогу державі отримувати відповідні податкові та інші надходження до бюджету, сприяти реалізації економічних прав громадян, підвищувати їх соціальний захист.

Страхування в ринковій економіці сприяє зниженню рівня ризиків, які з одного боку, є основною ознакою підприємницької діяльності, а з другого, у разі реалізації – загрозою. Страхування підприємницьких ризиків дає змогу за настання страхового випадку компенсувати втрати. У масштабах держави такі втрати за обсягами можуть бути значними. Завдяки механізму страхування

економічна система отримує відповідні фінансові компенсації і в такий спосіб зменшує ймовірність виникнення економічної небезпеки для держави.

Нагляд передбачає моніторинг процесів, які відбуваються на ринку, створення відповідної інформаційної бази. Нагляд складається: з *аналітичної діяльності та безпосереднього нагляду*.

Аналітична діяльність полягає у збиранні інформації про процеси, що відбуваються на ринку, її аналізі, встановленні зв'язків і тенденцій, визначенні проблем, напрямів і способів їх вирішення.

Безпосередній нагляд за процесами на ринку здійснюється за участю представників уповноваженого державного органу у торгових сесіях фондових бірж, у загальних зборах акціонерів та ін. з метою запобігання порушенням чинного законодавства тощо. Ефективність наглядової діяльності залежить від низки чинників, насамперед від рівня розвитку національної системи моніторингу ринку, розгалуженості інформаційних і телекомунікаційних мереж, наявності та якості інформаційної бази, кваліфікації аналітичного апарату.

Контроль означає моніторинг діяльності учасників ринку з метою виявлення порушень законодавства і передбачає:

- впровадження планових і позапланових (цільових – за скаргами та заявами юридичних і фізичних осіб або ініційованих – за поданням відповідних державних органів) перевірок і ревізій діяльності учасників ринку;
- з'ясування всіх обставин і відомостей щодо факту виявленого порушення чинного законодавства, збирання та аналіз необхідних матеріалів, інформації;
- створення системи внутрішнього контролю через впровадження у діяльність усіх учасників ринку та їх об'єднань відповідних процедур самоконтролю.

Оперативно-розшукова діяльність (ОРД) - це система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Особливістю ОРД є використання негласних оперативно-розшукових засобів і методів. Це вимушений захисний захід суспільства і держави, пов'язаний із тим, що навмисні злочини при підготовці і здійсненні добре конспірують. Викрити їх гласними методами практично неможливо. Інформація, одержана в результаті оперативно-розшукових розвідувальних заходів має переважно правовий статус і може бути використана в наступних слідчих діях і безпосередньо в судовому процесі.

Економічна розвідка – пошукова розвідувальна діяльність державних органів і недержавних організацій з метою одержання інформації про загрози економічній безпеці за умови дотримання чинного законодавства. Передбачає аналітичне оброблення великого масиву різних відкритих інформаційних матеріалів. На підставі аналізу виявляють негативні тенденції розвитку економіки, потенційні чи реальні загрози національним економічним інтересам, умови їх виникнення і джерела походження, а також розробляють засоби їх усунення.

Засоби забезпечення економічної безпеки держави наведені на рис. 3.5.

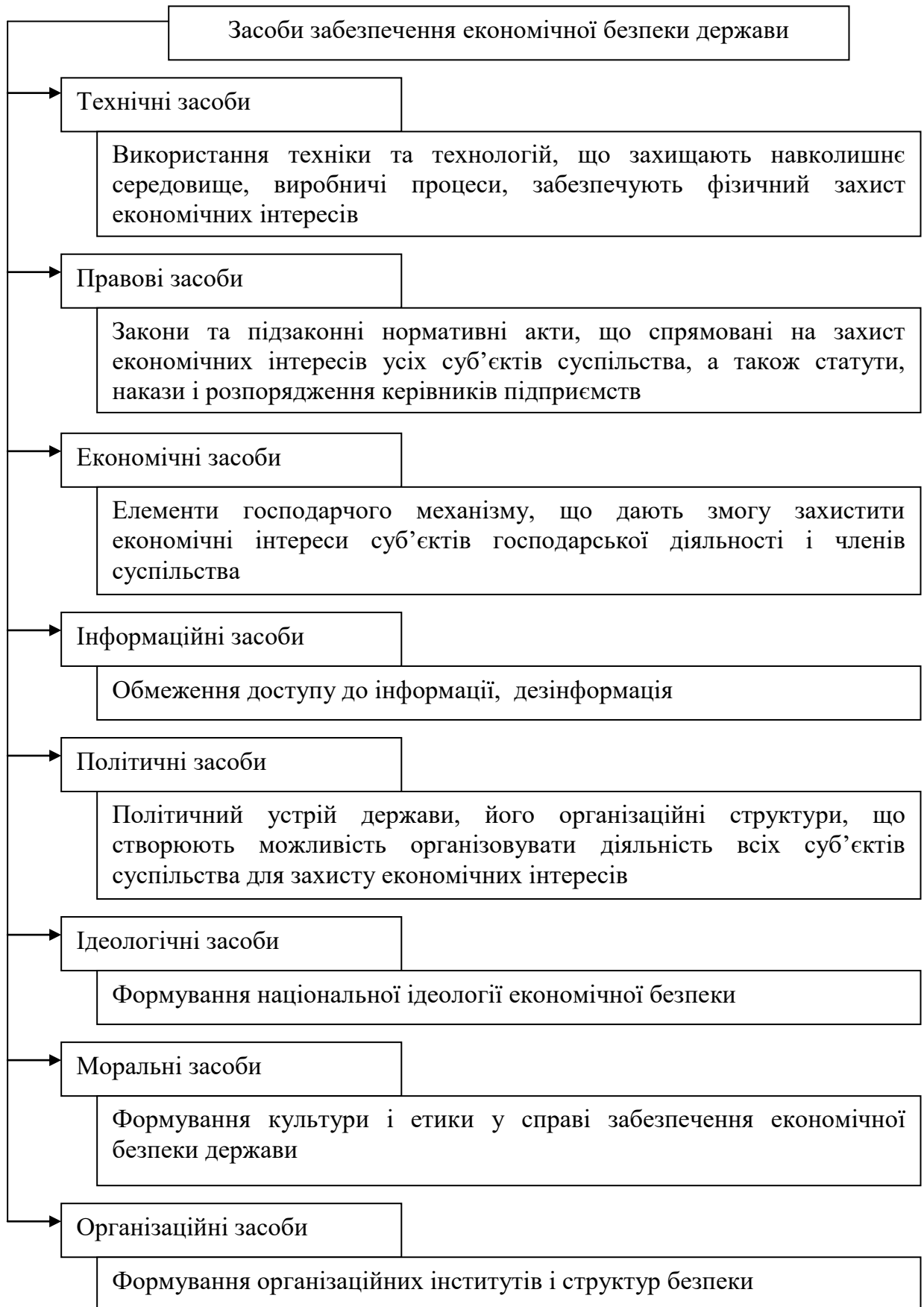

Рис. 3.5. Засоби забезпечення економічної безпеки держави

Авторська розробка

У процесі реалізації функцій та використання засобів необхідно дотримуватися принципів економічної безпеки.

Принципи економічної безпеки держави – це основні положення, з якими потрібно звіряти свої рішення під час вибору засобів та формування заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Такими принципами є:

- 1) Пріоритет економічної безпеки людини
- 2) Верховенство права
- 3) Адекватність заходів протидії загрозам реалізації національних економічних інтересів
- 4) Пріоритет договірних (мирних) засобів у вирішенні конфліктів
- 5) Системність
- 6) Достатність
- 7) Гнучкість
- 8) Своєчасність.

Таким чином, лише комплексна робота забезпечить створення належного рівня економічної безпеки держави.

ТЕМА 4

Внутрішні складові економічної безпеки держави

План

- 4.1. Сутність, особливості та загрози фінансовій безпеці держави
- 4.2. Макроекономічна безпека держави
- 4.3. Виробнича та енергетична безпека держави
- 4.4. Інвестиційно-інноваційна безпека держави
- 4.5. Соціальна і демографічна безпека держави
- 4.6. Продовольча безпека держави
- 4.7. Інші види безпеки держави

Рекомендована література:

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бієвець А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Вінчук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2017. 322 с.
6. Кібік О.М., Котлубай В.О., Хаймінова Ю.В., Редіна Є.В., Примаченко І.Ф. Економічна безпека: навч.–метод. посібн. Одеса: Фенікс, 2018. 124 с.
7. Іванова Н.С. Економічна безпека : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
8. Марченко О. М., Пушак Я. Я., Ревак І. О. Фінансова безпека держави : навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 356 с.
9. Мелих О. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013 рік. Вип. 12. Ч. 2. С. 266-272.
10. Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Science and Education in Progress»* (December 26-28, 2023). Dublin, Ireland. С. 44-51.

11. Дикий А.П. Державна політика запобігання та протидії економічній злочинності в системі гарантування економічної безпеки України: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2023. 428 с.
12. Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека: теорія, методологія, практика: монографія. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 286 с.
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
14. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
15. Франчук В.І., Копитко М.І., Мельник С.І. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища. *Вчені записки університету КРОК*, 2022. № 3 (67). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17>
16. Копитко М.І., Заверуха Д.А. Характеристика основних складових забезпечення економічної безпеки держави. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №3 (63). 2021. С. 155-160. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-155-160>
17. Копитко М.І., Вінічук М.В. Використання офшорних зон як спосіб ухилення від оподаткування. *Вчені записки Університету "КРОК"*. 2021. №1 (61). С. 51-58. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-79-88>
18. Копитко М.І., Літвін Н.М. Деструктивні чинники середовища функціонування соціально-економічних систем. *Вчені записки Університету "КРОК". Серія "Економіка"*. 2017. № 46. С. 4-15.
17. Копитко М.І. Проблема рейдерства в Україні. *Вісник Черкаського університету. Серія: економічні науки*. № 1, 2017. – С. 74-78.
18. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>
19. Kopytko M., Zaverukha D. (2021). Key Aspects of the Impact of Industry 4.0 on the Economic Security of the State. *Social and Legal Studios*, 4(4), 117-122. <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-4-117-122>
20. Blikhar. V., Kopytko M., Patsula O., Synenkyi V., Bulachek V. Management and Legal Aspects of Economic Security of Enterprises in the Process of Innovation. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 2021. 6(41), 360–368. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v6i41.251445>

21. Бліхар В., Бліхар М., Копитко М., Омельчук О., Башук В., Живко З., Вінічук М., Стадник М. *Національна безпека держави: філософсько-правовий і соціально-економічний аналіз*: монографія. Хмельницький: В-во ХУУП ім. Л. Юзькова, 2021. 404 с.

22. *Вплив війни на соціально-економічні системи: безпековий аспект*: колективна монографія / за заг. ред. М.І. Копитко., З.Р. Кісіль. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 394 с. С. 142-176. <https://doi.org/10.32782/2311-844X/2024-monograph>

4.1. Сутність, особливості та загрози фінансовій безпеці держави

Фінансова безпека пов'язана із захистом системи головних національних і фінансових інтересів країни. На кожному конкретно-історичному етапі її розвитку для забезпечення фінансової безпеки необхідне використання особливих методів і засобів.

В умовах війни належне забезпечення фінансової безпеки є одним з основних підґрунть існування української держави як незалежного та суверенного суб'єкта на міжнародній арені.

Фінансова безпека держави – це:

- захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин;
- достатній рівень фінансової незалежності, стабільності та стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників, що загрожують національним інтересам у фінансовій сфері;
- здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Елементами фінансової безпеки держави є:

- 1) ефективність фінансової системи, тобто її здатність забезпечувати досягнення стратегічних та тактичних цілей розвитку держави;
- 2) незалежність фінансової системи, тобто здатність держави самостійно визначати цілі, механізми та шляхи її функціонування;
- 3) конкурентоспроможність фінансової системи, тобто її здатність повноцінно виконувати свої завдання та функції в умовах існування та впливу фінансових систем інших країн та світових фінансових агентів

У Наказі Мінекономрозвитку «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» 29.10.2013 № 1277²⁶ визначено сутність та складові фінансової безпеки держави:

Фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-

²⁶ <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни. Фінансова безпека, у свою чергу, має такі складові:

- *банківська безпека* – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;

- *безпека небанківського фінансового сектору* – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;

- *боргова безпека* – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;

- *бюджетна безпека* – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

- *валютна безпека* – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;

- *грошово-кредитна безпека* – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Прикметні риси фінансової безпеки держави наведені у табл. 4.1.

Пріоритетними національними інтересами у фінансовій сфері є:

- подолання наслідків війни на фінансову сферу держави;
- посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;
- забезпечення бюджетної дієздатності держави;
- забезпечення монетарної та валютно-курсової стабільності;
- зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень із одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації української економіки;

- зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств;
- реформування фінансового ринку та забезпечення незалежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків;
- мінімізація впливу світових фінансових криз на фінансову систему України;
- детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів інвестиційні процеси.

Таблиця 4.1

Прикметні риси фінансової безпеки держави

Характерні риси	Зміст
Захищеність національних інтересів у фінансовій сфері	Характеризує стан захищеності ключових інтересів держави, регіонів, громадян та підприємницьких структур у сфері національних та міжнародних фінансів від впливу широкого кола ендегенних та екзогенних негативних чинників.
Стабільність та ефективність фінансової системи	Передбачає її стійкість до впливу зовнішніх та внутрішніх факторів та здатність забезпечити досягнення стратегічних й тактичних цілей розвитку держави.
Фінансова незалежність та конкурентоспроможність	Здатність країни реалізовувати власну фінансову політику, повноцінно виконувати завдання і функції в сучасних умовах посилення фінансової глобалізації й зіткнення національних інтересів та визначати механізм і шляхи функціонування національної фінансової системи.
Здатність до розширеного відтворення	Забезпечення достатності фінансових ресурсів, які знаходяться у розпорядженні домашніх господарств, підприємців, підприємств, організацій, установ, галузей, секторів економіки, регіонів і держави і які необхідні для виконання покладених функцій та задоволення потреб, а також досягнення їх ліквідності та збалансованості, що є першочерговою умовою забезпечення розширеного відтворення.
Сукупність заходів впливу на розвиток фінансової системи	Сукупність суспільно-економічних відносин, що виникають з приводу забезпечення оптимального стану фінансової системи держави.

Джерело: <http://surl.li/gogrs>

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною, то механізм її забезпечення становить сукупність організаційних та інституційно-правових заходів впливу спрямованих на своєчасне виявлення, попередження та ліквідацію загроз стабільності і стійкості фінансової системи, містить три елементи (рис. 4.1).

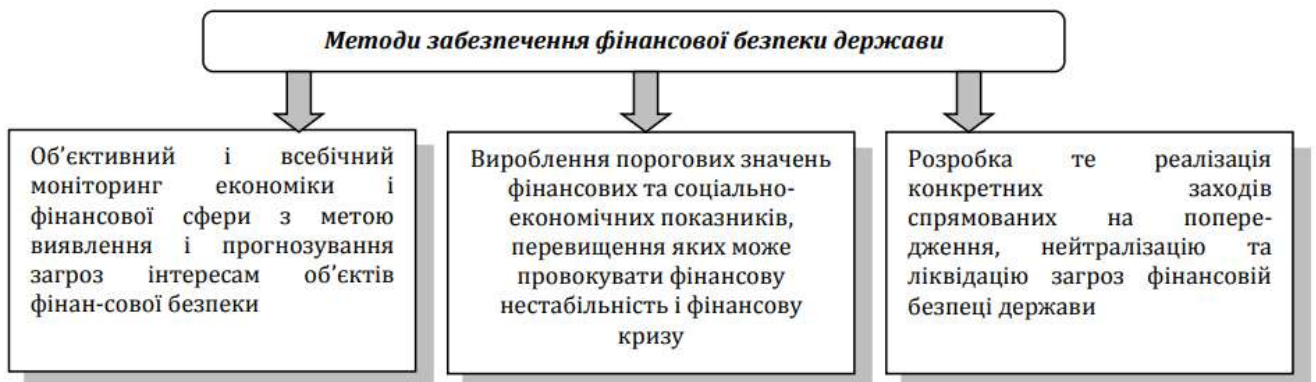

Рис. 4.1. Методи забезпечення фінансової безпеки держави

Джерело: <http://surl.li/gogrs>

На фінансову безпеку впливає дія низки внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз. Тому досягнення фінансової безпеки передбачає з'ясування й систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких безпосередньо чи опосередковано може становити загрозу тим чи іншим національним інтересам у фінансовій сфері.

Під *загрозою фінансовій безпеці держави* слід розуміти реальні та потенційно можливі явища і чинники, що можуть перешкодити реалізації пріоритетних національних інтересів України у фінансовій сфері, призвести до неефективності функціонування фінансової системи.

Вплив загроз на соціально-економічний розвиток визначається системою індикаторів фінансової безпеки держави (табл. 4.2). Відхилення індикаторів від порогових значень призводить до порушення відтворювальних процесів і негативних тенденцій у фінансовій сфері й вимагає прийняття рішень щодо їх усунення. Основне завдання держави в контексті забезпечення фінансової безпеки держави – створення економічного, політичного, правового середовища та інституційної інфраструктури, які б стимулювали найбільш життєздатні підприємства, інвестиційні процеси тощо.

Таблиця 4.2

Система індикаторів фінансової безпеки держави

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
1	2	3
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	не більше 3
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	не більше 15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	не більше 30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	не більше 2
2.3	Обсяг готівки, % до ВВП	не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	не більше 107
2.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів, наданих банківськими установами, %	не менше 30
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	не більше 25
3.3	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	не менше 3

4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, доларів США	не більше 200
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
5. Безпека страхового ринку		
5.1	Показник проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %	8-12
5.2	Показник щільності страхування (страхові премії на одну особу), доларів США	не менше 140
5.3	Частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	не менше 30
5.4	Рівень страхових виплат, %	не менше 30
5.5	Частка премій, що належать перестраховикам нерезидентам, %	не більше 25
6. Безпека фондового ринку		
6.1	Відношення обсягу номінальної капіталізації ринку акцій до ВВП, %	60-90
6.2	Доходність облігацій внутрішньої державної позики, %	3-4
6.3	Частка покриття державними цінними паперами внутрішнього державного боргу, %	не більше 30
7. Банківська безпека		
7.1	Частка іноземного банківського капіталу в загальному обсязі банківського капіталу, %	не більше 30
7.2	Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП	не менше 30

Джерело: <http://surl.li/gogrs>

Динаміка зміни індикаторів фінансової безпеки України до та після повномасштабного вторгнення наведена у табл. 4.3

Таблиця 4.3

Динаміка зміни індикаторів фінансової безпеки України до та після повномасштабного вторгнення, %

Індикатори	Роки			Зміна 2022/2020, %	Зона безпеки/ небезпеки у 2022 р.
	2020	2021	2022		
Боргове навантаження на державний бюджет (не > 60 %)	60,80	48,90	82,60	21,80	небезпечна зона
Рівень регулювання цін, цінові диспропорції (не > 107 %)	105,00	110,00	126,60	21,60	небезпечна зона
Частка ОВДП у сумі внутрішнього державного боргу, (не менше 70%)	99,80	99,80	99,9	0,10	безпечна зона
Забезпечення міжнародними резервами (не <8%)	18,70	15,50	20,5	1,80	безпечна зона
Частка іноземного банківського капіталу у загальному обсязі банківського капіталу (не > 30 %)	37,04	36,36	33,96	-3,08	небезпечна зона
Рівень сумнівної заборгованості у кредитному портфелі (не більше 10%)	37,80	27,20	38,10	0,30	небезпечна зона
Обсяг кредитування банками реального сектору економіки, % до ВВП (не менше 30)	23,00	19,50	21,00	-2,00	небезпечна зона

Джерело: Ганзюк С. М., Драй О. О. Загрози фінансовій безпеці України. *Modern Economics*. 2023. № 38(2023). С. 28-33.

Рівень фінансової безпеки України характеризується незадовільною динамікою (рис. 4.2), при цьому за період активних бойових дій ситуація значно погіршилася.

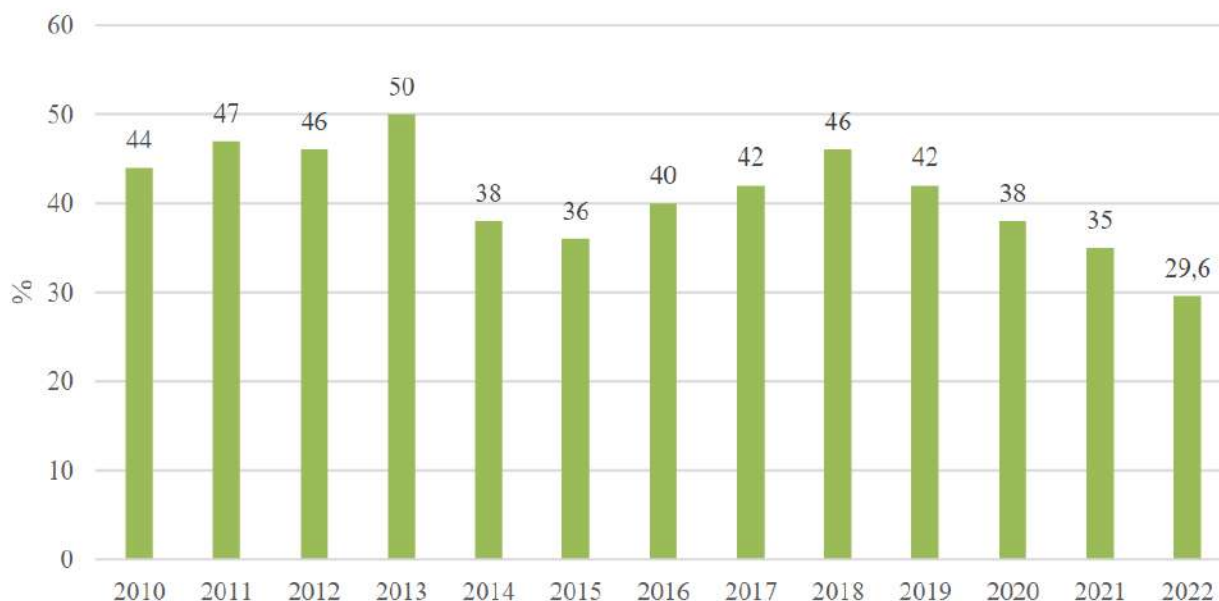

Рис. 4.2. Стан та динаміка зміни рівня фінансової безпеки України, %

Джерело: Рижкова, А. (2023). СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ. Вчені записки Університету «КРОК», (2(70), 38–43. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-38-43>

Цей процес має супроводжуватися реалізацією низки заходів, у розробці яких критеріями для підтримання фінансової безпеки на макрорівні є її складові, а основними стабілізаційними напрямками можуть бути: зниження дефіциту державного бюджету; ліквідація нецільового використання бюджетних коштів та заборгованості із соціальних виплат; здійснення бюджетної реформи; удосконалення податкової системи; детінізація економіки; зниження інфляції; створення достатнього золотовалютного запасу держави; вдосконалення національної банківської системи; реалізація виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень; забезпечення позитивної динаміки платіжного балансу тощо.

Антикризові програми на рівні держави мають орієнтуватися на досягнення прийнятних значень. При цьому загальний алгоритм діагностики та регулювання фінансової безпеки повинен містити такі кроки (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Алгоритм діагностики та регулювання стану фінансової безпеки

Джерело: <http://surl.li/gogrs>

Система управління фінансовою безпекою включає дві підсистеми: керуюча (суб'єкт управління) та керована (об'єкт управління), кожна з яких виконує відповідні функції.

Управління фінансовою безпекою – це цілеспрямований вплив суб'єкта управління на множину потреб, інтересів і цінностей особи, суспільства і держави, загроз і небезпек, внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на стан фінансової безпеки.

Об'єктом фінансової безпеки держави є фінансова система, а конкретніше – усі її сфери та ланки:

- держава;
- людина і громадянин, домогосподарство;
- підприємства, установи, організації;
- окремі території та регіони;
- суспільство (його інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовища, природні ресурси).

Суб'єктами забезпечення фінансової безпеки держави є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої

влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, громадяни України та їх об'єднання.

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави наведений на ри 4.4.

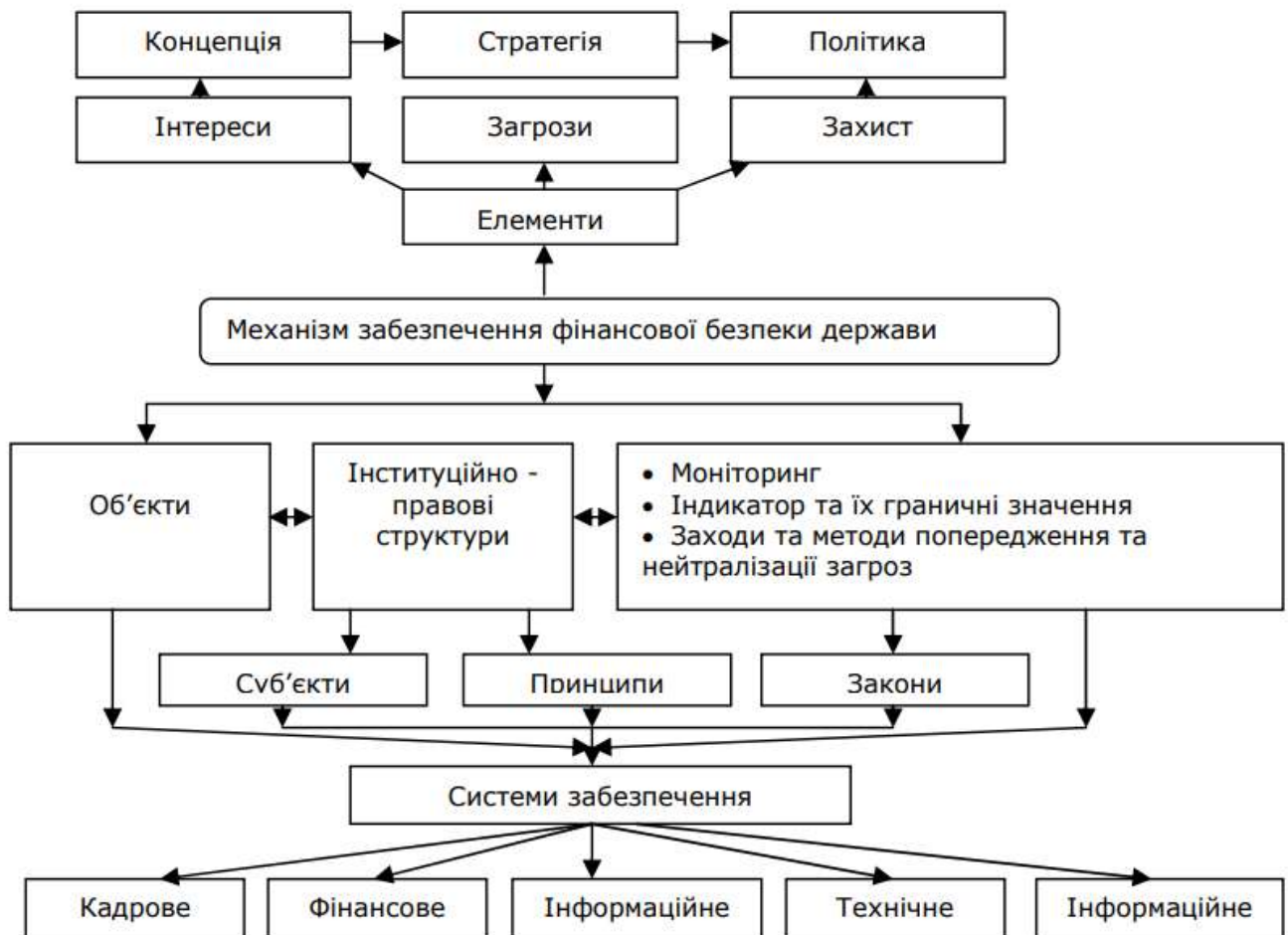

Рис. 4.4. Механізм забезпечення фінансової безпеки держави

Джерело: Вудвуд В.В. Сутність та роль фінансової безпеки держави в сучасних умовах функціонування URL: <http://surl.li/syepf>

Тіньова економіка як загроза фінансовій безпеці держави

Тіньова економіка – це уся економічна діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту.

Феномен тіньової економіки завжди був присутній в економічній діяльності суспільства. З самого початку формування сучасних економічних відносин та їх контролю з боку держави, суб'єкти економічної діяльності намагались приховати певну частину доходів заради власного збагачення. Таким чином, господарська діяльність у вигляді тіньової економіки продовжує

розвиватися й надалі, обходячи облік та контроль держави та нехтуючи законодавством. Підприємства приховують значну частку власних доходів та не перерозподіляють ці кошти до державних цільових фондів, уникають сплати податків і, таким чином, збільшують свої прибутки.

Тіньова економіка є одним з найбільш гострих проблем сучасної економіки України. За результатами дослідження української економіки 67,3% від офіційного ВВП перебуває в тіні (рис. 4.5). Найбільший відсоток тінізації економіки в Україні спостерігається в сфері послуг завдяки використанню готівкових коштів.

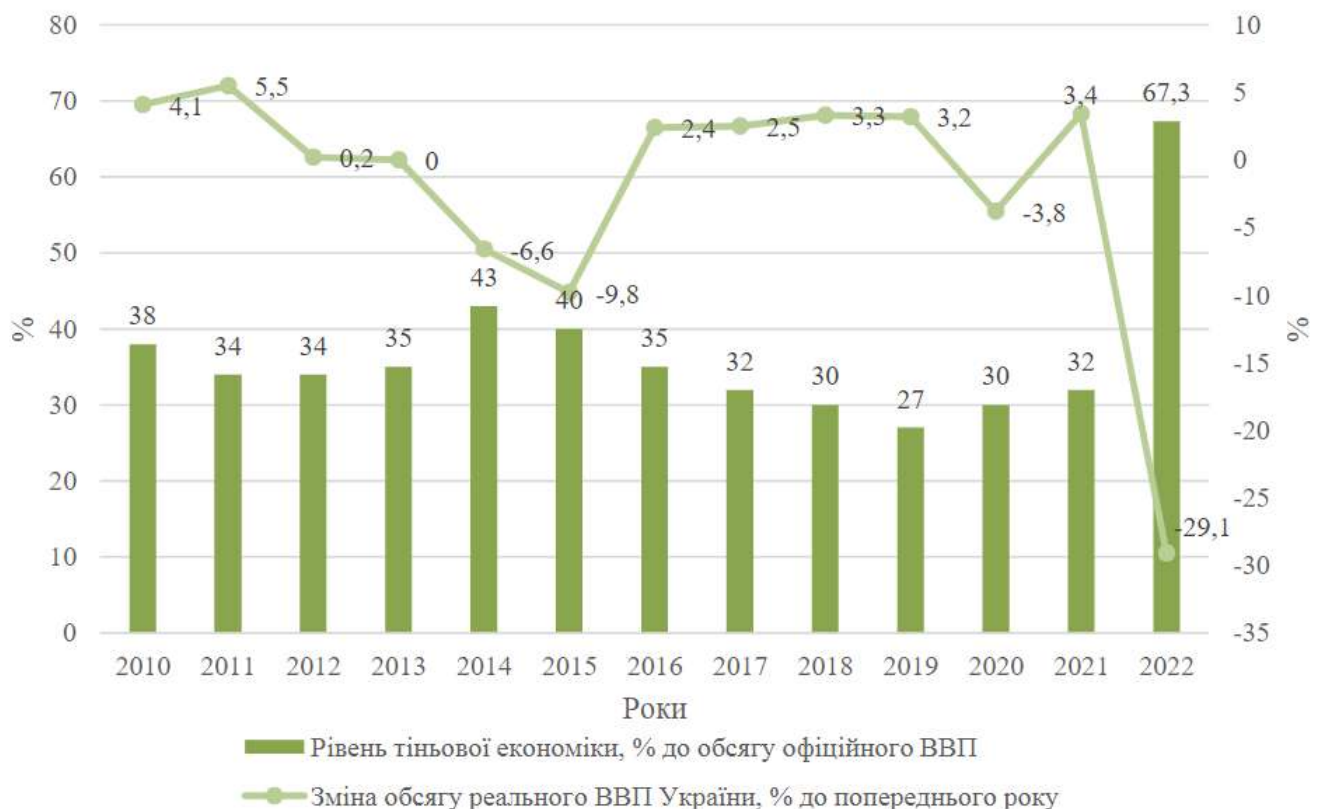

Рис. 4.5. Динаміка інтегрального показника рівня тіньової економіки України та зміни обсягу реального ВВП у 2010–2022 рр., %

Джерело: Рижкова, А. (2023). СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМКИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗМІЦНЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (2(70), 38–43. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-38-43>

Тіньову економіку можна розподілити на такі основні блоки:

- неофіційна («сіра») економіка, що охоплює легальні види господарської діяльності, поширені переважно у сфері послуг (одержувачі послуг приховують їх від оподаткування);

- фіктивна господарська діяльність, якою займаються зазвичай керівний склад підприємств і чиновники в країнах із розвинутою економікою. Особи, що

мають доступ до суспільної власності, збагачуються за допомогою незаконних засобів;

– підпільна («чорна») економіка, тобто заборонена законом діяльність (наркобізнес, контрабанда, підробка грошових засобів, торгівля людьми, вбивства тощо).

Причини тінізації економіки України:

1) війна;

2) неефективна державна політика в економічній сфері:

- корупція у владних структурах;
- відсутність довіри населення й суб'єктів господарювання до органів публічної влади;

- бюрократизація діяльності.

3) недосконала податкова політика:

- високі ставки податків;
- нестабільність податкового законодавства;
- складний механізм розрахунку податків;
- надмірне податкове навантаження на малий і середній бізнес.

4) недостатнє врахування специфіки трансформаційного періоду в сфері економіки країни при грошово-кредитному регулюванні:

- міжнародні валютні транші з високими відсотками при поверненні;
- криза фінансової системи;
- нестабільний валютний курс;
- непрозоре фінансування комерційних банків;

5) недосконалість судової системи:

- колізії у чинному законодавстві, що дають можливість отримання вигоди неправомірним чином;
- корумпованість суддів;
- неврегульованість на законодавчому рівні явища «лобіювання інтересів» представниками бізнесових структур.

6) некомпетентне використання бюджетних коштів та надмірне фінансування апарату чиновників;

7) прагнення суб'єктів господарювання отримувати надприбутки ухиляючись від оподаткування;

8) нестабільність ринку праці:

- високий рівень безробіття;
- надання пріоритету працівниками отримання заробітної плати в «конверті»;
- відсутність стимулів до офіційного працевлаштування;
- приховування громадянами доходів у зв'язку із надмірним податковим навантаженням.

Тіньова економіка впливає на зменшення податкових надходжень в бюджет. Це призводить до скорочення витрат на соціальні програми і розвиток інфраструктури. Наявність тінізації погіршує економічне становище та інвестиційну привабливість країни. Тіньова економіка знижує рівень конкуренції, що призводить до зростання цін і зниження якості товарів і послуг, а також спотворює конкуренцію, тому податки та робота «за правилами» часто збільшують собівартість. Відбувається збільшення частки корупції. Тіньова економіка призводить до збільшення нерівності в суспільстві, так як підприємці, які працюють в тіні, отримують необґрунтовані переваги перед законослухняними громадянами. Але феномен тінізації в економічній сфері країни має ряд як позитивних, так і негативних факторів, які впливають на рівень життя населення.

До позитивного впливу можна віднести:

- Створення робочих місць і можливостей для заробітку.
- Зменшення оподаткування. Тінізація може допомогти населенню уникнути сплати податків, що може призвести до збільшення доходів.
- Задоволення потреб населення. Тінізація може задовольняти потреби населення в товарах і послугах, які не пропонуються офіційною економікою.

Негативний вплив спостерігається у:

- Зниженні рівня життя населення, якщо тіньова економіка є домінуючим сектором економіки. Тому що даний сектор економіки часто передбачає низьку заробітну плату, погані умови праці та відсутність соціальних гарантій.
- Збільшенні нерівності в доходах, якщо вона дає більше можливостей для заробітку тільки для певної кількості людей.
- Зниженні якості життя, якщо вона пов'язана з такими негативними явищами, як трудове рабство, незаконна міграція, торгівля людьми, тощо.

В Україні є державні установи, які відповідають за боротьбу з тіньовою економікою. Вони формують та реалізують податкову політику, здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, розробляють і вносять до Верховної Ради законопроекти, спрямовані на зменшення стимулів до тіньової діяльності, а також розробляють і реалізують програми підтримки малого бізнесу, проводять інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності населення про тіньову економіку і її негативні наслідки. До таких державних установ відносяться:

1) Міністерство фінансів України зменшує податкове навантаження для малого бізнесу заради боротьби з тіньовою економікою. У 2023 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо спрощення оподаткування». Цей закон передбачає зменшення податків і зборів для малого бізнесу, що може зробити офіційну економіку більш привабливою для підприємців. Також Міністерство фінансів створило

Національну податкову службу, яка відповідає за контроль щодо дотримання податкового законодавства. До інших заслуг Міністерства фінансів України можна віднести підтримування розвитку електронного документообігу в сфері оподаткування. Це може зробити процес сплати податків більш простим і прозорим.

2) Міністерство економічного розвитку відповідає за формування та реалізацію економічної політики. Воно також може здійснювати контроль за дотриманням законодавства, яке регулює підприємницьку діяльність. Міністерство економічного розвитку України проводить політику, направлену на зменшення адміністративного навантаження на бізнес, розвиток цифрової економіки та інформаційно-просвітницьку діяльність. У 2023 році Міністерство економічного розвитку України запустило проект «Дія. Бізнес», який надає підприємцям доступ до широкого спектру послуг та інформації, необхідних для ведення бізнесу.

3) Міністерство внутрішніх справ здійснює контроль за дотриманням законодавства, яке регулює підприємницьку діяльність, зокрема, законодавства про працю, про пожежну безпеку та про охорону навколишнього середовища. Міністерство розслідує кримінальні справи, пов'язані з такими видами незаконної економічної діяльності, як контрабанда, незаконне підприємництво, ухилення від сплати податків та відмивання грошей. У 2023 році Міністерство внутрішніх справ України створило Департамент економічної безпеки, який спеціалізується на боротьбі з незаконною економічною діяльністю.

4) Служба безпеки відповідає за контррозвідувальну діяльність, здійснює контроль за дотриманням законодавства, яке забороняє екстремістську та терористичну діяльність. У 2023 році СБУ заблокувала діяльність мережі нелегальних гральних закладів, яка приносила організованим злочинним угрупованням мільйони гривень щомісяця, викрила схему незаконного постачання пального на суму понад 1 мільярд гривень, заблокувала діяльність групи осіб, які займалися відмиванням грошей через підконтрольні їм підприємства.

5) Фінансові установи, такі як банки, страхові компанії та фінансові організації, також можуть здійснювати контроль за фінансовими операціями своїх клієнтів, щоб запобігти відмиванню грошей та іншим видам фінансових злочинів, або, щоб виявити підозрілі ознаки тіньової діяльності, такі як великі готівкові операції, операції з невідомими або підозрілими особами або компаніями, операції, які не відповідають бізнес-моделі клієнта. Фінансові установи можуть проводити просвітницьку діяльність серед своїх клієнтів, щоб підвищити їх обізнаність про тіньову економіку.

6) Бюро економічної безпеки України (БЕБ) – український правоохоронний орган у сфері охорони економічної безпеки держави

(фінансова поліція). Мета Бюро – протидія економічним злочинам проти держави шляхом організації правоохоронної, аналітичної, економічної, інформаційної та інших функцій. Бюро економічної безпеки України було створено в 2021 році. До основної діяльності БЕБ належить оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, їхня мінімізація та усунення; виявлення та припинення кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави; складання аналітичних висновків і рекомендацій для держорганів.

Державні установи по боротьбі з тіньовою економікою можуть використовувати різні методи для виявлення та припинення тіньової діяльності.

Для боротьби з тіньовою економікою необхідно приймати комплекс заходів, спрямованих на:

1. Зниження податкового навантаження для бізнесу і фізичних осіб. Це стимулюватиме підприємців легалізувати свою діяльність. Це може бути досягнуто шляхом зниження ставки податків, спрощення податкового адміністрування та введення податкових пільг для певних категорій підприємців.

2. Підвищення ефективності системи контролю. Це дозволить виявити і припинити тіньову діяльність.

3. Розвиток інфраструктури для ведення бізнесу через створення сучасних систем бухгалтерського обліку та звітності, спрощення процедур отримання дозвільних документів та реєстраційних процедур та розвиток малого бізнесу. Що, в свою чергу, може створити додаткові робочі місця і можливості для заробітку в офіційній економіці.

4. Розвиток цифрової економіки, яка зробить процес ведення бізнесу більш прозорим і контрольованим.

5. Проведення інформаційно-просвітницької діяльності заради підвищення обізнаності населення про тіньову економіку і її негативні наслідки.

6. Запровадження електронного документообігу.

7. Посилення ринкового регулювання економіки та проведення антикорупційної реформи.

8. Підвищення соціальної відповідальності населення та бізнесу щодо використання тіньових схем, що допоможе державі подолати тінізацію.

Перелік основних методів боротьби державних установ з тіньовою економікою наведено на рис. 4.6.

Рис. 4.6. Основні методи боротьби державних установ з тіньовою економікою

Джерело: Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Science and Education in Progress»* (December 26-28, 2023). Dublin, Ireland. С. 44-51.

Офшорний бізнес як загроза фінансовій безпеці держави

Прийнято вважати, що офшори в їх сучасному розумінні виникли та набули своєї популярності лише останні десятиліття, проте правова природа даного явища бере своє коріння ще з часів розквіту фінікійців. Активізація міжнародної торгівлі та спроби залучити іноземний капітал у різні періоди часу спонукали до створення територій зі сприятливими умовами ведення господарської діяльності. Головною перевагою таких територій було або ж повне уникнення податків, або ж пільгове оподаткування. У часовий проміжок з XV - XVIII почали активно з'являтися торгові центри з мінімальними податковими навантаженнями, які стали прототипами сучасних офшорів. З огляду на тогочасний рівень економіки, у такий спосіб невеликі держави намагалися посприяти розвитку підприємницької діяльності на своїх територіях.

Оскільки на сьогодні немає офіційного визначення поняття «офшор», кожна держава самотійно вирішує, яку саме територію відносити до даного списку. Більше того немає єдиного підходу до тлумачення терміну офшор. З англійської поняття «offshore» перекладається як «поза берегом», адже

більшість офшорних територій - це острівні країни. Відомо, що вперше дане слово було використане газетою в США, коли компанія, намагаючись уникнути контролю з боку уряду, перемістила свою діяльність на територію з більш привабливим кліматом.

На практиці термін офшор має декілька визначень, залежно від контексту:

1. Офшорна територія – держава, де компанії або особи можуть зареєструвати свої підприємства або фінансові активи з метою зменшення податків або забезпечення конфіденційності.

2. Офшорна компанія – це підприємство, зареєстроване в офшорній зоні, а не в країні, де воно фактично здійснює свою діяльність.

3. Офшорний бізнес – бізнес, що здійснюється в певній іноземній державі, яка надає пільгове оподаткування та інші вигідні умови.

Загалом **офшор** можна визначити як правовий режим, створений на територіях певних країн (в основному острівних) з метою залучення іноземного капіталу в обмін на лояльне податкове законодавство та конфіденційність.

Головними ознаками офшорних юрисдикцій є:

1) сплата податків. У переважній більшості офшорних юрисдикцій передбачено сплату податків. При цьому вони або не сплачують податок на прибуток або сплачують його за нижчою ставкою, ніж в країні резидента – платника податків;

2) фінансова таємниця. Деякий рівень фінансової таємниці є наявний як в офшорних юрисдикціях, так і в інших країнах. При цьому переважна більшість країн не забезпечує захист фінансової таємниці у випадках розслідування правоохоронними органами іноземних країн. Головною відмінністю офшорних юрисдикцій є досить жорсткі правила захисту фінансової таємниці, у тому числі банківської та комерційної;

3) валютний контроль. Офшорні юрисдикції зазвичай використовують подвійний валютний контроль. Такий контроль по різному застосовується для резидентів і нерезидентів, а також для національної та іноземної валют. Резиденти підпадають під такий валютний контроль, а нерезиденти – ні. При цьому нерезиденти підпадають під звичайний контроль у випадку використання місцевої валюти.

З самого визначення офшору стає зрозумілим, що його основною ознакою є сприятлива податкова система. Як правило, вона передбачає мінімальні або нульові ставки податків на прибуток, ПДВ, дивіденди, іноземні інвестиції, спадщину тощо. З огляду на те, що більшість країн ЄС, США мають досить високі корпоративні збори, то офшори стали чудовим способом оптимізувати податкові витрати свого бізнесу.

Проте, скористатися таким привілеєм можуть лише ті компанії, які не ведуть діяльності на території офшору, або ж така діяльність не підпадає під

ліцензійну. Іншими словами, підприємству заборонено набувати статус резидента офшорної зони, адже всі пільги в такому випадку будуть скасовані. Наведемо приклад: всі офшорні компанії, зареєстровані на Сейшельських островах, повністю звільняються від корпоративних податків. Проте, якщо компанія веде активну підприємницьку діяльність, має сабстенс (фізичний офіс, працівників) в цій країні, то ставка корпоративного податку для них становитиме від 25 до 33%, залежно від прибутків.

При веденні бізнесу за кодом часто можна почути про сабстенс (substance) - реальну присутність компанії в країні реєстрації. Для більшості юрисдикцій це чи не одна з основних умов, особливо при відкритті корпоративного рахунку. Проте не для офшорів. Довгий час ці території взагалі не вимагали жодної присутності компанії у вигляді реального офісу або ж місцевих працівників. Це значно полегшувало як безпосередню реєстрацію компанії, так і її подальшу діяльність. Тим не менш, тенденції до посилення заходів сабстенсу почали набирати обертів, і торкнулися в тому числі законодавства офшорних територій.

Наприклад, Британські Віргінські Острови, які позиціонуються як класична офшорна зона, у 2019 році прийняли Акт про економічну присутність. Вказаним нормативним актом встановлюється обов'язок доводити свою економічну присутність на БВО, якщо компанія здійснює регульовану діяльність (наприклад, судноплавство морем, банківська/страхова діяльність, управління активами та інші). У даному випадку під сабстенсом мається на увазі місцевий офіс та співробітники на БВО. Рекомендується також, щоб директор та секретар були резидентами Британських Віргінських Островів.

Найбільшим головним болем всіх власників закордонного бізнесу є саме звітність. Підходити до цього питання потрібно професійно, адже неподача звітів або допущення помилок можуть призвести до значних фінансових втрат, нарахування штрафів та навіть кримінальної відповідальності. В свою чергу офшори створили такі умови, що компаніям взагалі не потрібно було подавати будь-які фінансові звіти, проходити аудит, або ж вимоги були максимально спрощені. Наразі більшість офшорних зон, таких як Сейшели, БВО, зобов'язали власників компаній зберігати всю бухгалтерську інформацію у свого реєстраційного агента протягом певного періоду часу (як правило 5 років).

Окремо варто зазначити про адміністративні звіти, які подаються під час так званого «продовження» компанії. В Белізі кожного року подається Annual Return, щоб оновити дані про компанію в Реєстрі. Таким чином Регулятор контролює всі зміни та актуалізує інформацію по компанії. Не так давно на Сейшелах були прийняті законодавчі правки по відношенню до бенефіціарних власників. Усі зміни, пов'язані з бенефіціаром (нове призначення, зміна реєстраційного органу, зміна місця проживання або особистих даних), повинні

подаватися разом з оновленою декларацією Бенефіціарного Володіння на щорічній основі. Недотримання даних вимог, звісно, призводить до накладення штрафів.

Уявити класичний офшор без закритих реєстрів неможливо. Роками вибір підприємців подав саме на офшорні структури бізнесу, так як їм гарантувалася повна конфіденційність. Жодних даних про кінцевих бенефіціарних власників не було у відкритому доступі. Крім того, завжди була можливість застосувати другий рівень захисту - номінальний сервіс. Тобто призначити на головні посади у компанії місцевих акціонерів та директорів. Проте з часом і дана перевага офшорних компаній почала нівелюватися. Як зазначалося вище, вся актуальна інформація по бенефіціарах та будь-яких змінах в структурі компанії повинна подаватися до компетентних органів, але поки що до неї застосовується обмежений доступ.

З огляду на основні характеристики офшорів, стає зрозумілим чому їх популярність зростала. Відсутність оподаткування, обов'язків з подачі звітності, створення реального офісу і повна конфіденційність власників призвели до масової реєстрації офшорів. У кінцевому результаті така тенденція дала поштовх до глобальної деофшоризації. Міжнародні організації почали активну боротьбу з протидією розмиванню податкової бази, ухилення від несплати податків та відмивання незаконних коштів. Почали створюватися black та gray листи з офшорними територіями, яких зобов'язують до внесення змін у місцеве законодавство. Таким чином, сама суть класичних офшорів почала нівелюватися.

Варто розпочати з того, що сама по собі реєстрація офшорної компанії не призводить до будь-яких негативних юридичних наслідків. Важливим є те з якою метою реєструвався офшор. Звісно, якщо ми говоримо про приховування коштів та майна від оподаткування, відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, то всі ці дії підпадають під відповідальність, в тому числі кримінальну. Проте яким же чином можливо законно володіти офшором?

Віднедавна в Україні почали діяти правила контрольованих іноземних компаній щодо юридичних осіб, якими володіють резиденти України. Дані правила зобов'язують повідомляти про набуття або відчуження частки в таких компаніях, а також подавати звіти за результатами їх діяльності. Звісно, що офшор може підпасти під визначення КІК на рівні з підприємствами інших юрисдикцій, і в такому разі на нього також поширюються CFC rules.

Українське законодавство про КІК передбачає ряд умов за яких можливе звільнення від сплати податків. Однією з таких умов є наявність Угоди про уникнення подвійного оподаткування між Україною та державою, де зареєстрована компанія. З відповідним переліком договорів можливо ознайомитися на сайті Міністерства фінансів України. З огляду на даний

перелік, ми можемо резюмувати, що відповідних договорів між Україною та досить відомими офшорами не укладено. Окрім того, компанія повинна сплачувати не менше 13% податку на прибуток в країні своєї реєстрації або ж її пасивні доходи не повинні перевищувати 50% від суми усього її доходу. Оскільки класичні офшори взагалі не оподатковуються, то застосувати дану норму, щоб не сплачувати податок в Україні неможливо.

Проте власник офшору може бути звільненим від оподаткування в Україні за правилами КІК, якщо його дохід від цього офшору не перевищує 2 мільйонів євро на рік.

Якщо ж жодна умова для звільнення від податків не може бути застосована, то ймовірне навантаження може становити 18%, 9% та 5% відповідно, залежно від конкретного випадку.

Таким чином, якщо власник офшору дотримається всіх умов українського законодавства в сфері КІК, то дана компанія буде виглядати абсолютно законною в очах регулюючих органів України. Звісно, ймовірність сплати податків нівелює основну функцію офшору - їх уникнення, проте тільки в такий спосіб можливо узаконити свій офшор.

Більш наочне уявлення про умови офшорів в різних країнах показує табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Умови офшорів в різних країнах

№	Країна	Вартість реєстрації, дол. США	Податок на прибуток, %	Особливості
1	Кіпр	2 500	12,5	Обов'язковий аудит
2	Шотландія	2 200	20	Обов'язкові перевірки
3	Канада	2 600	4,5	Звітність не потрібно
4	Гонконг	2 500	16	Потрібно фінансовий звіт
5	Британські Віргінські острови (британські віргінські острови)	1 900	Немає	Аудит і звіти не потрібні
6	Люксембург	23 200	29	Обов'язкова звітність
7	ОАЕ	18 900	Немає	Звітність не потрібно
8	Швейцарія	18 900	12	Обов'язкова звітність
9	Кайманові острови	7 500	Немає	Звітність не потрібно
10	Мальта	5 000	5	Обов'язковий аудит

Джерело: <https://bigenergy.com.ua/fnansi/bznes-dlya-pdpri/1126-ofshor-offshore--shho-ce-take-yak-kupiti-kompaniyu.html>

Економічні злочини як загроза економічній безпеці України

В умовах сучасного технологічного та інформаційного розвитку національних економік стрімко набирає обертів економічна злочинність, що характеризується загрозливими розмірами. Вчинення злочинів в сфері економіки становлять реальну небезпеку країни в цілому та окремих громадян, оскільки розвиток економіки забезпечує існування та розвиток суспільства.

Виявлення ознак економічного злочину з точки зору кримінології пов'язане із особливостями поняття економічної злочинності як негативного явища. Засновником теорії економічної злочинності є Е. Сатерленд, який вперше ввів поняття економічного злочину і називав його «білокомірцева злочинність». Найважливішою ознакою цього автор називає зловживання владою з метою злочинного збагачення. Досліджуючи службове становище та соціальний статус злочинця Сатерленд дав визначення «білокомірцевої» злочинності: «це антисуспільна, спрямована на збагачення поведінка осіб, які посідають соціально престижне місце в суспільстві та в рамках своєї професійної діяльності діють таким чином, що при одночасній законослухняній поведінці решти осіб вони зловживають суспільною довірою, якою користується інша група».

С. Кравчук²⁷ стверджує, що економічна злочинність – це злочини, вчинені в економічній сфері з використанням легітимних технічно-облікових, фінансово-облікових та контрольно-управлінських прав і повноважень. Науковець виділяє вісім сутнісних ознак притаманних економічній злочинності:

- має триваючий характер;
- характеризується високою латентністю;
- складається з кримінально карних діянь суб'єктів господарювання;
- посягає на порядок управління економікою;
- вчиняється фізичними особами (це пояснюється тим, що згідно кримінального законодавства суб'єктом злочину може бути лише фізична особа);
- має тісний зв'язок із організованою злочинністю, корупцією та тіньовою економічною діяльністю;
- формує напівкримінальний менталітет у громадян держави;
- спричиняє значні збитки державі, суспільству чи окремим громадянам.

Крім того, цей перелік можна доповнити:

- 1) зовні вони часто мають вид нормальних фінансово-господарських операцій;

---

²⁷ Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/116-ekonomchna-zlochinnst-v-ukran-kravchuk-sy.html>

2) більшість зазначених злочинів залишає сліди в різних документах (управлінських, бухгалтерських, технологічних, складених органами контролю тощо);

3) вчинення злочинів у зазначеній сфері є корисливим і фігурант має на меті отримання матеріальних цінностей або грошових засобів».

Фактором, який приваблює злочинців до здійснення економічного злочину виступає розвиток кризових ситуацій в економіці, а також не слід ігнорувати факт боротьби за економічну владу, що дає можливість розширення застосування кримінальних способів заволодіння такою та здійснення протиправних діянь у сфері економіки.

Інститутом ООН Азії і Далекого Сходу з попередження злочинності і поведінки з правопорушниками²⁸, пропонується така класифікація злочинів у економічній сфері:

- монопольні злочини;
- шахрайство (підкуп, зловживання довірою, обман покупців);
- цифрові махінації;
- фіктивні організації;
- фальсифікації бухгалтерських документів;
- порушення ергономічних вимог і стандартів;
- навмисна неточність в описі товарів;
- нечесна конкуренція;
- фінансові порушення й ухилення від сплати податків;
- митні порушення;
- валютні махінації;
- біржові та банківські порушення;
- порушення, що завдають шкоду навколишньому середовищу;
- «відмивання» злочинно отриманих грошей і власності.

Економічні злочини мають надзвичайно складний механізм здійснення, а отже і складний механізм їх виявлення та розслідування. Механізм злочину являє собою систему процесів взаємодії всіх учасників злочину між собою і навколишнім середовищем, що приводить до утворення криміналістично значущої інформації про злочин, його учасників та результати. Механізм злочину містить відомості про те, яким чином здійснено той чи інший злочин у сфері економіки. Особливість вчинення економічного злочину полягає в тому, що предметом такого протиправного діяння виступає майно як капітал, а тому має місце підвищена організованість та використання специфічних способів поведінки.

---

²⁸ Палешко Я.С., Кубецька О.М., Остапенко Т.М. Поняття та класифікація злочинів, пов'язаних з економічною сферою. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70). № 5. 2020. С. 70-75.
https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/5_2020/15.pdf

Ще однією із особливостей вчинення економічних злочинів можна вважати той факт, що злочинні діяння вчиняються під виглядом різного роду цивільно-правових угод, а тому ззовні вони мають вигляд цілком законних господарсько-фінансових операцій.

В Україні злочини в економічній сфері, зокрема їхній видовий склад, наведено в Кримінальному кодексі України (рис. 4.7).

Злочини проти власності	Статті: 185, 186, 187, 188-1, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194-1, 195, 196, 197, 197-1, 198.
Злочини у сфері господарської діяльності	Статті: 199, 200, 201, 203-2, 203-1, 204, 205, 205-1, 206, 206-2, 209, 209-1, 210, 211, 212, 212-1, 213, 216, 218, 219, 220-1, 220-2, 222, 222-1, 223-1, 223-2, 224, 227, 229, 231, 232, 232-1, 232-2, 233.
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення	Статті: 305, 306, 307, 308, 312, 313, 318, 321, 321-1, 327.

Рис. 4.7. Статті ККУ, які регулюють злочини в економічній сфері (фрагмент)

Враховуючи загальні положення криміналістичної класифікації злочинів, судової практики, необхідно виокремити групи злочинів, що належать до пріоритетних напрямів економіки, зокрема таких її сфер, як:

1. Фінансово-економічна діяльність.
2. Відносини власності.
3. Господарська діяльність.
4. Службова діяльність корумпованих посадових осіб державних органів.

У першу групу включають злочини, що реалізуються у сфері відносин власності (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; економічне шахрайство; фіктивне підприємництво та ін.).

Друга група вміщує злочини, що реалізуються у сфері діяльності фінансово-економічного характеру:

- 1) злочинні посягання у сфері зовнішньоекономічної діяльності;
- 2) злочинні посягання у сфері функціонування і розвитку фондового ринку;
- 3) злочинні посягання у сфері фінансової діяльності (різні види фінансового шахрайства);

- 4) податкові злочини;
- 5) легалізація (відмивання) злочинних доходів та ін.;
- 6) злочини, що вчиняються в бюджетній сфері (привласнення, розтрата бюджетних коштів або заволодіння ними шляхом зловживання службовим становищем; порушення законодавства про бюджетну систему).

Третя група включає ті злочини, що реалізуються у сфері економічної діяльності, в т. ч. ОЗГ, а саме: злочинні діяння, що вчиняються у сфері виробництва; злочинні діяння, що вчиняються у сфері приватизації; злочинні діяння, що реалізуються у сфері підприємницької діяльності.

Четверту групу представляють злочини у сфері службової діяльності, що здійснюються організованими групами корумпованих службових осіб (рис. 4.8).

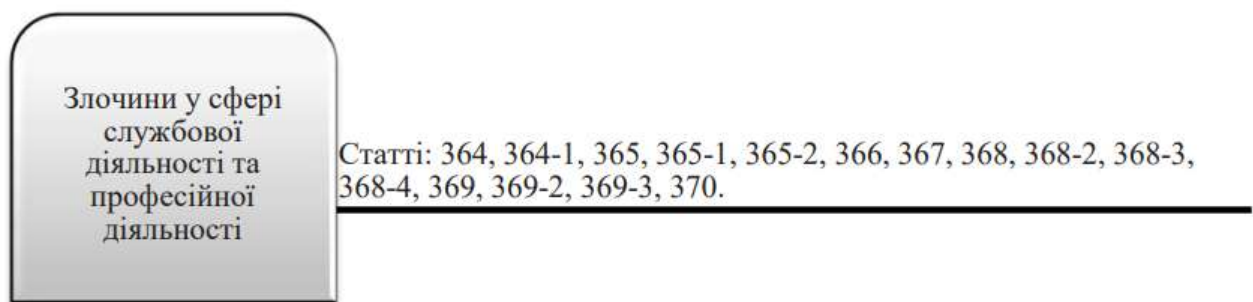

Рис. 4.8. Статті ККУ, які регулюють злочини у сфері службової діяльності

Наслідки економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави за видами наведено у додатку Б.

Серед тенденцій економічної злочинності за останні десять років відмічається збільшення кількості кримінальних посягань, учинених з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій. Частина звичайних економічних злочинів перейшла до категорії кіберзлочинів. Так, привласнення або розтрата майна у банківських установах часто вчиняється шляхом внесення неправдивої інформації, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах, автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, що робиться особою, яка має право доступу до неї, наприклад бухгалтером або касиром-оператором. Легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, також часто вчиняється шляхом використання можливостей сучасних комп'ютерних технологій у фінансовій і банківській сферах. Цей злочин нерідко називають «кібервідмивання грошей». Використання комп'ютерних технологій для вчинення економічних злочинів підвищує їх суспільну небезпечність, продукує виникнення нових способів вчинення економічних злочинів, спрощує сам процес їх скоєння та маскуванню слідів економічних злочинів і розширює географію економічних правопорушень, нівелюючи при цьому традиційні державні кордони. На сьогодні кіберзлочинність стала одним із п'яти найпоширеніших економічних

злочинів в Україні. Водночас опитування співробітників і топ-менеджерів українських компаній засвідчує, що 25 % організацій не мають відповідних політик і механізмів реагування на кіберзлочини.

Що стосується географії поширення економічної злочинності по регіонах України, то спостерігається тенденція її розповсюдження переважно в найбільш економічно розвинутих областях, а саме в Дніпропетровській, Одеській, Харківській, Запорізькій, Львівській та Вінницькій областях і в м. Києві. Луганську й Донецьку області, які традиційно входили до регіонів з високим рівнем економічної злочинності, через збройний конфлікт і, відповідно, зниження господарчої активності на їх території починаючи з 2014 р. до цього рейтингу не включено. Поряд із цим слід звернути увагу на те, що економіка України залишається ураженою діяльністю організованих злочинних груп. Так, у 2017 р. правоохоронними органами України було виявлено 16 організованих злочинних угруповань економічної спрямованості. Організована економічна злочинність залишається найбільш розповсюдженою у бюджетній і банківській сферах, вугільній промисловості та в сфері земельних правовідносин.

Ціна економічної злочинності складається з прямих матеріальних збитків від економічних злочинів, непрямих втрат – упущеної вигоди та витрат на кримінальну юстицію. Якщо витрати на кримінальну юстицію становлять близько 2 % від валового внутрішнього продукту нашої країни, то обчислення упущеної вигоди від економічної злочинності обчислити досить складно. Нематеріальні збитки від економічної злочинності полягають у зниженні інвестиційної привабливості та рівня захищеності економічних відносин, зменшенні конкурентоздатності вітчизняних виробників, монополізації ринку, зниженні активності ринкових відносин тощо. Отримати повну картину щодо розміру матеріальних збитків від економічної злочинності також неможливо через її високу латентність. Проте навіть деякі показники офіційної статистики можуть дати уявлення щодо їх розміру. Так, у 2017 р. офіційно встановлена сума доходів, здобутих злочинним шляхом, (за обвинувальними актами), становила майже 6,5 млрд грн., сума несплачених податків, зборів та інших обов'язкових платежів – 3,3 млрд грн., сума прихованого прибутку – майже 5 млн. грн., а вартість фальсифікованих і недоброякісних товарів – понад 7 млн грн. Ураховуючи, що обсяг зареєстрованих економічних злочинів становить приблизно 10 % від реальної кількості економічних злочинів, то безпосередні матеріальні збитки від економічної злочинності можуть бути значно вищими. Для їх розрахунку фахівці використовують такі методи визначення економічних втрат, як визначення розбіжності між фактичними й офіційно врахованими трудовими ресурсами, розбіжності між витратами та доходами, аналіз співвідношення готівкових грошей і вкладів, методу попиту на гроші тощо.

До найбільш вагомих організаційно-управлінських факторів економічної злочинності в Україні продовжують відносити корупцію.

Бюро економічної безпеки України (БЕБ) – український правоохоронний орган у сфері охорони економічної безпеки держави.

Мета Бюро – протидія економічним злочинам проти держави шляхом реалізації правоохоронної, аналітичної, економічної, інформаційної та інших функцій.

Закон України «Про Бюро економічної безпеки України»²⁹ прийнятий Верховною Радою 28 січня 2021 року. Уряд утворив Бюро 12 травня 2021 року як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Наслідки економічної злочинності гупеють наступним чином:

- економічні наслідки: проявляються в дестабілізації та деструктуризації економічної системи держави та її підсистем, що може призвести до системної економічної кризи;

- соціальні наслідки: можливі людські жертви, які призводять до зменшення соціальної захищеності населення та проявляються в економічному розриві між різними верствами населення, що призводить до соціальних конфліктів;

- геополітичні наслідки: дестабілізація економічної системи призводить до неможливості виконання державою окремих функцій, зокрема безпекової та є, як наслідок, причиною втрати суверенітету або територіальної цілісності держави;

- екологічні наслідки: економічна злочинність в сфері використання природних ресурсів може призвести до екологічних катастроф, а отже і неможливості забезпечення сталого розвитку держави як інструменту гармонізації соціальних, економічних та екологічних інтересів учасників суспільних відносин;

- політичні наслідки: економічна злочинність призводить до створення олігархату, що, як наслідок, викликає дестабілізацію політичної системи та системну політичну кризу;

- репутаційні наслідки: економічна злочинність впливає на рівень довіри міжнародних партнерів, зокрема донорів, інвесторів та міжнародних організацій, що є вкрай важливим в умовах глобалізаційних перетворень та може спричинити економічну, соціальну, гуманітарну та політичну ізоляцію держави.

---

²⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>

Корупція як загроза економічній безпеці України

Корупція є однією з основних загроз національній безпеці, оскільки підриває фінансову систему, довіру населення до держави, а також спроможність державних службовців захищати національні інтереси через використання посади для власного збагачення.

Теоретичні аспекти корупції наведено у Додатку В.

Закон України «Про запобігання корупції»³⁰ від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII формує основні положення державної політики з метою комплексного реформування системи запобігання корупції у відповідності до міжнародних стандартів та успішних практик іноземних держав.

Закон визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень.

Корупція - використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції», наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання **неправомірної вигоди** або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

У понятті «корупція» ключовим словом є **неправомірна вигода**.

Неправомірна вигода – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Статтею 22 Закону України «Про запобігання корупції» (далі – Закон), зокрема, встановлено, що особам, які здійснюють діяльність, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах.

Відповідальність – кримінальна, занесення в Реєстр корупціонерів, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

---

³⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>

Подарунок – грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які надають/одержують безоплатно або за ціною, нижчою мінімальної ринкової

Статтею 23 Закону України «Про запобігання корупції» передбачено, що особам, які здійснюють діяльність, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, а також прирівняним до них особам **забороняється** безпосередньо або через інших осіб вимагати, просити, одержувати подарунки для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб:

1) у зв'язку із здійсненням такими особами діяльності, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

2) якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи.

Водночас, публічні службовці та прирівняні до них особи можуть приймати подарунки, які відповідають **загальновизнаним уявленням про гостинність**, якщо цей подарунок **не є забороненим вище**, за умови, якщо вартість таких подарунків не перевищує **два прожиткові мінімуми для працездатних осіб**, встановлений на день прийняття подарунка (з 01.01.2024 – **6 056** грн), одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, не перевищує **чотирьох прожиткових мінімумів**, встановлених для працездатної особи на 1 січня того року, в якому прийнято подарунки (для 2024 р. – **12 112** грн).

Передбачене вище обмеження щодо вартості подарунків не поширюється на подарунки, які:

1) даруються близькими особами (за виключенням до 01.03.2028 для національних публічних діячів одержувати подарунки від членів сім'ї такої фізичної особи першого та другого ступенів споріднення, якщо такі подарунки є активами, включеними до одноразової (спеціальної) добровільної декларації);

2) одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси.

Відповідальність – адміністративна, конфіскація подарунку, занесення в Реєстр корупціонерів, можливе звільнення з публічної служби.

Крім того, відповідно до статті 24 Закону у разі надходження пропозиції щодо неправомірної вигоди або подарунка публічні службовці, незважаючи на приватні інтереси, зобов'язані невідкладно вжити таких заходів:

1) відмовитися від пропозиції;

2) за можливості ідентифікувати особу, яка зробила пропозицію;

3) залучити свідків, якщо це можливо, у тому числі з числа співробітників;

4) письмово повідомити про пропозицію безпосереднього керівника (за наявності) або керівника відповідного органу, підприємства, установи, організації, спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції.

Якщо особа, на яку поширюються обмеження щодо використання службового становища чи одержання подарунків, виявила у своєму службовому приміщенні майно, що може бути неправомірною вигодою, або подарунком, необхідно невідкладно, але не пізніше одного робочого дня, письмово повідомити про цей факт свого безпосереднього керівника або керівника відповідного органу. При цьому складається акт, який підписується особою, яка виявила неправомірну вигоду або подарунок, та її безпосереднім керівником або керівником відповідного органу.

Особливої уваги для публічних службовців, у тому числі, які перебувають у відрядженнях, заслуговують норми Закону в частині запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. У конфлікті інтересів ключовим поняттям є **приватний інтерес** – будь-який майновий чи немайновий інтерес особи, у тому числі зумовлений особистими, сімейними, дружніми чи іншими позаслужбовими стосунками з фізичними чи юридичними особами, у тому числі ті, що виникають у зв'язку з членством або діяльністю в громадських, політичних, релігійних чи інших організаціях. Відповідно до частини першої статті 28 Закону публічні службовці зобов'язані:

- 1) вживати заходів щодо недопущення виникнення реального, потенційного конфлікту інтересів;
- 2) повідомляти не пізніше наступного робочого дня з моменту, коли особа дізналася чи повинна була дізнатися про наявність у неї реального чи потенційного конфлікту інтересів безпосереднього керівника;
- 3) не вчиняти дій та не приймати рішень в умовах реального конфлікту інтересів;
- 4) вжити заходів щодо врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів.

Відповідальність – порушення обмежень, пов'язаних із запобіганням та врегулюванням конфлікту інтересів, тягне за собою адміністративну відповідальність у вигляді штрафу та, за певних умов, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік (стаття 172-7 КУпАП). При цьому відомості про таку особу заносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення. Крім того, нормативно-правові акти, рішення, видані (прийняті) з порушенням вимог цього Закону, зокрема, в умовах реального конфлікту інтересів, підлягають скасуванню органом або посадовою особою, уповноваженою на прийняття чи скасування відповідних актів, рішень (стаття 67 Закону).

За результатами соціологічного питування³¹ *Transparency International* у 2023 р. корупційні ризики у листопаді 2023 р. турбували 88% українців (рис. 4.9).

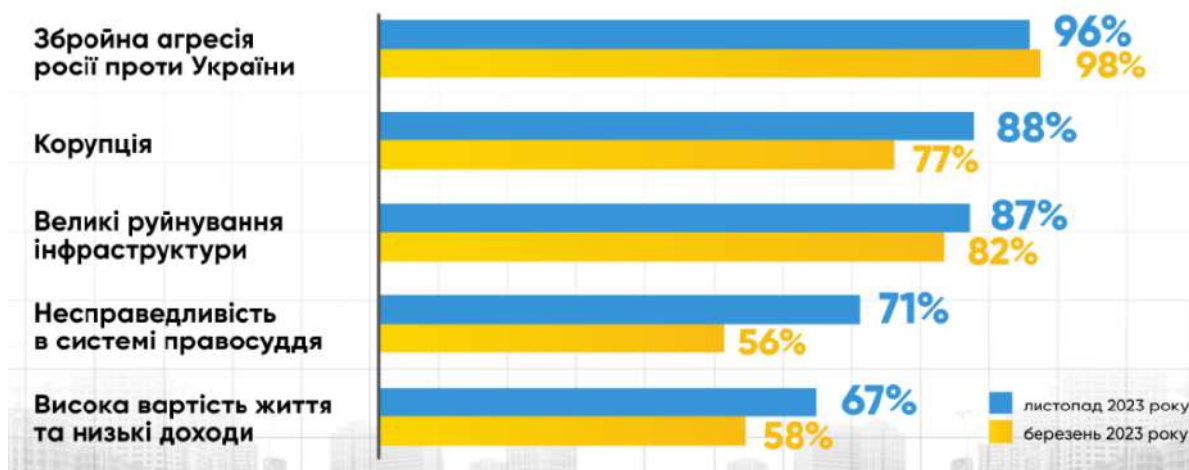

Рис. 4.9. Топ-5 проблем України у 2023 р.

Джерело: <https://ti-ukraine.org/research/shho-hvylyuye-ukrayintsiv-naprykintsi-2023-roku-rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannya/>

Найбільшою небезпекою у відновленні України населення бачить корупцію, причому одразу за двома параметрами: відсутність контролю та, як наслідок, розкрадання коштів (79%) та повернення корупційних схем (75%)

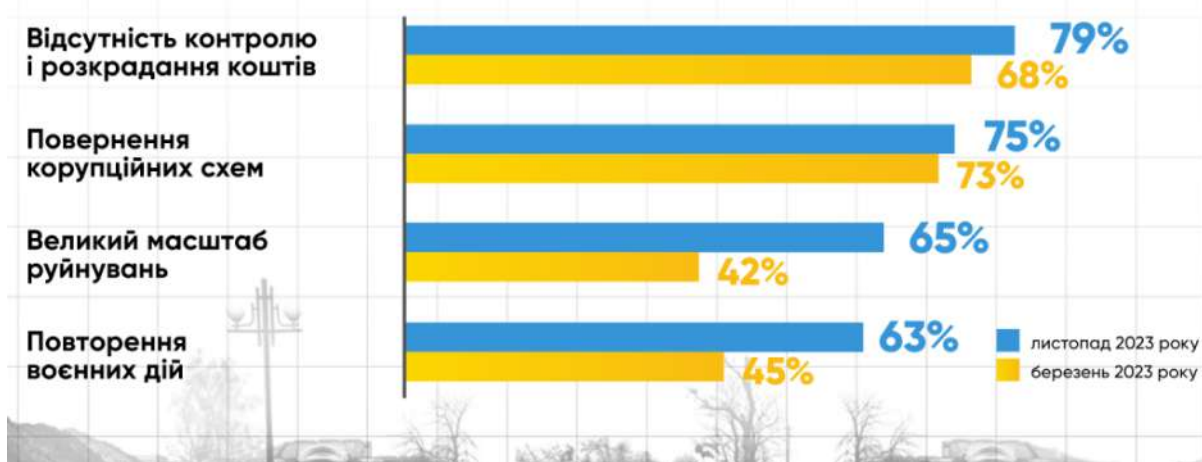

Рис. Основні побоювання українців щодо відбудови у 2023 р.

Джерело: <https://ti-ukraine.org/research/shho-hvylyuye-ukrayintsiv-naprykintsi-2023-roku-rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannya/>

Індекс сприйняття корупції (англ. *Corruption Perceptions Index, CPI*) — щорічний рейтинг країн світу, що укладається організацією *Transparency International* з 1995 року. Країни у рейтингу впорядковані за показником рівня корупції, який ґрунтується на оцінках підприємців та аналітиків. У

³¹ <https://ti-ukraine.org/research/shho-hvylyuye-ukrayintsiv-naprykintsi-2023-roku-rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannya/>

рейтингу за 2015 рік відтворено сприйняття корупції у 167 країнах за шкалою від 100 (немає корупції) до 0 (надзвичайна корупція).

36 балів зі 100 можливих отримала Україна в Індексі сприйняття корупції за 2023 рік, і тепер наша країна посідає 104 місце поміж 180 країн (рис. 4.10).

Рис. 4.10. Динаміка Індeksu сприйняття корупції в Україні

Джерело: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnyattya-korupsiyi-2023/>

Світові лідери та аутсайдери Індeksu сприйняття корупції 2023 майже не змінилися. Очолює список Данія із 90 балами. За нею йдуть Фінляндія, яка набрала 87 балів, Нова Зеландія із 85 балами та Норвегія з 84 балами. Аутсайдери в дослідженні теж залишилися незмінними. Сомалі втратило 1 пункт і з 11 балами посідає останнє 180 місце. А до Південного Судану та Сирії, які набрали по 13 балів та посідають 177 сходинку, у 2013 р. додалася Венесуела з такими ж показниками.

Результати інших країн-кандидаток до ЄС такі: Грузія втратила 3 бали (53 бали, 49 місце), Чорногорія додала 1 бал (46 балів, 63 місце), Молдова додала 3 бали (42 бали, 76 місце), Північна Македонія додала 2 бали (42 бали, 76 місце), Албанія додала 1 бал (37 балів, 98 місце), показники Сербії за рік не змінилися (36 балів, 104 місце), Боснія і Герцеговина додала 1 бал (35 балів, 108 місце). Найменше з усіх країн-кандидаток у 2013 р. набрала Туреччина – стало менше на 2 бали (34 бали, 115 місце), і вона ж стала останньою з-поміж усіх претендентів на своє місце в ЄС (рис. 4.11).

Рис. 4.11. Рівень Індексу сприйняття корупції країн-кандидаток на вступ в ЄС у 2023 р.

Джерело: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-spryinyattya-koruptsiyi-2023/>

Корупційні злочини – умисні суспільно небезпечних діяння, що володіють всіма ознаками корупційних правопорушень, вчинення яких пов'язане з використанням особою влади, службового становища чи можливостей, що з такого службового становища впливають всупереч інтересам служби, вичерпний перелік яких установлено в законі про кримінальну відповідальність.

Залежно від послідовності групування корупційних злочинів у примітці до ст. 45 КК України та вчинення чи невчинення їх шляхом зловживання службовим становищем, усі корупційні злочини можна поділити на два види:

а) корупційні злочини, вчинені шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України);

б) окремі корупційні злочини у сфері господарської діяльності, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також у сфері службової діяльності й професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України).

Розмежувати корупційні злочини можливо за іншим критерієм – за родовим об'єктом посягання:

- 1) корупційний злочин проти власності (ст. 191 КК України);
- 2) корупційний злочин у сфері господарської діяльності (ст. 210 КК України);

3) корупційний злочин проти громадської безпеки (ч. 2 ст. 262 КК України);

4) корупційні злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 308, 312, 313, 320 КК України);

5) корупційні злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст. 354 і 357 КК України);

6) корупційні злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 КК України);

7) корупційний злочин проти встановленого порядку несення військової служби/корупційний військовий злочин (ст. 410 КК України).

За суб'єктами корупційні злочини можна поділити на ті, що вчиняються:

а) службовими особами юридичних осіб публічного права (наприклад, ст. 364 КК України);

б) службовими особами юридичних осіб приватного права (наприклад, ст. 364-1 КК України);

в) особами, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (наприклад, ст. 365-2 КК України);

г) працівниками підприємства, установи чи організації, які не є службовими особами, або особами, які працюють на користь підприємства, установи чи організації (наприклад, частини 3 і 4 ст. 354 КК України);

ґ) загальними суб'єктами (наприклад, частини 1 і 2 ст. 354 або ст. 369 КК України);

д) військовою службовою особою (наприклад, ст. 410 КК України) тощо³².

Перелік та функції спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції наведено на рис. 4.12.

---

³² Поняття і види корупційних злочинів URL: <https://dopomogastudentam.com.ua/ponyattya-i-vidi-korupczijnix-zlochiniv.html>

Назва	Генеральна прокуратура (ГПУ) <i>ст. 131-1 Конституції України, ЗУ «Про прокуратуру»</i>	Національна поліція України (НПУ) <i>ЗУ «Про Національну поліцію»</i>	Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) <i>ЗУ «Про Національне антикорупційне бюро України»</i>	Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) <i>ЗУ «Про запобігання корупції»</i>
Призначення / звільнення	Очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України	Керівник поліції призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Міністра внутрішніх справ України.	Керівництво - Директор, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України в порядку, визначеному цим Законом. Верховна Рада України за наявності підстав, за пропозицією не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може прийняти рішення про звільнення Директора	Голова агентства обирається агентством строком на 2 роки з числа його членів. Члени агентства призначаються на посаду КМУ строком на 4 роки за результатами конкурсу.
Кримінальні правдження	- злочини, вчинені високопосадовцями та правоохоронцями - військові злочини	Всі інші	- корупційні злочини високопосадовців, суддів, прокурорів - якщо суб'єкт і не їх, але сума хабаря велика	Не повноважні на здійснення слідства
Адмін. корупція	1. Приймає участь у судових провадженнях за протоколами про правопорушення, пов'язаними з корупцією. 2. Вносить подання про усунення причин і умов, що сприяли порушенням антикорупційного законодавства	1. Складає протоколи про правопорушення, пов'язані з корупцією. 2. Вносить подання про усунення причин і умов, що сприяли порушенням антикорупційного законодавства	Вносить подання про усунення причин і умов, що сприяли порушенням антикорупційного законодавства	1. Веде реєстр корупціонерів 2. Складає протоколи про правопорушення, пов'язані з корупцією. 3. Вносить подання 4. Здійснює контроль за фінансуванням партій тощо

ГПУ здійснює процесуальне керівництво у провадженнях, наглядає за оперативно-розшуковою діяльністю, приймає участь у розгляді протоколів судом

ГПУ здійснює процесуальне керівництво у провадженнях, наглядає за оперативно-розшуковою діяльністю

ГПУ приймає участь у розгляді протоколів судом

Рис. 4.12. Спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції
Джерело: <https://old.qp.gov.ua/ua/adminkor.html? m=publications& t=rec&id=215958>

Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) - це центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який формує та реалізує антикорупційну політику.

Метою антикорупційної реформи є упровадження новітніх антикорупційних механізмів, серед яких – декларування майнового стану публічних службовців, перевірка їх доброчесності, моніторинг способу життя, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів тощо. Головним суб'єктом, який забезпечує контроль за виконанням цих механізмів є Національне агентство з питань запобігання корупції.

Розглядаючи розслідування та протидію корупції, потрібно також розглянути служби боротьби проти корупції в структурі правоохоронних органів.

Генеральна прокуратура України організовує та координує діяльність всіх органів прокуратури для забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури.

Головними функціями Генеральної прокуратури є:

- здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
- продовження слідчими органів прокуратури здійснення досудового розслідування до початку діяльності Державного бюро розслідувань;
- складання прокурорами протоколів про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура – самостійний структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора, на який покладено:

- здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
- підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях; – представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Повноваження Національної поліції такі:

- розслідувати кримінальні правопорушення, крім тих, які віднесені до підслідності інших органів досудового розслідування;
- уповноважені особи Національної поліції вправі складати протоколи про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією.

Усі дані державні органи працюють по різному, мають свої уповноваження і завдання, але однією із найважливіших спільних рис є попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів.

Особливе місце серед суб'єктів реалізації антикорупційної політики посідає *Національне антикорупційне бюро України*. На відміну від НАЗК, яке слід вважати органом регуляції та загальної превенції, НАБУ відповідає за найбільш специфічну функцію правореалізації – правоохоронну. Саме вона покладена в основу правового статусу цієї інституції, яка Законом України

«Про Національне антикорупційне бюро України»³³ визначається як державний правоохоронний орган, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Підслідність НАБУ визначена у ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України і опосередковується такими спеціальними умовами, як: склад злочину: у частині 5 зазначеної статті міститься вичерпний перелік злочинів, які уповноважені розслідувати детективи НАБУ; суб'єкт злочину: вищі посадові особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (в т.ч. політичні посади); державні службовці, посади яких віднесені до категорії «А»; вищі посадові особи правоохоронних і судових органів; предмет злочину: розмір у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом на час скоєння злочину.

Динаміка кількості корупційних порушень, що були виявлені антикорупційними органами наведена на рис. 4.13.

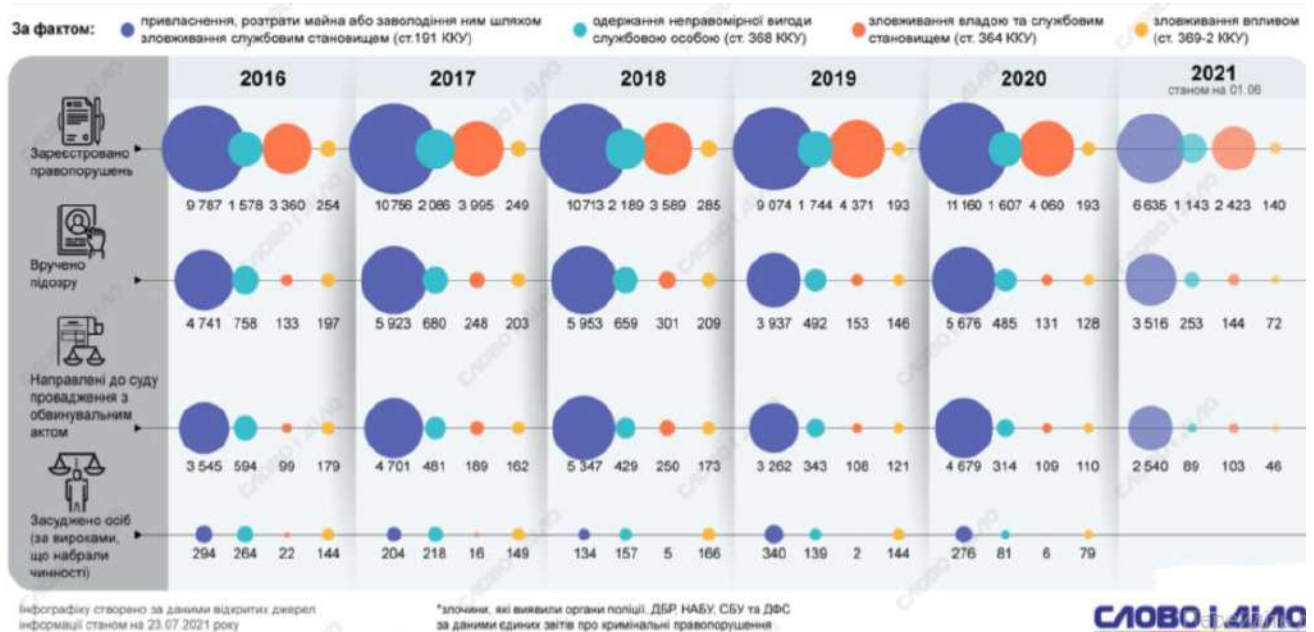

Рис. 4.13. Кількість корупційних порушень, що були виявлені антикорупційними органами

Джерело: <https://www.slovoidilo.ua/2021/07/23/infografika/suspilstvo/korupczija-cyfrax-yak-zminyuyetsya-kilkist-pokaranyx-oczinka-ukrayincziv-misce-rejtynhax>

Американський науковець Роберт Клітгаард встановив, що корупційні прояви виникають за наявності трьох ключових складових: низький рівень ризику, значна вигода і незначне покарання (можливість його уникнення). У результаті він вивів формулу причин корупції, відому сьогодні як «формула корупції Р. Клітгаарда» (4.1):

³³ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>

$$\text{Корупція} = \text{Монополії} + \text{Свободадій} - \text{Підзвітність} \quad (4.1)$$

Отже, боротьба з корупцією в Україні відповідно до формули Клітгарта має містити ще один крок – виявлення фактажу.

Виявлення фактажу – аналіз різниці між де-юре і де-факто станом монополій, дискреції та механізмаї підзвітності.

Обмеження монополій – розширення конкуренції та конкурентних ринків.

Зменшення дискреції – прописання виключних і недвозначних критеріїв прийняття рішень.

Підвищення підзвітності – кращі механізми нагляду та оскарження рішень.

4.2. Макроекономічна безпека держави

Макроекономічна безпека відповідно до Методичних рекомендацій щодо оцінки рівня економічної безпеки України визначається як стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Зауважимо, що відтворювальні пропорції характеризують співвідношення елементів, сторін, стадій процесу відтворення (виробництва, розподілу, обміну та споживання), тобто відображають відтворювальну структуру економіки.

Оптимальний стан макроекономічної безпеки означає досягнення макроекономічної стабільності, яка передбачає: економічне зростання, яке забезпечується через підвищення ефективності виробництва із застосуванням досягнень науки і техніки; повну зайнятість, тобто забезпечення робочими місцями усіх, хто бажає і здатний працювати; стабільний рівень цін, оскільки зростання рівня цін ускладнює господарські зв'язки економічних суб'єктів, знижує реальні доходи населення і знецінює заощадження; досягнення рівноваги у зовнішньоекономічних зв'язках, що відповідно відображається у стабільному курсі національної валюти та активному сальдо платіжного балансу.

Для забезпечення макроекономічної збалансованості насамперед потрібний моніторинг, який дасть змогу своєчасно виявляти загрози національним економічним інтересам держави. Згідно з Методичними рекомендаціями щодо оцінки рівня економічної безпеки України стан макроекономічної безпеки оцінюється за такими індикаторами (табл. 4.5).

Система індикаторів макроекономічної безпеки України

№	Індикатор	Тип індикатора	Оптимальне значення
1	Різниця між індексами продуктивності праці в Україні та реальної середньомісячної заробітної плати, % пунктів	A	від -0,5 до 0,5
2	Рівень «тінізації» економіки, % ВВП	B	13
3	Сальдо поточного рахунку платіжного балансу України, % ВВП	A	від -1,5 до 1,5
4	Рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці), %	B	5
5	Рівень тривалого безробіття (понад 12 місяців), % до загальної чисельності безробітних	B	20
6	Різниця темпів зростання ВВП України та темпів зростання економік країн, що розвиваються, % пунктів	C	2
7	Індекс споживчих цін (до грудня попереднього року)	A	2 – 3
8	Відношення наявного доходу населення до ВВП, %	A	від 53 до 55
9	Схильність населення до заощаджень, %	A	від 12 до 14
10	Відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, разів	C	1,6
11	Відношення обсягу ВВП на одну особу в Україні до середнього значення в країнах ЄС-27, %	C	90
12	Зайнятість населення в неформальному секторі економіки, % до загальної чисельності зайнятих	B	5

Джерело: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/30_2019_ukr/19.pdf

До складу показників, що дають змогу оцінити стан макроекономічної безпеки, входять 12 індикаторів (трьох типів: С є показником-стимулятором, тобто наявний прямий зв'язок між показником-стимулятором та інтегральною оцінкою; В є дестимулятором, коли між показником-дестимулятором та інтегральною оцінкою наявний зворотний зв'язок; А – змішаний тип показника, який до певного значення є стимулятором, а в разі подальшого збільшення перетворюється на дестимулятор), кожен з яких має свій ваговий коефіцієнт.

У макроекономічному аспекті Україна має структурні вади, що породжують три види макроекономічних загроз, які перешкоджають швидкому та стійкому зростанню економіки: занадто великий розмір уряду (вимірюваний через частку ВВП, що перерозподіляється державою), високу інфляцію та перманентні ризики порушення фіскальної та валютної стабільності, які періодично призводять до відповідних криз. Політико-економічні та інституційні фактори роблять Україну вразливою до фіскальних криз (і, відповідно, накопичення боргів), водночас структура економіки, особливо експорту, призводить до значних коливань надходжень валюти та доходів бюджету залежно від світової кон'юнктури. До цього додаються недовіра до національної валюти, банківської системи та її регулятора і висока ризикованість кредитування, пов'язана, своєю чергою, із слабким і нерівним захистом прав власності.

4.3. Виробнича та енергетична безпека держави

Згідно з методичними рекомендаціями щодо розрахунків рівня економічної безпеки України, *виробнича безпека* – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективне використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Процес глобалізації спонукає до підвищення конкурентоспроможності країни за рахунок розвитку потенціалу регіонів, який безпосередньо спирається на підвищення виробничих потужностей підприємств. Саме промисловий потенціал регіонів, і становить основу національної економічної безпеки. Але на заваді формування стійкої до зовнішніх та внутрішніх загроз національної економічної безпеки стає аграрне спрямування економіки більшості регіонів. Сучасний стан національної економіки характеризується труднощами переходу до постіндустріального суспільства, низьким рівнем технологічного укладу. Задля підвищення рівня технологічного укладу необхідно приділяти особливу увагу розвитку саме промислового потенціалу країни, що позитивно вплине на розвиток її економічної безпеки.

На рівень виробничої безпеки здійснюють вплив наступні чинники: рівень розвитку технології; стан організації виробництва; рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури; стан інформаційного забезпечення виробничих процесів; можливість доступу до необхідних ресурсів, а також доступ до них.

Конкурентний потенціал держави та її економічні позиції значною мірою залежать від дії загроз, які виникають у виробничій сфері, що, у свою чергу, визначає стан зовнішньоекономічної безпеки. Саме тому розробка і реалізація заходів щодо зниження рівня впливу загроз виробничого характеру є важливою складовою загальної стратегії економічної безпеки держави. Визначено, що до виробничих загроз відносять:

- фізичне знищення підприємств, порушення логістичних мереж внаслідок війни;
- зниження обсягів виробництва;
- деформації у структурі економіки; обмеження у розвитку і впровадженні науково-технічних розробок;
- зношеність основних виробничих засобів;
- низькопродуктивні технології виробництва;
- недостатній рівень конкурентоспроможності продукції;
- проблеми із забезпеченістю трудовими ресурсами.

Врахування цих загроз при оцінці стану виробничої безпеки країни відповідно до індикативного методу відбувається через формування системи

індикаторів. Індикативні показники підбирають за економічним змістом таким чином, щоб забезпечити кількісну оцінку рівня загроз безпеці у певній сфері життєдіяльності. Загрозу зниження обсягів виробництва можна оцінити за допомогою таких показників, як темпи росту ВВП (у % до попереднього року) та індексу фізичного обсягу промислового виробництва порівняно із базисним періодом його оцінки. Для оцінки загроз, пов'язаних із виробничою безпекою країни визначають індикатори та порогові значення індикаторів стану виробничої безпеки (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Індикатори та порогові значення індикаторів стану виробничої безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення (X опт)
1	Коефіцієнт ліквідації промислових фондів, %	не менше 2,5
2	Частка у промисловому виробництві обробної промисловості, %	не менше 70
3	Частка у промисловому виробництві машинобудування, %	не менше 20
4	Матеріаломісткість промислового виробництва, грн./грн.	не більше 0,5
5	Фондомісткість промислової продукції, грн./грн.	не більше 1,15
6	Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	не менше 5
7	Індекс реального промислового виробництва, % до 1990 року	не менше 100
8	Ступінь зносу основних засобів, %	не більше 35

Джерело: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3046/1/abstracts2016-11-25-20.pdf>

Вагомим фактором впливу, який вимагає запровадження заходів щодо адаптації до зовнішніх змін, є світова конкуренція, що вимагає системного підходу у розвитку галузей економіки держави на інноваційних засадах. Подібний підхід дозволить забезпечити зростання продуктивності галузей економіки за рахунок техніко-технологічного оновлення, а також гарантування виробничої безпеки держави з урахуванням внутрішніх інтересів суспільства. А також буде сприяти обмеженню рівня інвестиційної залежності у забезпеченні внутрішнього ринку товарами, роботами та послугами у необхідній кількості, за відповідної якості та рівня платоспроможності населення держави.

Енергетика – стратегічно важлива галузь економіки, від безпечного і стабільного функціонування якої залежить щоденне безперебійне функціонування усіх сфер економіки України.

Енергетична безпека країни – це впевненість у наявності, доступності та можливості стабільно отримувати паливо та енергію належної якості як щодня за звичайних умов, так і у випадку за надзвичайних обставин. Іншими словами,

енергетична безпека – це захищеність держави, її громадян та економіки від дефіциту енергії.

Енергетична безпека України – елемент національної безпеки та невід’ємна складова енергетичної безпеки Європи.

Енергетична безпека України є одним з найважливіших елементів національної безпеки і невід’ємною складовою енергетичної безпеки Європи.

Енергетична безпека, як складова економічної безпеки, передбачає забезпечення стабільності фізичних поставок енергоносіїв для внутрішнього споживання і адаптацію національної економіки до нових світових цін на них. В умовах інформатизації та глобалізації світової економіки від злагодженої роботи енергетичного господарства багато в чому залежать безперебійне функціонування фінансових ринків.

Енергія – такий універсальний продукт, навіть тимчасова відсутність якого може порушити весь хід відтворення, зупинити роботу комп’ютерів, Інтернету, може різко підірвати функціонування як галузей традиційної економіки, так і економіки високих технологій.

На енергетичну безпеку впливають як внутрішні, так і зовнішні фактори. До внутрішніх можна віднести наступні:

- рівень забезпеченості країни власними енергетичними ресурсами;
- монопольна залежність від одного постачальника чи маршруту поставок енергоносіїв;
- паливно-енергетичний баланс країни;
- технічний стан ПЕК та рівень енергоефективності господарства;
- екологічна ситуація;
- соціальні загрози (ціни на паливо для населення, висока аварійність виробництва, страйки та інші можливі акції протесту, пов’язані з діяльністю ПЕК та місцевих органів влади);
- політична, законодавча, управлінська діяльність.

До зовнішніх:

- нерівномірність розповсюдження покладів та зосередження основних запасів в політично нестабільних регіонах, зонах військових конфліктів;
- загроза терористичних актів на енергетичних об’єктах, у т.ч. на територіях країн, що здійснюють транзитне транспортування енергетичних ресурсів;
- загрози ядерного тероризму, проблема нерозповсюдження ядерних матеріалів;
- геополітичні інтереси країн;
- економічні загрози (несприятлива кон’юнктура ринку);
- екологічні (масштабні аварії на об’єктах ПЕК, викиди парникових газів, що загрожують всій планеті);

- енергетична бідність (відсутність доступу до достатньої кількості енергії в мало розвинутих країнах);
- спекуляції в засобах масової інформації, що є негативним проявом сучасного глобалізованого світу (штучне створення паніки, що веде до дестабілізації енергетичних ринків).

Питання енергетичної безпеки не може вирішуватись окремо кожною країною. Енергетика сьогодні має надзвичайно високий рівень глобалізації. Так, існує визначення глобальної енергетичної безпеки, яка є комплексним поняттям і включає в себе не просто надійне забезпечення світової економіки різними видами енергії за прийнятними цінами з мінімальними втратами для навколишнього середовища (мінімальним негативним впливом), але й стан захищеності світового співтовариства і всіх його членів від можливих ризиків та загроз політичній стабільності у світі та стійкому соціально-економічному розвитку, пов'язаних як з теперішнім, так і з майбутнім станом світової енергетики.

Визначення глобальної енергетичної безпеки зафіксовано в Громадянському порядку денному ХХІ ст. – програмному плані дій ООН, розробленому з метою забезпечення стійкого розвитку країн світу в ХХІ столітті. Згідно нього, глобальна енергетична безпека – це стан глобального співтовариства, за якого кожен мешканець Землі має гарантований доступ до джерел енергії, що забезпечують у кількісному та якісному аспектах задоволення потреб у здоровому способі життя, комфортному навколишньому середовищі, умовах інтелектуального і духовного розвитку.

Енергетичну безпеку кожен учасник енергетичного ринку розуміє по-своєму. Так, для більшості індустриально-розвинених країн, в енергопостачанні яких домінують імпорتنі поставки паливно-енергетичних ресурсів, енергетична безпека пов'язана з доступністю цих ресурсів, безперебійністю їх поставок із зовнішніх джерел на допустимих економічних (прийнятних за цінами), організаційно-технологічних (недискримінаційність і безпечність транспорту) і екологічно прийнятних умовах.

У 2011 р. Україна приєдналася до Європейського Енергетичного Співтовариства, що підтвердило її наміри стати частиною європейського енергетичного ринку та побудувати конкурентний ринок із міцними взаємозв'язками з європейськими сусідами.

Військова збройна агресія росії, агресивні дії в економічній сфері, постійний шантаж російських державних корпорацій та загроза зриву постачання енергетичних ресурсів з росії (природно газу, ядерного палива, нафти та нафтопродуктів) змусили переглянути сталі погляди на питання забезпечення енергетичної безпеки України. Російська агресія призвела до втрати контролю над частинами території України, включно з Кримом та

певними районами на Донбасі. Це призвело до того, що Україна втратила доступ до своїх власних енергетичних ресурсів на цих територіях.

Одним з ключових енергетичних ресурсів, які були втрачені, є вугілля. Раніше Донбас був основним джерелом вугілля в Україні, цей регіон забезпечував значну частину електроенергетики країни, багато шахт виявилися недоступні для видобутку вугілля через війну на Донбасі. Це призвело до зменшення виробництва електроенергії в Україні та залежності від імпорту вугілля з інших країн.

Ще одним ключовим енергетичним ресурсом, який практично повністю втратила Україна, є природний газ. Росія була головним постачальником газу для України, це створило серйозну залежність від російського газу. Однак, після введення санкцій і війни на Донбасі, росія припинила постачання газу. Це призвело до серйозних проблем з постачанням газу в Україні та до залежності від імпорту газу з інших країн.

Також війна в Україні призвела до пошкодження енергетичної інфраструктури, включно з електромережами та газопроводами. Це зумовило втрату значних обсягів електроенергії та газу, що, зі свого боку, призвело до зменшення енергетичної безпеки країни та загрози для національної економіки. Україна активно працює над зменшенням своєї залежності від російських енергетичних ресурсів та розвитком власної енергетичної інфраструктури. Крім того, Україна шукає альтернативні джерела енергії, включно з сонячними та вітровими.

Для досягнення цілей, визначених Енергетичною стратегією України до 2050 року, схваленої розпорядженням КМУ від 21.04.2023 № 373-р³⁴, потрібна широкомасштабна модернізація та реформування. Вона відповідає цілям цілі Європейського зеленого курсу, ґрунтується на комплексному підході до формування й реалізації політики у сфері енергетики, та окреслює досягнення Україною вуглецевої нейтральності енергетичного сектору до 2050 року. У Енергетичній стратегії задекларовано необхідність підвищення енергетичної безпеки і зміцнення стійкості енергосистеми шляхом приєднання енергосистеми України до європейської мережі операторів системи передачі електроенергії (ENTSO-E); впровадження новітніх технологій в енергетичний сектор (зокрема виробництво й використання водню в енергетичних цілях, малі модульні ядерні реактори, установки зберігання енергії тощо); дотримання вимог екологічної безпеки згідно з нормами ЄС; виконання міжнародних зобов'язань України щодо енергоефективності та відновлюваної енергетики; децентралізація генерації електроенергії з метою підвищення стійкості й надійності енергозабезпечення.

---

³⁴ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text>

Національна енергетична безпека є складною структурою, яка вимагає комплексного підходу та поєднання різних заходів. Вони є ключовими елементами, які необхідно враховувати для забезпечення національної енергетичної безпеки (рис. 4.14).

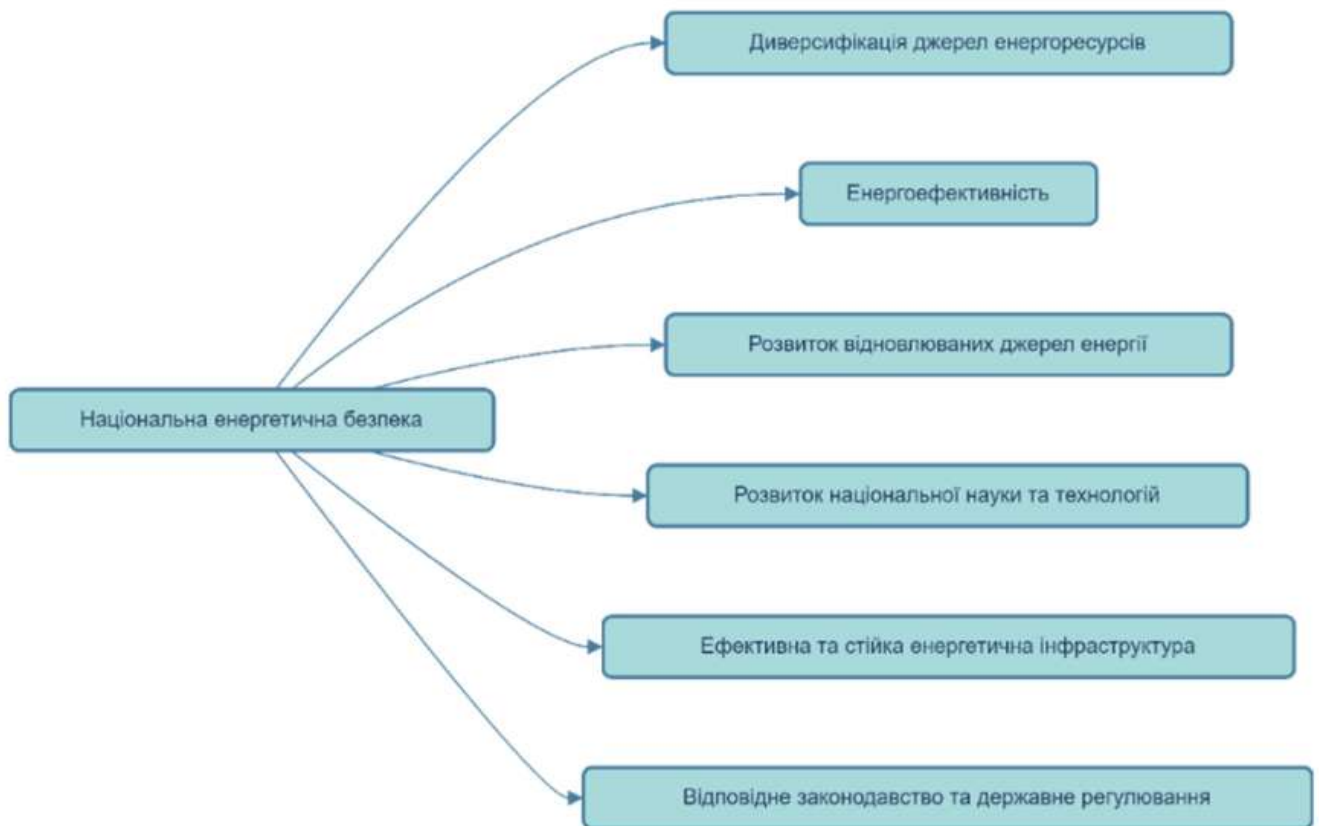
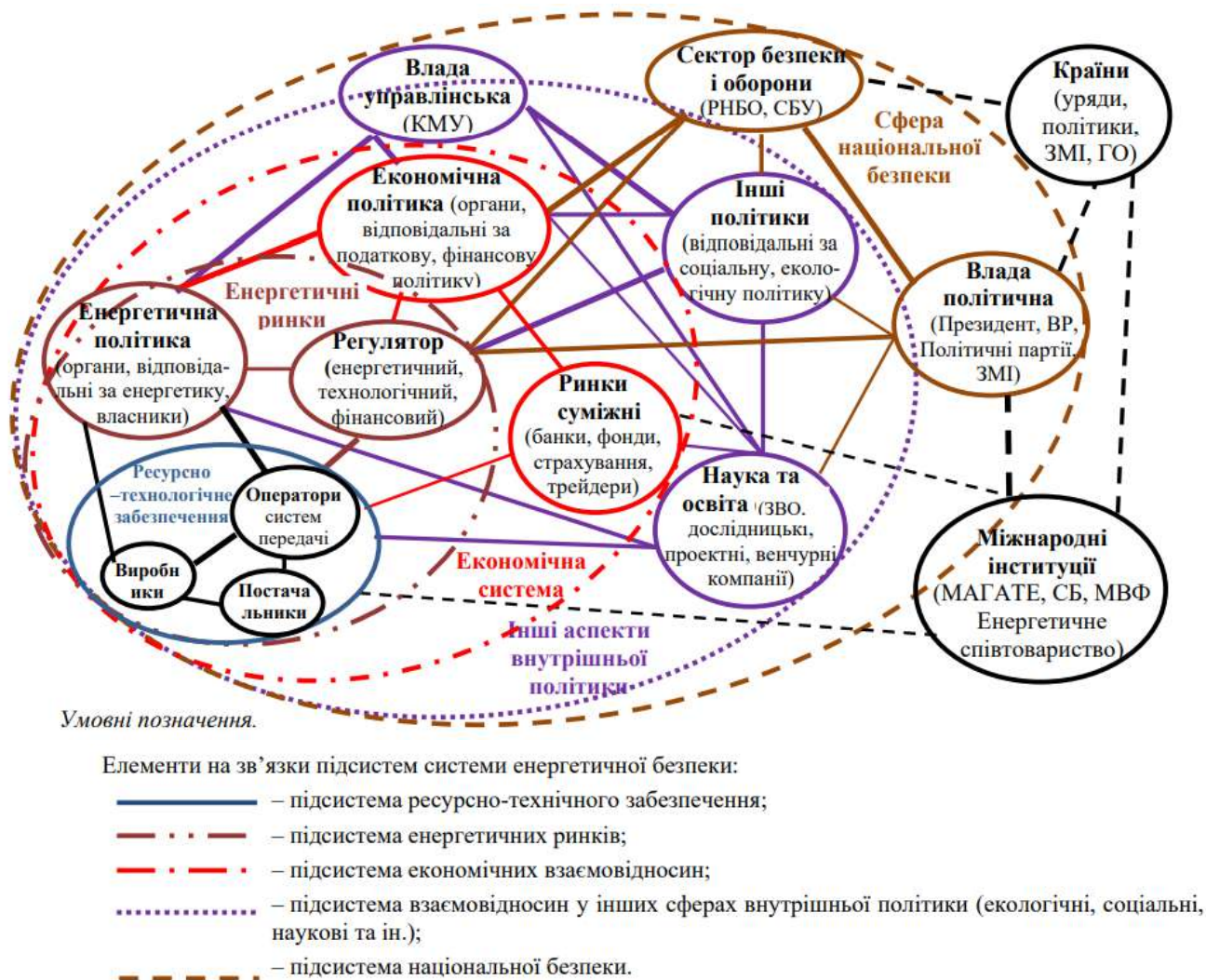

Рис. 4.14. Основні складові національної енергетичної безпеки

Джерело: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/279/259>

Систему енергетичної безпеки представимо у графічному вигляді через елементи, структуру зв'язків (організаційні та функціональні) (рис. 4.15)

Примітка. Суцільні лінії відображають структурні зв'язки (організаційні та функціональні), які забезпечують процеси, що відбуваються, між елементами виділеної системи енергетичної безпеки; пунктирні лінії відображають зв'язки із «більшими» системами.

Рис. 4.15. Функціональні ролі (елементи/суб'єкти) та зв'язки системи енергетичної безпеки

Джерело: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/sukhodolia_energy_security_sayt-1.pdf

Вітчизняна енергосистема через війну втратила значну частину генерації. До російської агресії проти України уся потужність електростанцій нашої країни становила близько 56 гігаватів. Зараз нам доступно лише 15,5 гігаватів. Зрозуміло, що для подальшого післявоєнного відновлення економіки та великої хвилі повернення громадян додому таких обсягів електроенергії може бути недостатньо. Україна, як велика індустріальна та аграрна країна з гарним географічним розташуванням, все більше дивиться у галузь розвитку відновлювальної енергетики.

Альтернативні джерела енергії – невикопні джерела енергії, які постійно існують або періодично з'являються в навколишньому природному середовищі

такі як енергія сонця, вітру, геотермальна, аеротермальна, гідротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів.

Динаміка росту встановленої потужності об'єктів ВДЕ наведена на рис. 4.16.

Рис. 4.16. Динаміка росту встановленої потужності об'єктів ВДЕ, які працюють за «зеленим» тарифом, МВт

Джерело: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/10/infografika/suspilstvo/vidnovlyuvana-enerhiya-ukrayini-yak-zminylysya-potuzhnosti>

Вітроенергетика залишалася другою, після сонячної енергетики, в національному секторі ВДЕ, за загальною встановленою потужністю (рис. 4.17).

Переважає більшість встановлених наразі в країні об'єктів відновлюваної енергетики, зосереджені у південних та південно-східних областях України, де безупинно точаться активні бойові дії.

Станом на серпень 2022 року вже так чи інакше постраждало 30–40% ВДЕ електростанцій у цих регіонах або близько 1120–1500 МВт встановленої потужності.

За даними Української вітроенергетичної асоціації з початку широкомасштабної війни в Україні зупинено понад 3/4 вітроенергетичних потужностей, тобто з загальних 1 673 МВт, наразі не працює близько 1 462

МВт українських ВЕС, а 5 вітрових турбін в Херсонській області, що встановлені на Мирненській, Сиваській та Новотроїцькій вітроелектростанціях, сьогодні є знищеними.

Рис. 4.17. Вітрові станції України станом на кінець 2021 року

Джерело: <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyuvanoi-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>

Через пошкодження 330 кВт лінії електропередачі в Мелітополі не працюють також майже 600 МВт вітроенергетичних потужностей у Запорізькій області. Варто наголосити, що даний показник пошкоджень може бути більшим, оскільки на сьогоднішній день точно невідомо рівень пошкоджень на тих станціях, які знаходяться під окупацією російських терористів без можливості фізичного доступу до них. Проте достеменно відомо, що в зоні активних бойових дій перебувають активи ВДЕ вартістю у понад 5,6 млрд

доларів США, а в регіонах, сусідніх до областей, де ведуться активні бойові дії — понад 3,6 млрд доларів США.

1,8 МВт біоенергетичних потужностей в Чернігові зазнали пошкоджень, в той час як біоенергетичні станції сумарною потужністю 2 МВт виявились на окупованих територіях Донецької області, а саме, в Волновасі та Маріуполі, тобто 3,8 МВт із 245 МВт, встановлених на кінець 2021 року, наразі не постачають електроенергію до енергомережі. На щастя, потужності малої гідроенергетики, переважно розташовані в Західних областях України, не постраждали від бойових дій і продовжують постачати електроенергію.

В загалі, генерація енергії вітру та сонця скоротилась більше ніж двічі відносно її довоєнного рівня. Це пояснюється переважно двома чинниками. По перше, як зазначалось вище, внаслідок прямих бойових дій, або задля запобігання пошкодженню електроустаткування. По-друге, посиленням проблем, пов'язаних з руйнуванням попиту і високою негнучкістю генерації, що підлягає диспетчеризації, особливо сонячної, враховуючи, що наразі кумулятивна потужність сонячної генерації перевищала позначку в 6 ГВт.

4.4. Інвестиційно-інноваційна безпека держави

Інвестиційно-інноваційна безпека — це інтегральна характеристика, яка відображає стан інвестиційно-інноваційної сфери та процес залучення й розміщення інвестиційного потенціалу на засадах інноваційності, ефективності, безпекоорієнтованості з урахуванням реальних і потенційних загроз і небезпек.

Інноваційно-інвестиційна спрямованість моделі розвитку економіки України формує базові акценти на здійснення фундаментальних наукових досліджень та пошук альтернативних джерел фінансування перспективних інвестиційних проєктів та їх подальшу реалізацію у реальний сектор економіки.

Перелік факторів, що впливають на інноваційний та інвестиційний потенціал наведено у табл. 4.7.

Індикатори та порогові значення інвестиційної безпеки України наведені у табл. 4.8.

До числа несприятливих факторів інвестиційного середовища експерти, вчені та інвестори безпосередньо включають:

- зниження міжнародної конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, неякісна продукція, що не відповідає світовим стандартам;
- сфера інвестування вузька, а процедури громіздкі (системи документації та оподаткування);
- нерегульованість та недосконалість інвестиційної діяльності, нормативно-правова база регулювання інвестицій та бізнесу активність;

Таблиця 4.7

Фактори, що впливають на інноваційний та інвестиційний потенціал

Система факторів	Фактори, що обмежують розвиток інноваційного та інвестиційного потенціалу	Фактори, що сприяють зростанню інноваційного та інвестиційного потенціалу
Технологічна економіка	Відсутність джерел фінансування, слабка матеріально-технічна та наукова база, високі економічні ризики, недостатній попит на продукцію, відстала техніка та технології, низький національний науково-технічний потенціал.	Необхідний науковий потенціал, технологічна база, наявність фінансових ресурсів, розвиток конкуренції та скорочення життєвих циклів наукоємної продукції, державна підтримка інноваційної діяльності.
Організація та управління	Стабільна організаційна структура, надмірна концентрація, відсутність інноваційної стратегії, орієнтації на сформовані ринки, недостатнє міжнародне науково-технічне співробітництво.	Гнучкість організаційної структури, демократичне управління, децентралізація, міжнародне науково-технічне співробітництво, створення інноваційної інфраструктури.
Психосоціальна система	Опір змінам, зміна стереотипів, страх перед невизначеністю, низький професійний статус новаторів, відтік науковців закордон.	Чутливість до змін, інновацій, моральних і матеріальних винагород, можливість самореалізації.
Інформація та комунікація	Недостатня інформація про інновації, їх джерела та розповсюдження, недостатній обмін інформацією щодо управління інноваціями, закриті та обмежені зв'язки між секторами.	Уміння швидко отримувати необхідну інформацію, правильно вибирати інформаційні канали, отримувати ліцензії, патенти, ноу-хау, розширювати горизонтальний інформаційний потік.
Законодавча база	Законодавча база для таких питань як інноваційна діяльність та захист інтелектуальної власності є недосконалою.	Законодавчі заходи (спеціальні пільги, закони) щодо стимулювання інноваційної діяльності.

Таблиця 4.8

Індикатори та порогові значення інвестиційної безпеки України

Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
Ступінь зносу основних засобів, %	Не більше 35
Відношення обсягу інвестицій до вартості основних засобів, %	Не менше 6
Відношення обсягу інвестицій в основний капітал до вартості основних засобів, %	Не менше 25
Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, %	5-10
Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	Від 20 до 30

- відсутність гарантій захисту прав інвесторів, відсутність прозорості відбір та укладення договорів між інвесторами та державою;
- політична та економічна нестабільність;
- незавершеність процесу реформування та низька ефективність роботи митниці;
- слабе монетарне регулювання та непослідовна політика;

- економіка непродуктивна, і через це умовно велика кількість українських компаній є неплатоспроможними, низький рівень відповідальності за дотримання умов договору;

- сильна міжнародна конкуренція, в основному в капітальні інвестиції з ЄС: Польща, Угорщина та Чехія розташовані ближче до розвинених країн 24 Європи (менші трансакційні витрати), і туди спрямовуються основні потоки трудових мігрантів з України.

- велике боргове навантаження: за словами керівника європейського бізнесу асоціації, інвестори тікають із країн із високим дефіцитом бюджету та платіжним балансом.

- неефективний та асиметричний розподіл залучених ресурсів на регіональному та окремому галузевому рівнях: на тлі надходження інвестицій, стикаючись із регіонами з розвинутою економікою та високою прибутковістю в країні, слаборозвинені регіони потребують великого капіталу;

- процес формування інвестиційного потенціалу країни супроводжується проблемами, що створюють ризики інвестиційній безпеці держави. Прямі іноземні інвестиції не спричиняють значних структурно-технологічних зрушень в економіці України. Іноземні інвестори орієнтуються переважно на високорентабельні сектори української економіки, а також на сектори, що не потребують довгострокових капіталовкладень і освоєння нових технологій. Обсяги інвестицій, які спрямовуються на створення нових підприємств, є незначними.

Окремо слід звернути увагу на відсутність сучасної логістичної системи України, яка відповідала б потребам на той час, як вважають 9,8% респондентів. Для іноземних компаній цей аспект є визначальним, щоб вийти на ринок та краще зрозуміти поточну ситуацію в державі. Світовий банк розраховує індекс ефективності логістики (Logistics індекс ефективності), який базується на оцінці 6 факторів: митні процедури, якість інфраструктури, зручність організації міжнародної доставки, можливість логістичних послуг, контроль і своєчасність доставки. Згідно з оприлюдненими даними, станом на 2019 рік Україна змогла піднятися з 80-го на 69-те (зі 160 країн). Хоча деякі покращення були зроблені, результати все ще незадовільні. Оскільки, за словами координатора українського Комітету ЄБА з логістики, зростання вітчизняних логістичних послуг на 40-50% порівняно з провідними країнами Європа і Північна Америка. Зниження витрат на логістику може стимулювати економічне зростання допоможе зміна в основному сировини. Спеціалізація внутрішнього ринку відобразиться на зниженні собівартості продукції, а отже, і цінах. Ще один слабкий критерій – якість і стан транспорту в Україні, Укрзалізниця є найбільшою транспортною компанією, що виконує 82% вантажних перевезень (у розвинених країнах частка залізниць транспортування

значно менше), тому ефективність цього методу логістики потребує вдосконалення: низький оборот вагонів, низька продуктивність або невиконання планів капітальних вкладень, крадіжки, корупція, завдають значних економічних збитків експортерам і впливають на конкурентоспроможність промисловців. Проте, незважаючи на всі перепони, Україна являє собою один з найбільших потенційних ринків збуту в Європі. Позитивні фактори включають:

- потужний природно-ресурсний потенціал (значні запаси багатьох видів сировини);
- відсутність стихійних лих (торнадо, цунамі, посухи, небезпечних комах, природна катастрофа);
- швидка доступність кваліфікованих працівників адаптованих до впровадження новітніх технологій у виробничий процес, відносно низька заробітна плата;
- дослідження та розробки високого рівня в багатьох наукових і технологічних сферах;
- відмінне розташування, вихід до моря, розширення можливостей використовується на ринку збуту та знижує трансакційні витрати;
- наявність досить перспективних виробництв, що потребують інвестицій, переважно мова йде про сільськогосподарський комплекс (прибутковий географічне положення, відповідний клімат, родючі ґрунти – 60% землі для сільського господарства – високородючий чорнозем). іноземних інвесторів також приваблюють виробництво, роздрібна торгівля, енергетика та індустрія інформаційних технологій;
- є такі ресурси відпочинку, як Карпати, розвинені туристичні райони (оздоровлення, оздоровлення на гарячих джерелах, свята).

Рівень інвестиційної безпеки обумовлюється ефективністю державної політики у інвестиційній сфері. Елементи інвестиційної політики наведені на рис. 4.18.

Основними напрямками реалізації державної інвестиційної політики є:

- 1) ефективне інвестування власних джерел,
- 2) пошук і залучення закордонних інвесторів,
- 3) оптимізація параметрів діяльності інвесторів.

У першому напрямку безпосередня участь належить державі, яка виявляється в прямому фінансуванні або участі у фінансуванні інвестиційних програм, головною метою яких повинно бути вкладення інвестиційних ресурсів у найбільш ефективні і стратегічні проекти, контроль над їх виконанням і функціонуванням, забезпечення безпечного розвитку національної економіки.

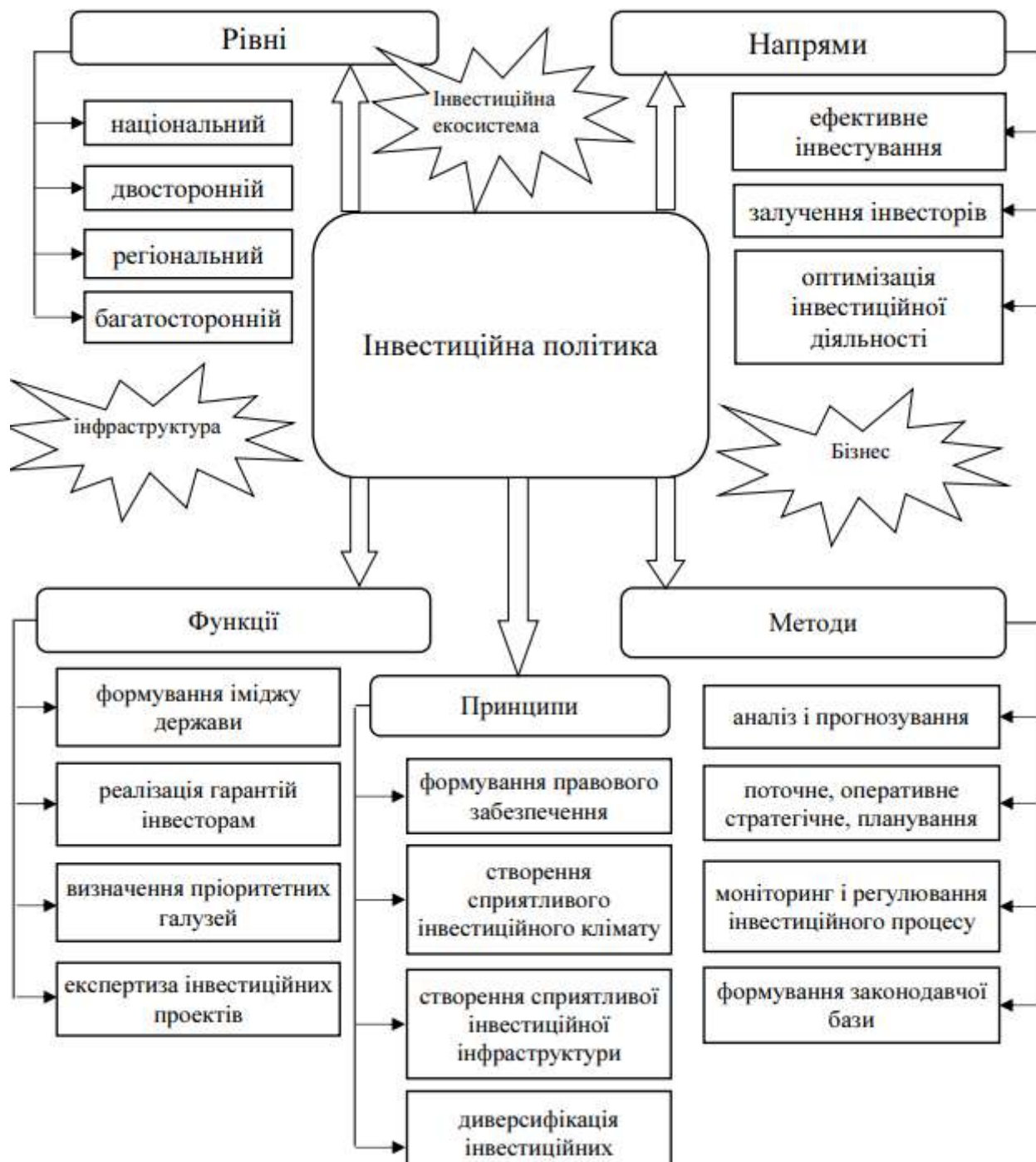

Рис. 4.18. Елементи інвестиційної політики

Джерело: Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека: теорія, методологія, практика : монографія. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 286 с.

Другий функціональний напрям передбачає вивчення ринку пропозицій інвестиційного капіталу, виявлення і пошук потенційних інвесторів, які будуть здатні інвестувати засоби в державні або приватні проекти. Держава створює відповідні умови для мотивації потенційних інвесторів щодо інвестування коштів саме в ті напрями, які найбільш потрібні і пріоритетні для нього з огляду на економічну ситуацію (залучення інвестицій у певні галузі або спрямування їх у пріоритетні території).

Третій функціональний напрям спрямований на мінімізацію ризику й максимізацію позитивних наслідків інвестиційної діяльності закордонних інвесторів, створення сприятливого середовища для реалізації ефективної інвестиційної діяльності, підтримка й надання державних гарантій, що сприятиме зростанню прибутків (доходів) компаній з іноземним інвестиційним капіталом, і приведе до збільшення надходжень до бюджету й поліпшенню соціальної інфраструктури. Реалізації цих напрямів приведе до здійснення державної мети – економічного зростання.

Основними функціями інвестиційної політики є: формування сприятливого іміджу країни на світовому ринку капіталів, реалізація гарантій закордонним інвесторам, формування і визначення пріоритетних галузей, суб'єктів і проектів для іноземного інвестування, проведення експертизи інвестиційних проектів.

Основними принципами інвестиційної політики є: правове забезпечення інвестиційної діяльності й активна підтримка інвестиційних проектів, створення сприятливого інвестиційного клімату і підтримка відповідної інвестиційної інфраструктури, диверсифікація інвестиційних капіталовкладень.

Чинники, що впливають на характеристику інвестиційної безпеки, складаються з показників у кожному факторі, які наведені в табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Показники для розрахунку факторів, які впливають на інвестиційну безпеку

Чинник / фактор	Показники	Характеристика категорій	Мета дані
Інвестиційний клімат (інвестиційна привабливість)	- Індекс легкості ведення бізнесу; - Індекс економічної свободи; - Індекс людського розвитку; - Індекс сприйняття корупції; - Індекс глобалізації; - Індекс глобальної конкурентоспроможності	Оцінка привабливості інвестиційного середовища	Doing Business; The Heritage Foundation та The Wall Street Journal; UNDP; Transparency International; World Economic Forum
Інвестиційна активність	- Приріст ПІІ (до ВВП, душу населення); - Експорт ПІІ(до ВВП, душу населення); - Інвестиції в основний капітал (до ВВП);	Оцінка рівня інвестування в країні	UNCTAD; World Bank
Стан економічного зростання	- ВВП (абсолютні показники, темп росту, темп приросту); - Показник інфляції; - Стан платіжного балансу	Оцінка важливих макроекономічних показників розвитку економіки країни	IMF; World Bank

Джерело: Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека: теорія, методологія, практика : монографія. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 286 с.

Необхідність виділення *інноваційної складової* обумовлюється: інтересами національної безпеки України, до яких відносять забезпечення випереджувальних темпів науково-технічного і соціально-економічного розвитку, що визначає місце держави на світовій арені; недостатнім використанням інноваційного потенціалу не тільки для захисту національних інтересів і входження до групи провідних країн світу, але й подолання критичних точок у розвитку економіки, що тісно пов'язано з якістю державної політики відносно даного сектору національної економіки; значною роллю, яку відіграють інновації у забезпеченні економічного зростання.

Інноваційна складова національної безпеки країни передбачає:

- розширене відтворення національного науково-технічного, технологічного та виробничого потенціалу;
- розвиток пріоритетних напрямів науки і технологій;
- підвищення конкурентоздатності національної економіки;
- експортний контроль за розповсюдженням технологій та наукових розробок;
- захист прав інтелектуальної власності;
- розвідувальну та контррозвідувальну діяльність у сфері технологій та інноваційних розробок, що мають стратегічне значення.

Проблеми інноваційної складової національної безпеки є актуальними для будь-якої країни, оскільки ступінь захищеності у даній сфері відображає не тільки можливості та якість життєдіяльності як населення, так і підприємств на сучасному етапі, а й визначає перспективи розвитку чи деградації суспільства та економіки в цілому.

У постіндустріальній економіці основним фактором економічного зростання є виручка від реалізації інноваційної продукції на основі використання результатів науково-технічної діяльності та продаж інноваційних технологій на світовому ринку.

Сучасний світ активно переходить від епохи третьої промислової революції у так звану четверту промислову революцію, відому як «Індустрія 4.0» (рис. 4.19).

Індустрія 4.0 характеризується впровадженням процесів цифровізації виробництва. На цьому етапі промислової революції основну роль відіграють такі технології:

- Інтернет речей – ця концепція передбачає можливість підключення через мережу Інтернет побутових предметів, що дає можливість їм через взаємодіяти між собою, проводити збір та обробку даних із зовнішнього середовища, самостійно вчиняти дії без участі людини;
- великі дані (Big Data) – це поєднання структурованих, напівструктурованих та неструктурованих даних, які можуть бути видобуті для

отримання інформації та використанні в проектах машинного навчання, прогнозного моделювання та інших передових програм аналітики;

- штучний інтелект – створення інтелектуальних машин, інтелектуальних комп’ютерних програм, які програмують властивість інтелектуальної системи виконувати творчі функції, притаманні лише людині;

- мозкові мережі – технологія, що дозволяє об’єднувати в одну мережу мізки кількох живих істот;

- 3D-друк – створення фізичного об’єкта на основі віртуальної 3D-моделі;

- доповнена реальність – технологія, що дозволяє створювати навколо користувача збагачену реальність (підказки, нагадування, прогноз погоди і т.д.).

Перший та другий технологічні уклади	Третій та четвертий технологічні уклади	П’ятий та шостий технологічні уклади	«Цифрова» революція Головний ресурс – дані, інформація Тип організації – цифрові платформи Основна діяльність – програмування Інфраструктура – широкосмуговий доступ до мережі Інтернет	Індустрія 4.0 Освоєння віртуального світу, кіберфізичних систем
		«Інформаційна» революція	Головний ресурс – поновлювальні джерела енергії Тип організації – автоматизація виробництва Основна діяльність – використання інформаційних технологій	Індустрія 3.0 Автоматизація виробництва, використання електроніки, та ІТ
	«Технологічна» революція	Головний ресурс – нафта Тип організації – конвеєрне виробництво Основна діяльність – електроенергетика, електродвигун Інфраструктура – міжгалузеві об’єднання		Індустрія 2.0 Масове виробництво, суспільний поділ праці, розвиток електроенергетики
	«Індустріальна» революція	Головний ресурс – вугілля, природні ресурси Тип організації – масове виробництво Основна діяльність – виробництво металургійної та текстильної продукції Інфраструктура – фабрики, заводи		Індустрія 1.0 Механізоване виробництво, використання парової енергії

Рис. 4.19. Еволюція етапів промислового виробництва

Джерело: Грень Р.Т. Підвищення рівня інноваційної безпеки України в умовах розвитку цифрової економіки. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка». Львів: ЛьвДУВС, 2024. 191 с.

Промислова революція на сучасному етапі пов’язана із розвитком та впровадженням у бізнес процеси Інтернет-технологій. Процеси впровадження комунікативних Інтернет-технологій у економічні простір змінили саму технологію ведення бізнес-процесів і отримали назву «цифрова економіка». Таким чином, основою Четвертої промислової революції та третьої хвилі глобалізації стала цифрова економіка

Важливість інновацій у контексті забезпечення економічної безпеки держави пояснюється й тим, що саме за рахунок їх упровадження можна швидко вирішувати проблеми подолання наслідків економічної чи фінансової кризи.

Інноваційна діяльність є однією із найбільш ефективних видів економічної діяльності. У розрахунку на одну гривню витрат інноваційноактивні підприємства забезпечують обсяг випуску продукції у 7-10 разів більше, ніж при виробництві за традиційними технологіями. Тим самим інновації здійснюють вирішальний вплив на економічне зростання на макrorівні.

Сутність інноваційної економіки проявляється у формуванні нового типу економічної системи, в основі якої переважають високі технології у виробництві та високотехнологічна продукція в експорті; коли у створенні національного багатства провідну роль відіграє національний інтелект (наука, знання, освіта), а в економіку країни спостерігається безперервний і комплексний потік інновацій. Реалізація даного процесу здійснюється через систему параметрів, показників і характеристик розвитку національної економіки, що включає потужний економічний потенціал і наукоємність ВВП; технологічний і інтелектуальний потенціал; розвинені інформаційноінноваційні мережі, що охоплюють критичну більшість (75-80%) суб'єктів інноваційної діяльності; зріле інституційне середовище, яке сприяє нововведенням; розвинену інфраструктуру комерціалізації нововведень і ринки науково-технічної продукції.

Основою інноваційної конкурентоспроможності України є людський капітал, вища освіта, а також знання та результати наукових досліджень. Проте слабкі державні інституції, несприятливе середовище для ведення інноваційного бізнесу, недружня фінансова система перешкоджають розкриттю підприємницького потенціалу, створюють перешкоди для комерціалізації інновацій та їх впливу на зростання ВВП.

Так, за методикою Світового банку протягом останнього десятиліття Україна залишається в групі країн з доходом нижче середнього.

Результати міжнародної оцінки інноваційних показників України свідчать, що ефективність інноваційної діяльності у довоєнний період (2019–2020 рр.) знизилася за двома індексами (за Bloomberg Innovation Index та за Global Talent Competitiveness Index), тоді як за Global Innovation Index – дещо покращилася і залишився на рівні попереднього року за індексом European Innovation Scoreboard.

Негативний вплив на зменшення результативності інноваційної діяльності спричинили скорочення витрат на дослідження і розробки та, як наслідок, зменшення привабливості дослідницької системи для молодих науковців, низька концентрація дослідників, недостатній рівень розвитку інноваційної

інфраструктури, обмеженість інструментів інституційної та фінансової підтримки інноваторів, слабкий захист прав інтелектуальної власності і, відповідно, низькі патентна активність та інтелектуальні активи, погіршення спроможності експортувати товари з високою доданою вартістю, недостатньо висока частка користувачів мережею Інтернет.

Основними загрозами інноваційній економіці країни можна вважати наступні

1) виробничі (переважання низькотехнологічних виробництв ІІІІ технологічних укладів; низька інноваційна активність підприємств; скорочення частки реалізованої інноваційної продукції та високотехнологічного експорту; відсутність системного підходу до розвитку інноваційної сфери тощо);

2) ресурсні (зовнішня і внутрішня міграція науковців і спеціалістів; старіння наукових кадрів; недостатня кількість спеціалістів з менеджменту інноваційної діяльності, недостатність фінансового забезпечення за всіма джерелами тощо);

3) інфраструктурні (нерозвиненість інноваційної інфраструктури; недостатній захист прав інтелектуальної власності);

4) зовнішньоекономічні (посилення інноваційного відставання України від розвинених країн; залежність від імпорту технологій).

Сильними сторонами України залишаються: знання та технологічні результати, інноваційні зв'язки, людський капітал та дослідження, можливості залучення талантів, ринкові та регуляторні можливості на ринку праці, інституції, креативність, проникнення високих технологій, навички. Людські ресурси – складова показників, яка досі залишається найсильнішою стороною України. Повільний розвиток інноваційної екосистеми, привабливої для дослідників та інженерів, разом із зменшенням бюджетного фінансування освіти та науки можуть знищити цю перевагу України.

Глобальний індекс інновацій (The Global Innovations Index – GII) – це інтегральний показник, що складається із понад 80 показників і дозволяє всебічно оцінити інноваційні можливості економіки. Розрахунок GII передбачає оцінку за багатьма показниками, зокрема: розвиток креативної діяльності, розвиток технологій та економічних знань, розвиток бізнесу, розвиток внутрішніх ринків, інфраструктура, людський капітал, інститути (табл. 4.10). За підсумками п'яти останніх років Україна піднялась лише на одну позицію у світовому рейтингу. Щоправда, у 2018 р. Україна зайняла свою найвищу позицію у світовому рейтингу, а всі наступні роки спостерігаємо погіршення значення GII.

Таблиця 4.10

Глобальний інноваційний індекс України та його субіндекси
упродовж 2017-2023 рр.

Індекс та субіндекси	Зміст	Роки							Відхилення
		2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	
Global Innovation Index	значення	37,6	38,52	37,1	36,32	35,6	31	32,8	-4,8
	місце у рейтингу	50	43	47	45	49	34	34	-16
Інституції	значення	47,9	49,1	53,9	55,6	56,2	47,4	38,4	-9,5
	місце у рейтингу	101	102	96	93	91	97	100	-1
Людський капітал	значення	39,6	37,9	35,6	40,5	38,2	36,6	35,6	-4
	місце у рейтингу	41	43	51	39	44	49	47	6
Інфраструктура	значення	39,3	38,1	36	33,1	32,3	38,7	36,9	-2,4
	місце у рейтингу	90	89	97	94	94	82	77	-13
Розвиток ринку	значення	43,2	42,7	43,3	42,1	42,3	23,4	23,2	-20
	місце у рейтингу	81	89	90	99	88	102	104	23
Розвиток технологій та економічних знань	значення	32,8	36,7	34,6	35,1	35,7	32,3	32,4	-0,4
	місце у рейтингу	51	46	47	54	53	48	48	-3
Розвиток креативної діяльності	значення	35,6	36,5	33,5	29,9	30,9	32,9	30	-5,6
	місце у рейтингу	49	45	42	44	48	36	45	-4
Вхідні інноваційні чинники		41	75	82	71	76	116	78	35
Інноваційний результат		34,2	35	36	37	37	120	42	2,8

Джерело: Грень Р.Т. Підвищення рівня інноваційної безпеки України в умовах розвитку цифрової економіки. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка». Львів: ЛьвДУВС, 2024. 191 с.

Динаміка значень індикаторів інноваційної безпеки України упродовж 2017-2020 рр. наведена у табл. 4.11

Таблиця 4.11

Індикатори інноваційної безпеки України упродовж 2017-2020 рр.

Показники	Нормативне значення	2017	2018	2019	2020
Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП	3	1,23	1,30	1,53	1,65
Відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету, % ВВП	1	0,20	0,20	0,18	0,19
Чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, до чисельності зайнятого населення (на 1 тис. осіб)	22	6,08	5,60	4,98	5,17

Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств	35	16,20	16,40	15,80	16,80
Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості	25	0,70	0,90	1,30	1,90
Відношення експорту роялті, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях, відсотків до ВВП	1,5	2,53	2,71	2,98	3,48
Індекс розвитку цифрової економіки	1	0,32	0,32	0,31	0,32

Джерело: Грень Р.Т. Підвищення рівня інноваційної безпеки України в умовах розвитку цифрової економіки. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка». Львів: ЛьвДУВС, 2024. 191 с.

Оцінка індикаторів інноваційної безпеки показала значне їх відхилення від нормативних значень і збереження динаміки до погіршення. Так, питома вага реалізованої інноваційної продукції є меншою за нормативне значення в 12 разів, витрати на розробки та дослідження з державного бюджету – в 5 разів, чисельність спеціалістів, які виконують дослідження та розробки – в 4 рази, індекс розвитку цифрової економіки – в 3 рази. Єдиний показник, значення якого перевищує нормативне значення, – відношення експорту роялті, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях. Такого результату досягнуто за рахунок нарощення експорту комп'ютерних послуг.

Основні напрями зміцнення інноваційної безпеки можна згрупувати в інституційноправовий, економічний та інформаційно-аналітичний блоки (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Напрями посилення інноваційної безпеки України

Напрямок посилення	Шляхи реалізації
1. Інституційно-правовий	- удосконалення нормативно-методичного забезпечення моніторингу та оцінки рівня економічної та інноваційної безпеки; - розвиток державних наукових і науково-технічних організацій, які здійснюватимуть ефективну координацію наукових досліджень; - покращення координації діяльності державних інституцій, що регулюють інноваційну діяльність
2. Економічний	- створення нових виробництв, секторів економіки з передовим технологічним укладом, інтенсивне технологічне оновлення базових

	галузей економіки; - підвищення якості та доступності освіти та підготовки наукових кадрів; - розвиток ринку інновацій, наукомістких товарів і послуг; - стимулювання інноваційної діяльності підприємств; - забезпечення патентно-ліцензійної діяльності винахідників і підприємств; - збільшення частки високотехнологічного експорту, участь у міжнародних інноваційних проєктах та науково-технічному співробітництві; - розвиток державно-приватного партнерства в інноваційній сфері; - формування системи цільового фінансування пріоритетних напрямів науково-технічного розвитку; - підвищення рівня фінансування інноваційної сфери для забезпечення досягнення стратегічних національних пріоритетів; - формування інноваційних кластерів
3. Інформаційно-аналітичний	- формування системи репрезентативних показників інноваційної безпеки; - здійснення моніторингу стану інноваційної безпеки та відкрите оприлюднення результатів розрахунків; - визначення реальних та потенційних загроз (ризиків) інноваційній безпеці; - організація впровадження та забезпечення контролю за виконанням заходів щодо подолання або нейтралізації загроз інноваційній безпеці

Джерело: <https://visnyk.nuwm.edu.ua/index.php/econ/article/view/ve220226/1067>

Інноваційний розвиток підприємства здійснюється через розвиток інноваційного потенціалу, який трактують як здатність і готовність будь-якої організації здійснювати реалізацію інноваційного процесу. При цьому:

здатність – це наявність і збалансованість структури інноваційного потенціалу, а саме ресурсів, необхідних для інноваційної діяльності;

готовність – це достатність потенціалу та існуючих ресурсів для здійснення інноваційної діяльності.

Інноваційний потенціал сучасного підприємства доцільно розглядати, в першу чергу, як сукупність низки внутрішніх можливостей та ресурсів, які приймають участь у процесі здійснення інноваційної політики підприємства, а саме:

1) виробничі можливості: рівень використання виробничої потужності, рівень прогресивності застосованих технологій, рівень гнучкості виробництва;

2) кадрові можливості: рівень кваліфікації персоналу, рівень готовності персоналу до змін на підприємстві, розвиненість системи мотивації персоналу, ступінь творчої ініціативності персоналу;

3) науково-технічні можливості: рівень витрат на наукові розробки в собівартості товарної продукції, рівень витрат на використання науковотехнічних досягнень у собівартості товарної продукції, рівень використання розробок, частка персоналу, яка займається науковими розробками у загальній кількості персоналу;

4) маркетингові можливості: раціональність використання каналів розподілу товарів, гнучкість цінової політики, рівень використання реклами, ефективність системи збуту;

5) організаційні можливості: рівень інноваційної спрямованості організаційної структури, рівень відповідності організаційної культури інноваційному розвитку підприємства, рівень компетенції керівників, розвиненість системи інформаційного забезпечення;

6) фінансові можливості: коефіцієнт абсолютної ліквідності, коефіцієнт швидкої ліквідності, коефіцієнт загальної ліквідності, фінансова стійкість підприємства.

Важливе значення для формування інноваційного потенціалу підприємства має потенціал інноваційного менеджменту. Накопичений досвід у різних за рівнем розвитку країнах світу свідчить, що серед усіх ресурсів підприємства (матеріальних, трудових, фінансових) найважливішим є саме ресурс управління, тобто здатність управлінської ланки оперативно приймати рішення, визначати правильні інноваційні цілі, ціннісні орієнтири та координувати виконання завдань і функцій, об'єднавши колектив людей з різним рівнем кваліфікації, освіти, досвіду, з творчою цільовою орієнтацією на розроблення та впровадження нових ідей, тобто спільну творчу працю.

Для розвитку інноваційного потенціалу необхідна комплексна реалізація зазначених заходів, застосування яких призведе до системного розвитку інноваційної діяльності та підвищення рівня інноваційної безпеки.

Основні показники, за якими характеризується сучасний стан інноваційної безпеки в Україні:

- стан наукової, науково-технічної бази, науково-дослідних інститутів, лабораторій та організацій;
- стан вищої наукової освіти;
- показники кількості наукових та науково-технічних розробок, цінність цих розробок, їх відповідність потребам часу, науково-технічному прогресу та розвитку світової наукової думки;
- показники впровадження інновацій на промислових підприємствах.

4.5. Соціальна і демографічна безпека держави

Соціальна складова є важливим чинником для забезпечення сталого розвитку та передбачає захищеність життєво важливих інтересів суспільства, поживлення економічної активності, зростання рівня життя та добробуту населення, збереження та зміцнення здоров'я для формування високого рівня людського капіталу, особливо в умовах кризових явищ та нестабільності економічного розвитку.

Негативні явища, що виникають в соціальній сфері, призводять до соціального напруження та виступають реальною загрозою для національної безпеки держави. Однією із таких загроз є і демографічна криза, що формувалася протягом багатьох десятиліть і з кожним роком тільки поглиблюється. Запобігання таких загроз залежить від проведеної в державі активної соціальної політики як основи її соціальної та демографічної безпеки.

Необхідною умовою для нормального стійкого розвитку країни стає забезпечення захисту життєво важливих інтересів громадян, суспільства та держави. Забезпечення економічної безпеки країни в соціальній та демографічній сферах безпосередньо пов'язано зі станом її людського та зокрема – трудового потенціалу.

Соціальна безпека – це такий стан суспільства, при якому забезпечується високий рівень соціальних умов та соціальних благ кожному члену суспільства.

Структура соціальної безпеки наведена на рис. 4.20.

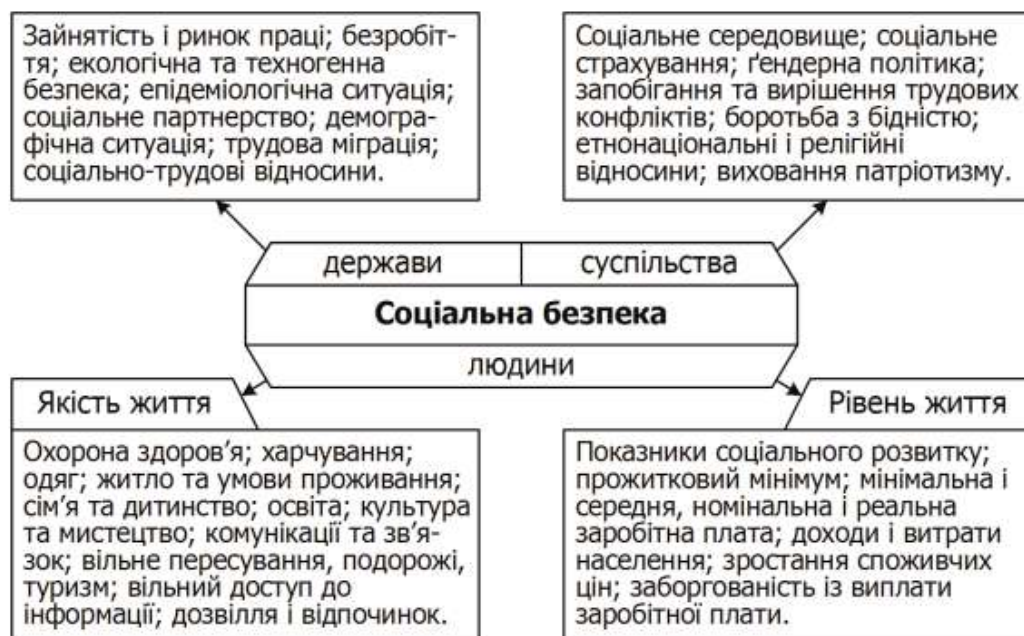

Рис. 4.20. Структура соціальної безпеки

Джерело: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/nikolaev_sotsialna.pdf

Система індикаторів соціальної безпеки

Група	Індикатор
Рівень забезпечення життєдіяльності	Поточні видатки на охорону здоров'я на одну особу (пот. дол. США) Очікувана тривалість життя при народженні, загальна (років) Кількість лікарняних ліжок (тис.) Частка населення, що користується принаймні основними послугами питної води (% населення) Частка населення, що має доступ до електроенергії (% населення) Частка населення, що використовує Інтернет (% населення) Частка населення, що має доступ до основних санітарних послуг (% населення)
Рівень добробуту	ВВП на одну особу (ПКС, пот. дол. США) Частка населення, яке витрачає понад 10% споживання чи доходу домогосподарства на витрати на охорону здоров'я з власної кишені (%) Внутрішній кредит приватному сектору банками (% ВВП) Оцінка легкості ведення бізнесу (від 0 = найнижча продуктивність до 100 = найкраща продуктивність) Витрати на кінцеве споживання домогосподарств та неприбуткових інституцій, що обслуговують домогосподарства (річний % зростання) Частка людей із доходом нижче 50 відсотків середньо-го доходу (%) Коефіцієнт бідності на рівні 3,65 доларів на день (2017 ПКС) (% населення) Інфляція споживчих цін (річних %)
Рівень соціального забезпечення	Тривалість оплачуваної відпустки по вагітності та пологах (календарні дні) Охоплення програмами соціального страхування (% населення) Охоплення програмами соціального захисту та праці (% населення)
Рівень захисту та самозбереження	Особовий склад збройних сил (% від загальної кількості робочої сили) Військові видатки (% ВВП) Кількість облікованих кримінальних правопорушень, тис. Кількість умисних вбивств (на 100 000 осіб) Кількість внутрішньо переміщених осіб, нові переміщення, пов'язані з конфліктом і насильством (кількість випадків)
Рівень освіти та саморозвитку	Державні видатки на освіту, всього (% ВВП) Кількість людей, що навчалися у закладах середньої освіти (на 10 тис. населення) Кількість людей, що навчалися у закладах професійної освіти (на 10 тис. населення) Кількість людей, що навчалися у закладах вищої освіти (на 10 тис. населення) Кількість вчителів початкової школи Кількість вчителів середньої школи

Джерело: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-8-07-02/2023-8-07-02>

Вплив загроз і ризиків на стан індикаторів соціальної безпеки представлено на рис. 4.21.

Демографічна безпека - це категорія, яка характеризує демографічну систему і властиві їй режим відтворення, статево-вікову, етнічну структуру населення, а також - стан соціальних інститутів, що забезпечують соціально-культурний аспект демографічного відтворення, що в комплексі впливає на національну безпеку держави.

Параметри зміни демографічної безпеки країни і регіонів обумовлені, в першу чергу, динамікою загальних коефіцієнтів народжуваності, смертності, природного приросту та міграції.

Рис. 4.21. Вплив загроз і ризиків на стан індикаторів соціальної безпеки

Джерело: Вінчук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: Навчальний посібник. Львів, Ліга-Прес: 2017. 322 с.

Найактуальнішими є такі демографічні загрози, як:

- щодо чисельності і статеві-вікової структури населення – швидко зростаючі темпи зниження чисельності населення; несприятлива вікова структура, пов'язана, в першу чергу, із старінням населення;
- щодо сім'ї і народжуваності – зменшення частоти укладених шлюбів, зростання числа розлучень; зниження рівнів народжуваності, внаслідок чого не забезпечується просте відтворення населення; погіршення репродуктивного здоров'я населення;
- щодо смертності і тривалості життя населення – погіршення здоров'я населення (фізичного, репродуктивного, психічного), зростання рівня інвалідності працездатного населення внаслідок війни; зростання захворюваності у всіх вікових групах, особливо у молодих чоловіків працездатного віку; постійне зростання смертності, зниження тривалості життя; висока в порівнянні з розвиненими країнами дитяча (до 1 року) і материнська смертність;
- щодо міграції – відтік кваліфікованих кадрів (відтік "мізків"), трудова міграція та наростання нелегальної міграції.

До групи соціально-економічних загроз традиційно належать: зростання безробіття, погіршення стану соціальної структури, люмпенізація населення, декваліфікація робочої сили, зростання бідності, криміналізація суспільних відносин, технологічне відставання економіки, низький рівень життя в країні.

До групи соціально-психологічних загроз належать: фізична деградація населення, криза сім'ї, деградація життєвих цінностей;

До групи соціокультурних загроз належать: втрата культурної спадщини.

Особливо слід відзначити такий чинник формування демографічних загроз, як порушення етнокультурних традицій населення країни. Культура є способом адаптації до оточуючого середовища. Вона виробляється впродовж тривалого часу, надає унікальну можливість доступу до майбутнього, і її різка зміна може призвести до дезорієнтації зі всіма негативними наслідками. Спроба змінити культурну парадигму, агресивне нав'язування чужих більшості українців норм і цінностей, таких, що йдуть з боку заходу при масованій підтримці ЗМІ, призводять в Україні не до модернізації, а до деградації і, відповідно, до виродження.

Чинники, які впливають на демографічну безпеку держави зображені на рис. 4.22.

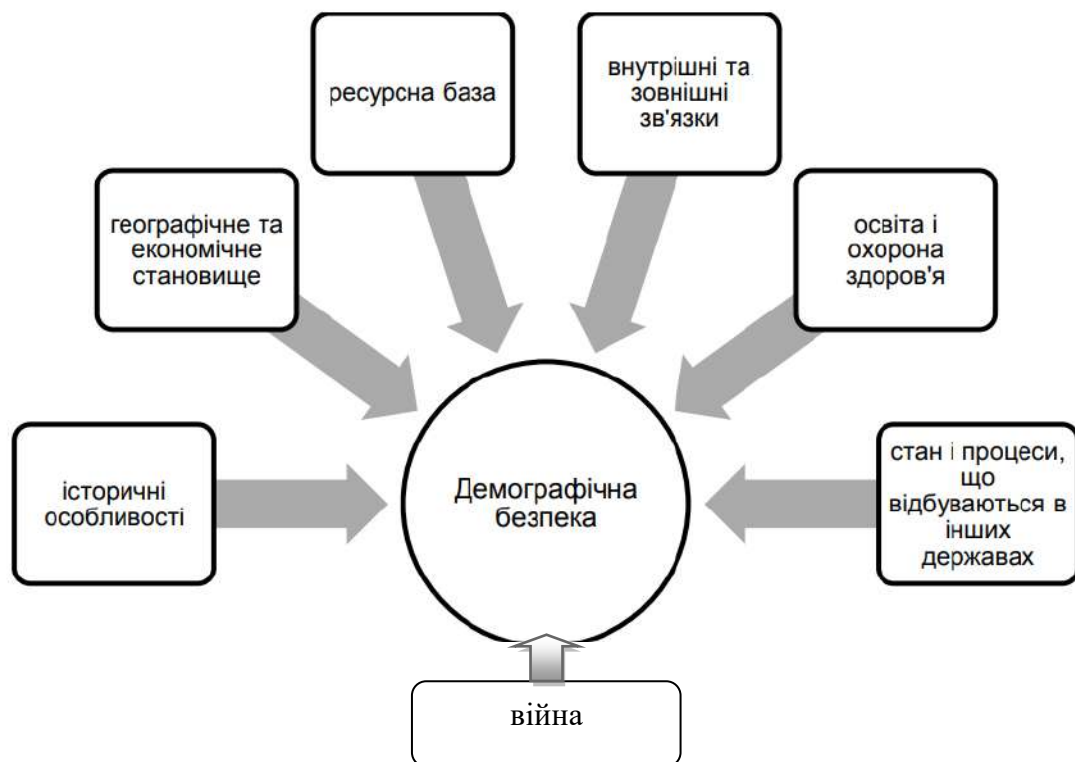

Рис. 4.22. Чинники, які впливають на демографічну безпеку держави
Джерело: <http://surl.li/tnvpz>

Міністерство соціальної політики України презентувало Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року³⁵. Дані демонструють, що Україна перебуває у демографічній кризі, яка спричинена сукупністю факторів.

Демографічними викликами та загрозами розвитку України є:

швидке скорочення чисельності населення внаслідок перевищення смертністю народжуваності та масштабної трудової міграції, яка часто переходила в постійну, анексії Криму та частини Донецької і Луганської областей, нових викликів і загроз, обумовлених збройною агресією Росії. За даними Держстату, чисельність населення України на дату проведення Всеукраїнського перепису населення (05 грудня 2001 року) становила 48,5 млн осіб. За оцінками Інституту демографії та проблем якості життя НАН України на 01 січня 2022 року чисельність населення України в кордонах 1991 року становила 42,0 млн осіб, на серпень 2023 року – 36,3 млн осіб, у тому числі на підконтрольних українській владі територіях – 31,5 млн осіб.

Розподіл постійного населення України за віковими групами наведено на рис. 4.23.

Рис. 4.23. Розподіл постійного населення України за віковими групами, млн. осіб

Джерело: <http://surl.li/fewde>

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців станом на кінець грудня 2022 р. в Європі перебувало 7,9 млн. біженців з України.

За прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень у 2030 р. в кордонах України 1991 року проживатиме 35 млн. осіб.

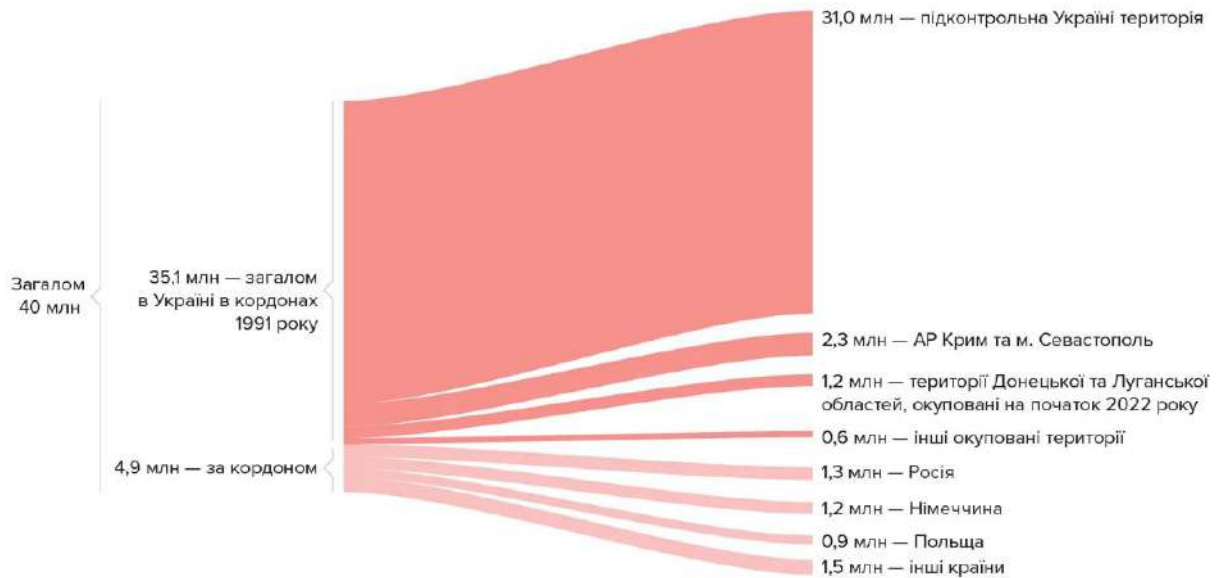
Офіційно Україна не публікує чисельності населення з 1 лютого 2022 року, коли, за даними Держстату, воно становило 41,1 млн. Важливе зауваження: ця

³⁵ <https://www.msp.gov.ua/projects/870/>

цифра не включала населення АР Крим і Севастополя, але включала все населення Донецької та Луганської областей, зокрема й тимчасово окупованих їх частин.

Орієнтовна кількість населення на підконтрольній Україні території на той момент оцінювалася у 38,5 млн.

Чисельність українців на території України та за її межами у 2023 р. представлено на рис. 4.24.

Примітка: наведені дані не враховують українців, які постійно перебували за кордоном станом на 2021 рік

Рис. 4.24. Чисельність українців на території України та за її межами у 2023 р.

Джерело: <http://surl.li/tnwak>

низький рівень народжуваності. У 2020 році (до початку поширення коронавірусної хвороби COVID-19 в Україні) сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні становив 1,2 на одну жінку проти 1,5 у 2012 році, що майже вдвічі нижче за його показник, який забезпечує просте відтворення населення (2,2). За період збройної агресії Російської Федерації проти України через безпекові ризики, високий рівень невизначеності щодо майбутнього, розділення сімей тощо цей показник знизився до 1,0.

Україна залишається однією з країн із найнижчою народжуваністю у світі. Реальний коефіцієнт народжуваності в Україні становить 0,8–0,9, у той час як для зростання чисельності населення повинен бути більше 2. З огляду на історичні оцінки населення України, а також оцінки чисельності новонароджених на 1000 мешканців (50–51 у XVIII–XIX століттях проти 6 у 2023 році) можна обґрунтовано припустити, що так мало дітей на території України не народжувалося щонайменше 300 років.

Кількість новонароджених у 2021–2022 рр. наведена на рис. 4.25.

повномасштабним вторгненням цей показник становив 86 і був другим найменшим у світі після Джибуті.

незаконне вивезення громадян України за кордон. Зокрема, офіційно доведено вивезення з тимчасово окупованих територій до Російської Федерації 19,5 тисяч дітей;

демографічне старіння. За даними 2021 року частка осіб у віці 60 років і старше становила 24,8 %, що спричиняє додаткові потреби в медичних і соціальних послугах, зумовлює значне навантаження на публічні фінанси та працююче населення, є чинником подальшої депопуляції.

Порівняння показника значення середньої очікуваної тривалості життя при народженні в Україні та ЄС наведена на рис. 4.26.

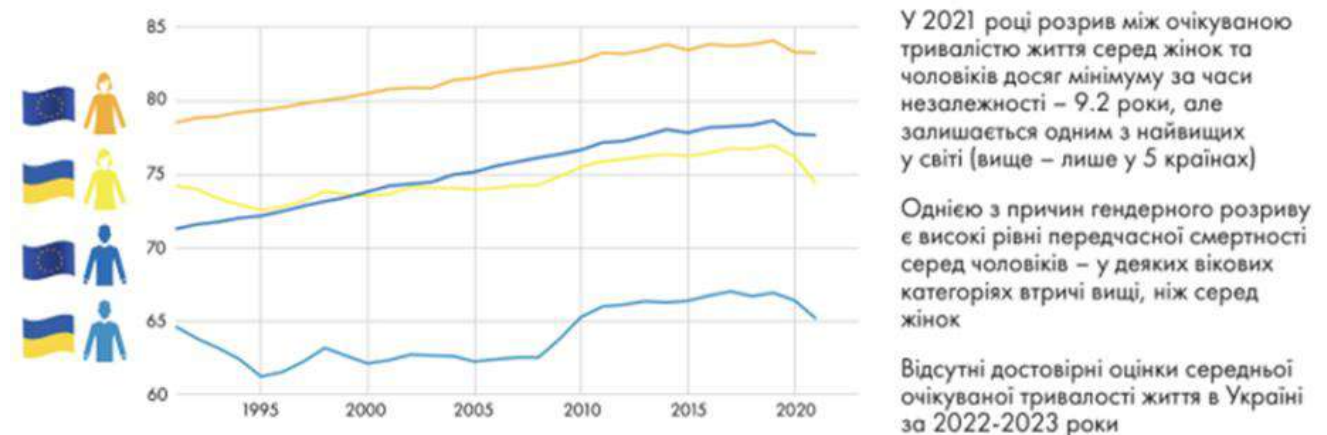

Рис. 4.26. Середня очікувана тривалість життя при народженні

Джерело: <https://uacrisis.org/uk/100-tysyach-zhyttiv-na-rik-tyutyunova-industriya-zagrozhuye-demografiyi-ukrayiny>

масштабне внутрішнє переміщення населення. У 2022 році кількість внутрішньо переміщених сімей з дітьми зросла у 6 разів (з 124 тис. до 739 тисяч). Надмірна концентрація населення у відносно безпечних регіонах спричиняє проблеми із доступністю та якістю базових послуг, зокрема житлових, освітніх, медичних, ускладнює працевлаштування внутрішньо переміщених осіб.

За оцінками Міністерства економіки, на початку 2023 р. чисельність безробітних становила 2,6 млн осіб, а за оцінками НБУ – близько 4,2–4,8 млн осіб. Особливістю безробіття в Україні також є незадекларована зайнятість. Під час війни облік українців, які працюють неофіційно, не здійснюється. За даними Державної служби статистики, до 24 лютого 2022 р. кількість неформально зайнятого населення становила 3 млн осіб, з яких 1,7 млн – незареєстровані підприємці. За припущеннями Міністерства економіки, під час війни кількість неофіційно працевлаштованих зросла. Наявність неформального сектору зайнятості дещо пом'якшує проблему, проте ускладнює оцінки реального безробіття.

Працюють лише 9,1-9,5 млн українців, а якщо відняти бюджетників, залишається близько 6-7 млн осіб. Вони і є «упряжка», яка везе на собі інших – 22-23 млн осіб, у т.ч. пенсіонерів, дітей, учнів, безробітних, утриманців, тих самих працівників бюджетної сфери тощо.

Кількість зареєстрованих безробітних, кількість, вакансій та кількість претендентів на одну вакансію в Україні в період повномасштабної війни наведена на рис. 4.27.

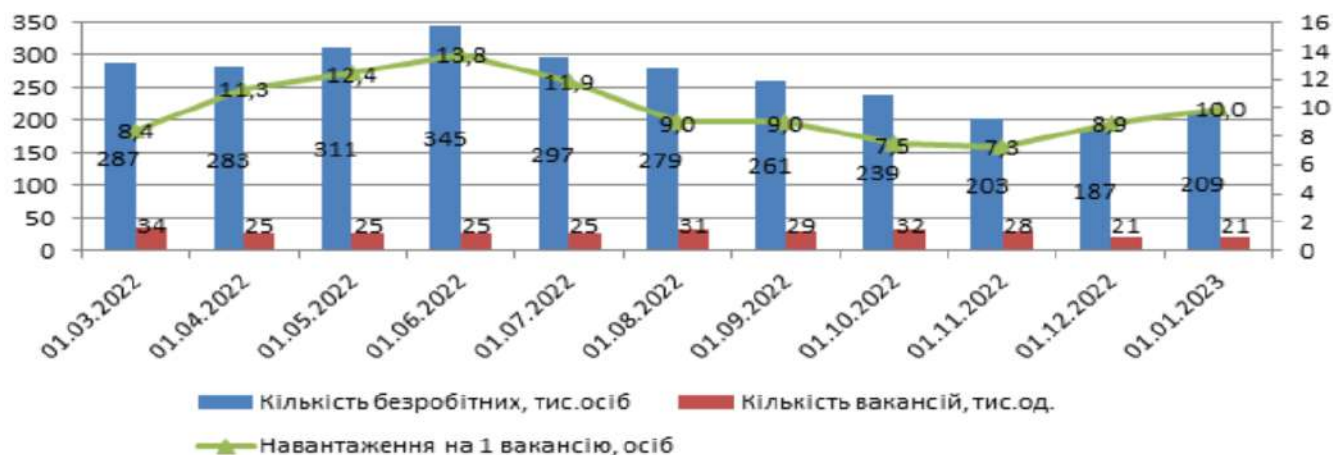

Рис. 4.27. Кількість зареєстрованих безробітних, кількість, вакансій та кількість претендентів на одну вакансію в Україні в період повномасштабної війни

Джерело: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomasshtabnoyi-viyny>

Невтішною залишається статистика молодіжного сегменту ринку праці. Серед офіційно зареєстрованих безробітних 23 % – особи віком до 35 років.

Соціально-демографічна політика являє комплекс заходів на державному рівні для встановлення динаміки чисельності та структури населення країни. Відповідно, соціально-демографічну політику можна спрямовувати на збільшення, зменшення або збереження стабільної кількості населення. Соціально-демографічна політика впливає на: формування бажаного для суспільства режиму відтворення населення: збереження або зміну кількості та структури населення, динаміку відповідних змін; сімейний склад населення, процеси внутрішньої та зовнішньої міграції.

Завдання соціально-демографічної політики неможливо вирішити, не поставивши в центр уваги людину, не забезпечивши умов для її належного розвитку і самореалізації. Досвід країн Європи свідчить, що прагнення здійснити демократичні перетворення в країні можуть бути марними, якщо вони не враховують духовні, зокрема гуманні, етичні і моральні виміри, орієнтовані на обов'язкове врахування інтересів людини, їх гармонізацію з інтересами суспільства, на гарантії прав і свобод людини та механізм їх захисту.

Пріоритетні компоненти соціальної політики і безпеки систематизовані на рис. 4.28.

	1. Доходи	2. Освіта	3. Здоров'я
Умови людського розвитку	стабільні доходи, уникнення бідності	доступ до нагромаджених людством знань	довге і здорове життя
Критерії оцінки	доходи населення	стан ринку праці	демографічна ситуація
Основні показники	ВВП, ВВП на душу населення, величина заробітної плати, мінімальні соціальні стандарти	рівень грамотності та інформованості населення, охоплення навчанням, його тривалість	середня очікувана тривалість життя, поширення окремих захворювань, наркоманії, паління, зловживання алкоголем

Рис. 4.28. Пріоритетні компоненти соціальної політики і безпеки

Джерело: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/nikolaev_sotsialna.pdf

Компоненти соціальної політики наведені на рис. 4.29.

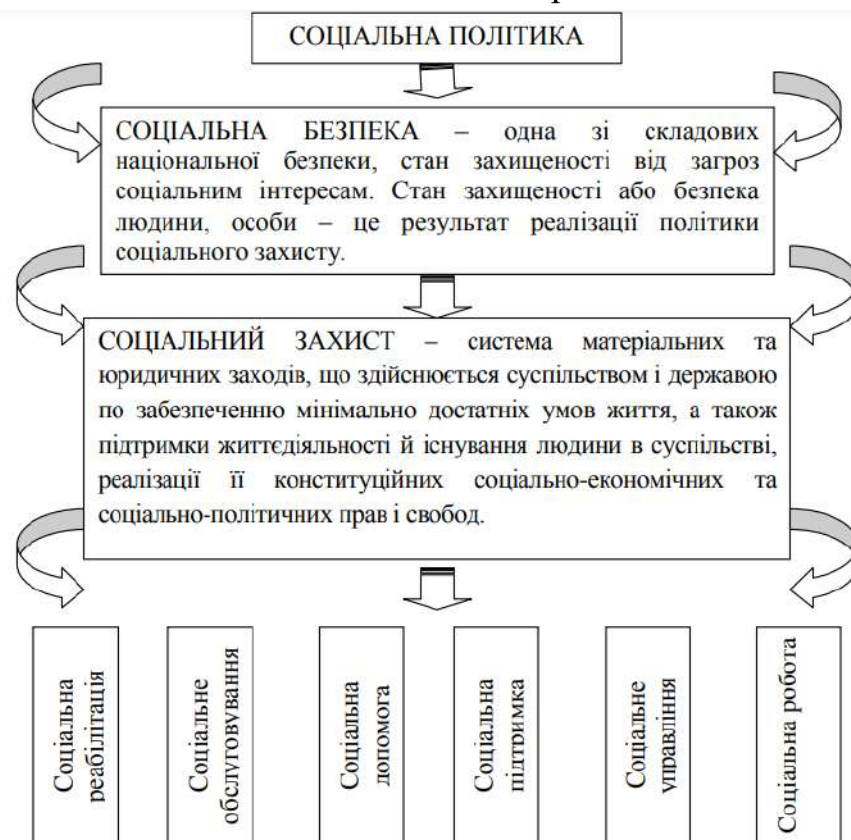

Рис. 4.29. Компоненти соціальної політики

Джерело: Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти: монографія / В.О. Онищенко, Т.М. Завора, О.В. Чепурний. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень. До числа основних державних соціальних гарантії входять:

- 1) мінімальний розмір заробітної плати;
- 2) мінімальний розмір пенсії за віком;
- 3) неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- 4) розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.

Основні державні соціальні гарантії не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

4.6. Продовольча безпека держави

Продовольча безпека є комплексним поняттям, яке поєднує в собі два аспекти – соціально-економічний та якісно-кількісний:

- соціально-економічний аспект полягає у зростанні доходів населення для забезпечення його продовольством на рівні життєдіяльності.
- якісно-кількісний – забезпечення населення якісними та безпечними продуктами харчування в достатній кількості для життєдіяльності.

Продовольча безпека буває:

- глобальною (міжнародною, світовою);
- національною;
- регіональною.

Сутність національної продовольчої безпеки зводиться до здатності держави захистити життєві інтереси людини від внутрішніх та зовнішніх загроз в соціально-економічному середовищі та забезпечити населення безпечними, якісними, доступними продуктами харчування в необхідній кількості і асортименті, тобто продовольча безпека характеризує стан продовольчого ринку країни, регіону чи світу.

У глобальному масштабі продовольча безпека – це спроможність Землі прогнати нинішнє і майбутні покоління планети.

Крім продовольчої безпеки, існує поняття «продовольча небезпека», що полягає у неспроможності держави гарантувати та задовольняти населення харчовими продуктами, тобто виникає голодування.

Оцінку національної та регіональної продовольчої безпеки дає держава, а глобальної (міжнародної) – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО). Оцінюється, як нам відомо, міжнародна (глобальна) продовольча безпека експертами ФАО за двома показниками – обсяг перехідних (до наступного врожаю) світових запасів зерна та рівень виробництва зерна в середньому на душу населення.

Характеристику принципів продо-вольчої безпеки представлено на рис 4.30.

Рис. 4.30. Характеристика принципів продовольчої безпеки

Джерело: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-03-07/2023-7-03-07>

Для України продовольча безпека є не тільки умовою збереження суверенітету і незалежності держави, але й фактором підтримки кон'юнктури національного і регіональних продуктових ринків, що забезпечують достатній рівень збалансованого харчування й ефективного розвитку зовнішньоторговельних продовольчих і сировинних зв'язків, посилення експортної орієнтації агропромислового комплексу.

Формування та моніторинг продовольчої безпеки в Україні здійснює держава в особі органів влади за допомогою принципів, показників та індикаторів.

Продовольча безпека в Україні гарантується державою та базується на принципах самозабезпеченості, незалежності, доступності тощо.

Стан продовольчої безпеки країни оцінюють за допомогою показників та індикаторів.

Показники продовольчої безпеки – це розрахункові величини, які оцінюють рівень продовольчого забезпечення відносно значення індикатора.

Індикатори продовольчої безпеки – реальні офіційно затверджені порогові значення, що характеризують наявність, забезпеченість, якість, доступність, кількість харчових продуктів. Тобто індикатори продовольчої безпеки – це кількісна та якісна характеристика стану, динаміки і перспектив фізичної та

економічної доступності харчових продуктів для всіх соціальних і демографічних груп населення, рівня та структури їх споживання, якості і безпечності продовольства, стійкості та ступеню незалежності внутрішнього продовольчого ринку, рівня розвитку аграрного сектору та пов'язаних з ним галузей економіки, а також ефективності використання природно-ресурсного потенціалу.

Критерії продовольчої безпеки – це граничні (порогові) значення індикаторів, що є межею, поза якою продовольча ситуація у державі (регіоні) вважається небезпечною.

Порогові значення індикаторів продовольчої безпеки наведено у табл. 4.14.

Табл. 4.14

Порогові значення індикаторів продовольчої безпеки

Індикатори	Визначені КМ України	Світова практика
Добова енергетична цінність раціону людини	Пороговий критерій становить 2500 ккал на добу (при цьому 55% добового раціону повинне забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження)	Оптимальний – 2500–3500 ккал; недостатній – 1500–2500 ккал; критичний – менше 1500 ккал
Достатність запасів зерна у державних ресурсах	Граничний рівень – 17%, що відповідає 60 дням споживання	10–15% річного споживання щодо всіх продуктів
Економічна доступність продуктів	Граничний рівень – 60% витрат на харчування	15–20% витрат із сімейного бюджету; зіставлення із доходами
Продовольча незалежність за окремим продуктом	Пороговий рівень – 30% імпорту	10–15% імпорту від загальної потреби

Джерело: http://www.ej.kherson.ua/journal/economic_12/68.pdf

Світова організація торгівлі визначає, що продовольча безпека ґрунтується на трьох основних принципах: продовольчої достатності, продовольчого доступу та продовольчого використання, що означає наявність достатньої кількості продуктів харчування на постійній основі, ресурсів для їх отримання, що дасть змогу забезпечити необхідний раціон харчування, а також водопостачання та санітарії. Узагальнюючи наявні підходи, можна говорити про існування основних напрямів продовольчої безпеки: самозабезпечення країни, економічна доступність харчування, якісне харчування, збалансоване харчування, екологічне харчування³⁶.

Самозабезпечення країни. Центром системи самозабезпечення країни є агропромисловий комплекс країни, з її підсистемами: збуту і розподілу; резервів та споживання продовольства; менеджменту; кадрового, інформаційно-консультативного забезпечення; фінансового забезпечення; матеріально-технічного забезпечення; наукового забезпечення. Кожна держава повинна забезпечувати населення продуктами харчування, базуючись на власному виробництві основних продуктів.

³⁶ Колісник Г.М. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ПОКРАЩЕННЯ ПРОДОВОЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ. Науковий вісник НЛТУ України, 2016. Вип. 26. С. 21-29.

Продовольче самозабезпечення передбачає задоволення основної частини потреб у продуктах харчування за рахунок вітчизняного виробництва, яке зумовлює незалежність держави від зовнішніх постачальників у задоволенні потреб населення. Цей принцип передбачає відсутність залежності від імпорту продовольчих товарів. Для запобігання ситуації залежності держава може нарощувати свій економічний потенціал і підвищувати ефективність агропромислового виробництва. Вважаємо за доцільне наголосити на тому, що якщо за наявності на ринку вибору з вітчизняних та імпортованих продовольчих товарів, населення все ж таки надає перевагу вітчизняному виробнику, то це свідчить про високий рівень самозабезпечення країни продовольством.

Економічна доступність харчування. Визначальним фактором економічної доступності продовольства є рівень економічного та соціального розвитку суспільства країни. Від нього залежить можливість різних верств населення споживати у необхідному обсязі та асортименті продукти харчування, закупаючи їх за ринковими цінами, виробляючи у власних підсобних господарствах тощо. В Україні відбувається постійне поглиблення диференціації доходів населення, оскільки різниця між крайніми групами з найнижчими та найвищими рівнями доходів досить істотна.

Підвищення економічної доступності продовольства має ґрунтуватися, насамперед, на зростанні доходів населення, передусім найбідніших його верств, та обґрунтованих роздрібних цінах на продовольчі товари, а також потужній програмі їх бюджетної адресної підтримки.

Якісне харчування. Це забезпечення такої сукупності властивостей продукції, яка обумовлює її здатність задовольнити певні потреби відповідно до призначення. Реалізується через досягнення повноцінного рівня харчування населення внаслідок споживання високоякісних продуктів харчування. Якість, як економічна категорія, є сьогодні одним із основних чинників конкурентоспроможності продукції аграрної сфери, а проблема її підвищення є комплексною, бо охоплює наукову, технічну, соціальну та економічну компоненти. На цей час неможливе виробництво якісної продукції без використання високоякісної сільськогосподарської сировини, інноваційних технологій і сучасного обладнання та висококваліфікованих кадрів. Збалансоване харчування.

Збалансоване харчування ґрунтується на тому, що їжа складається з різних харчових речовин: жирів, білків, вуглеводів, вітамінів, жирних кислот, мінеральних солей, мікроелементів тощо. Особливе значення мають незамінні речовини, які в організмі людини не утворюються, а потрапляють у нього з продуктами харчування. На основі теорії збалансованого харчування розроблено добові норми вживання окремих речовин.

Екологічне харчування. Згідно з принципом екологічності, все повинно бути підпорядковано принципу мінімального навантаження на екологію і максимальної "натуральності" як самого продукту, так і виробництва харчових продуктів. Сировину потрібно вирощувати без застосування пестицидів і хімічних добрив, з мінімальним механічним обробленням, у виробництві варто унеможливити шкідливі викиди. Також екологічність передбачає те, що споживання електро- і теплоенергії зводиться до мінімуму завдяки заходам з енергозбереження та використанню енергоощадних технологій, споживанню енергії води і вітру. Виробництво за принципом екологічності на цей час потребує великого інвестування. Зараз це ніша невеликих фермерських господарств і середніх за розмірами заводів. Але ніша постійно розширюється, оскільки споживачі готові переплачувати за натуральний продукт без хімії і за ідею збереження природи в первозданному вигляді.

Одним з важливих показників, що відображає рівень продовольчої безпеки є *The Global Food Security Index (GFSI)*, що розраховується аналітичним підрозділом журналу «Економіст» й виступає визнаною міжнародною оцінкою продовольчої безпеки. У 2022 році до рейтингу було включено 113 країн, стан продовольчої безпеки яких аналізувався на основі чотирьох основних показників: доступність (фізична та економічна); наявність; якість і безпека; природні ресурси та стійкість. Україна у рейтингу зайняла 71 позицію, що на 8 щаблів нижче за показник 2018 року, у т.ч. за доступністю продовольства – 65 місце (66 місце у 2018 р.), наявністю – 93 місце (73 місце у 2018 р.), якістю і безпекою – 52 місце (46 місце у 2018 р.), природними ресурсами та стійкістю до змін клімату – 94 місце (76 місце у 2018 р.). Погіршення рейтингових показників відбулося, у першу чергу, за рахунок викликів, з якими зіштовхнулося українське суспільство, серед яких виділяємо Covid-19 та розгортання повномасштабної війни, яка вкрай негативно позначилася не тільки розвитку агропродовольчого сектору та харчової промисловості, але й національної економіки та суспільстві в цілому.

Окремим питанням продовольчої безпеки України наразі є питання продовольчого кошику та його складу. *Продовольчий кошик* – це мінімальний набір найнеобхідніших для повноцінного життя людини продуктів харчування, товарів непродовольчої групи і різних послуг. До складу продовольчого кошику входять продукти та товари, які були спожиті людиною протягом місяця або року.

Продовольчий кошик українців було затверджено у 2000 році, і з цього моменту склад споживчого кошику залишався незмінним. Проте, згідно з Законом України «Про прожитковий мінімум», склад продовольчого кошику має переглядатись кожні 5 років. Відповідно, зазначимо, що складовими продовольчого кошику українців є: хлібпродукти; крупи; овочі; м'ясо; риба;

картопля; цукор; сіль; чай; кава. При цьому, згідно з дослідженнями, склад продовольчого кошику інших країн є більш різноманітним, окрім цього, більшою є кількість продуктів різних категорій, що передбачається на одну особу протягом встановленого періоду. Відповідно, склад продовольчого кошику та кількість продуктів харчування, зазначені у ньому, не задовольняють потреби українців, що також стає негативним чинником стану продовольчої безпеки.

Окрім цього, варто підкреслити, що негативно на продовольчу безпеку впливає не лише кількість продуктів, зазначених у продовольчому кошику, але й загальна вартість продовольчого кошику, що визначає фінансову доступність продуктів харчування та є одним із показників, який враховується під час оцінки Індексу глобальної продовольчої безпеки. Згідно з даними Мінфіну зазначимо динаміку змін цін на продовольчий кошик в Україні протягом останніх років (рис. 4.31).

Рис. 4.31. Динаміка вартості продовольчого кошика в Україні, грн.

Джерело: https://journals.kntu.kherson.ua/index.php/visnyk_kntu/article/view/541/517

Воєнні дії на території України стали суттєвою загрозою забезпечення продовольчої безпеки не тільки України, але й багатьох малорозвинутих країн світу, що залежать від вітчизняного експорту зернобобових та зернових культур. Воєнна агресія з боку росії привела до таких наслідків, що вкрай негативно позначаються на продовольчій безпеці:

а) порушення встановлених ланцюгів постачання сільськогосподарської та харчової продукції, а також «діяльності зі створення доданої вартості в АПК, що пов'язана із виробництвом, переробленням, розподілом, споживанням та утилізацією харчових продуктів»;

б) зрив збору озимих культур та посівної кампанії 2022 року, що відбулося через поширення воєнних дій в сільськогосподарських областях (Харківська, Миколаївська, Херсонська та Запорізька) та їх часткову окупацію. Визначають, що «наразі одна третина посівних площ залишається непридатними через бойові дії та значне мінування. Такі обставини приведуть до глибоких економічних потрясінь й позначаться на ліквідності

агровиробників, зростанні світового попиту на сільськогосподарську продукцію, зменшенні продовольчого забезпечення багатьох країн»;

в) блокування більшості морських портів України, що ускладнило, з однієї сторони, експорт сільськогосподарської продукції, а, з другої, імпорт критично необхідних продуктів харчування та мінеральних добрив. Серед інших ознак продовольчої небезпеки, що притаманні сучасній Україні варто виділити нестійке зовнішньополітичне становище країни у світі; наявність значної кількості населення, що знаходиться за межею бідності, а відтак не має достатніх доходів для придбання необхідних продуктів харчування; надмірне зростання споживчих цін, що випереджає грошові надходження; виснаження ресурсного потенціалу аграрного виробництва; проблеми зберігання та збуту сільськогосподарської продукції; залежність національного виробника від кон'юнктури світових ринків; фізичне та моральне зношення основних засобів виробництва; недостатня кількість інвестиційних надходжень; незадовільний рівень інноваційних розробок та кількість їх практичного використання; стрімке скорочення сільського населення; переважання частки працівників пенсійного віку; недостатній рівень професіоналізму та кваліфікації; збільшення імпортних товарів на вітчизняному ринку.

Окреслені проблеми стали вагомим викликом для продовольчої безпеки України, тому важливим питанням для сьогодення стає пошук альтернативних шляхів забезпечення належного рівня продовольчої безпеки на всій території нашої країни.

Державна підтримка сільськогосподарських виробників потрібно спрямувати на розширення можливостей виробництва і збуту продукції. Окрім розвитку ринкової інфраструктури, напрямами такої підтримки товаровиробників можуть бути:

- інвестиції в харчову промисловість, що дасть змогу збільшити обсяги виробництва, перероблення та підвищити якість вітчизняної продукції;
- збільшення обсягів використання вітчизняної продукції для державних потреб, наприклад, дитячих садочків, будинків пристарілих, інших соціальних установ;
- надання адресних продовольчих субсидій найбільш вразливим і використання вітчизняної продукції для безкоштовного харчування у школах, дитячих садках.

Запровадження двох останніх напрямів не тільки стимулюватиме попит, а й сприятиме подоланню бідності в Україні та підвищенню рівня життя верств населення. До заходів розширення попиту належить також сприяння товаровиробникам в експортній діяльності. При цьому держава може стимулювати перехід на світові стандарти виробництва сільськогосподарської

продукції, що є передумовою виходу на зовнішні ринки, допомогти у просуванні продукції на міжнародні ринки, гарантувати експортні кредити.

Проблема забезпечення продовольчої безпеки України об'єктивно повинна вирішуватися не тільки на національному, але й на регіональному рівні, що обумовлено значними розбіжностями між виробництвом продовольства та потребою в ньому, з огляду на територіальні особливості вітчизняних регіонів, а саме різноманітність природно-кліматичних умов, нерівномірність розміщення виробничо-економічного потенціалу та соціальної інфраструктури, чисельності населення.

Модель регулювання продовольчого ринку й забезпечення продовольчої безпеки представлена на рис. 4.32.

Рис. 4.32. Модель регулювання продовольчого ринку й забезпечення продовольчої безпеки

Джерело: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55376/59-Pushak.pdf?sequence=1>

Починаючи з лютого 2022 року було розроблено та прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на виконання приписів Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» щодо гарантування державою продовольчої безпеки.

Одним з основних нормативно-правових актів є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану»³⁷. Стосується він в першу чергу земельних відносин та вносить зміни до низки нормативно-

³⁷ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>

правових актів, що ці відносини регулюють. Вмотивовувалося прийняття такого закону необхідністю вдосконалити порядок набуття права на користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення, з метою їх раціонального використання. Наголос робився саме на наслідках воєнного стану, коли можуть не функціонувати та не надавати адміністративних послуг Державний земельний кадастр і Державний реєстр речових прав на нерухоме майно та коли можуть значно затягнутися процедури, що стосуються надання в користування земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної форм власності або не витребуваних, нерозділених земельних ділянок й тих, які належать до колективної власності.

Фактично даний нормативно-правовий акт безпосередньо не пов'язаний із продовольчою безпекою, попри його назву. Своїми нормами він спрощує процедуру отримання земельних ділянок сільськогосподарського призначення в користування, що повинно стати стимулом для розвитку сільського господарства та агробізнесу, але не регулює та не встановлює порядку щодо відтворення, перевезення чи імпорту продовольства.

Також було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану» від 12.05.2022³⁸. Мета даного нормативно-правового акту є спрощення процедур перевезення, експорту та імпорту сільськогосподарської продукції, забезпечення аграріїв агрохімікатами й пестицидами тощо. Наразі залишається невирішеною проблема недостатності для створення законодавцем необхідних умов для повного забезпечення продовольчої безпеки та пристосування аграрного сектору до функціонування під час воєнного стану. Потенційними питаннями, які законодавець може поставити на порядок денний є: встановлення чіткого регулювання для державної політики щодо підтримки середніх й малих сільськогосподарських виробників та забезпечення сільського населення гарантіями й можливостями трудової зайнятості, ведення бізнесу та кооперації, ефективного відновлення земель сільськогосподарського призначення, розвитку локальних продовольчих систем для оптимізації витрат на логістику, транспортування.

Рішення РНБО «Про стан забезпечення продовольчої безпеки» від 9 жовтня 2023 року³⁹, введене в дію Указом Президента України від 9 жовтня 2023 року № 681/2023 передбачає особливості ефективного протистояння виявленим загрозам і стабілізації ситуації в цій сфері у період воєнного стану.

Гарантуванню продовольчої безпеки України будуть сприяти такі кроки:

³⁸ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-20#Text>

³⁹ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0038525-23#n2>

- припинення воєнних дій та розмінування сільськогосподарських угідь;
- завершення земельної реформи та визнання АПК однією з пріоритетних галузей національної економіки;
- залучення інвестицій у продовольчу сферу та її кредитна підтримка;
- розвиток державно-приватного партнерства, організаційно-правових форм приватної власності, агропромислової інтеграції та кооперації, що дозволить використовувати переваги широкомасштабного виробництва;
- наближення до світових нормативів стандартизації та сертифікації продукції сільськогосподарської та харчової промисловості, що дозволить не тільки вийти національним виробникам на світові ринки збуту, але й підвищить якість споживання;
- збільшення розмірів заробітної плати та соціального забезпечення населення, що збільшить економічну доступність багатьох товарів продовольства для населення;
- активізація виробництва екологічно чистих продуктів харчування;
- вирішення проблем фінансового, матеріально-технічного, кадрового, наукового та інформаційно-консультативного забезпечення;
- забезпечення вільного доступу всього населення до наявних продуктів харчування тощо.

4.7. Інші види безпеки держави

До інших складових державної безпеки, які мають вплив на рівень економічної безпеки держави належать:

- **політична безпека держави** – це міра (рівень) захищеності національних інтересів у політичній сфері. У свою чергу вона передбачає такий стан правових норм і відповідних інститутів безпеки, що гарантують захист політичного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності та конституційного ладу держави, тобто можливість нації та створених нею соціальних інститутів незалежно проводити внутрішню і зовнішню політику⁴⁰;
- **воєнна безпека держави** – одна із засадничих умов реалізації права українського народу на самовизначення, збереження держави Україна та забезпечення її сталого розвитку на основі найвищих цінностей демократії,

⁴⁰ Косілова О.І. Реалізація принципу верховенства права у забезпеченні політичної безпеки держави / Закарпатські правові читання. / Секція II. Конституційне право та процес, муніципальне право, порівняльне правознавство. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (19-21 квітня 2018 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. В.І. Смоланки, О.Я. Рогача, Я.В. Лазура. Ужгород: РІК-У, 2018. Т. 1. 432 с. С. 69-74

верховенства права, свободи, гідності, безпеки і процвітання громадян усіх національностей⁴¹;

Воєнна безпека тісно пов'язана із економікою, тому досить часто науковці використовують поняття «воєнно-економічна безпека держави».

Головною метою забезпечення воєнно-економічної безпеки держави є всебічне задоволення потреб її воєнної організації у необхідних фінансових та матеріальних ресурсах на основі використання економічного потенціалу держави та можливостей воєнно-економічного (воєнно-технічного) співробітництва України з іншими державами.

Воєнно-економічна безпека держави може бути представлена:

по-перше, як здатність військової економіки підтримувати необхідну військову міць і реалізовувати військово-економічний потенціал в міру і терміни, передбачені військовою доктриною держави;

по-друге, як стан національного господарства, при якому має місце достатній розвиток і збереження науково-виробничого потенціалу військової економіки, що забезпечує матеріально-технічне оснащення збройних сил.

Воєнно-економічна безпека є найважливішою функцією держави і визначається як можливість національної економіки протистояти ризикам і загрозам зовнішніх й внутрішніх збройних конфліктів, а також наявністю економічних умов для задоволення запитів в організації збройних сил, їхньому розвитку, як в мирний час, так і в умовах збройного конфлікту. При цьому воєнно-економічна безпека є найважливішою складовою національної безпеки держави і може бути конкретизована в таких економічних сферах.

Перша – здатність оборонного сектора економіки постійно підтримувати на належному рівні військову потужність та реалізовувати військово-економічний потенціал країни в критерії і терміни, передбачені військовою доктриною держави.

Друга стан економіки, при якому має місце достатній розвиток і збереження науково-виробничого потенціалу у військовому секторі, що забезпечує матеріально-технічне оснащення збройних сил.

У той же час акцентуємо увагу на тому, що воєнно-економічний потенціал держави, який є похідним від економічного (його частиною), інтегрує можливості країни забезпечити військову безпеку, і який держава може використовувати у військових цілях за максимальних військово-економічних зусиль, звівши до мінімуму всі невійськові потреби суспільства.

Важливими напрямком зміцнення ВЕБ держави є зміцнення воєнно-економічного потенціалу держави.

---

⁴¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>

Воєнно-економічний потенціал (ВЕП) – це частина економічного потенціалу (ЕП) держави, яку держава може використовувати у воєнних цілях при максимальному воєнно-економічному напруженні та зведенню до мінімуму усіх невоєнних потреб суспільства. Економічний потенціал – це об'єктивні можливості держави, які є у неї для виробництва матеріальних засобів з метою задоволення потреб суспільства. Ці можливості визначаються обсягом та якістю реальної економіки.

Показниками ЕП є кількість трудових ресурсів, мінерально-сировинних ресурсів, палива, енергії, величина виробничих фондів тощо.

До основних завдань держави щодо забезпечення ВЕБ на необхідному рівні можна віднести:

- розроблення та удосконалення законодавчої бази, що регламентує відношення у воєнно-економічній сфері, чіткий розподіл та погодження функцій органів державного управління та інших державних організацій при вирішенні завдань забезпечення воєнної безпеки країни;

- створення системи оцінювання, планування та фінансування воєнних потреб держави із застосуванням програмно-цільових методів на основі параметрів макроекономічного прогнозування соціально-економічного розвитку країни;

- ефективне використання можливостей системи державного оборонного замовлення з урахуванням ринкових механізмів;

- раціональне використання, подальший розвиток та державна підтримка науково-технічного та виробничого потенціалу оборонного сектору економіки в інтересах вирішення завдань забезпечення воєнної безпеки держави;

- підготовка системи управління економікою до стійкого функціонування у період мобілізації;

- удосконалення державної системи мобілізаційної підготовки економіки;

- накопичення у необхідних обсягах та утримання запасів матеріальних засобів у ЗС, державному та мобілізаційному резервах;

- здійснення закупівель нового озброєння із одночасним його ремонтом, подовження термінів експлуатації та модернізація вже існуючих зразків;

- ефективне використання можливостей взаємовигідного воєнно-економічного (воєнно-технічного) співробітництва з іншими державами, у тому числі постачань воєнної продукції на експорт тощо.

До основних *принципів* воєнно-економічної безпеки можна віднести:

- адекватність рівня фінансового та матеріального забезпечення реальним потребам воєнної безпеки та економічними можливостями держави

- централізоване державне управління воєноекономічними процесами із використанням ринкових механізмів;

- концентрація фінансових, матеріально-технічних ресурсів на вирішення ключових завдань забезпечення воєнної безпеки;

- прискорений розвиток пріоритетних, конкурентоздатних та тих, які можуть замінити імпорتنі, технологій та виробництв, здебільшого подвійного призначення, для потреб воєнної безпеки держави.

– **зовнішньополітична безпека держави** – «діяльність держави спрямована передусім на забезпечення незалежності і державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності України⁴²;

– **екологічна безпека держави** – стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей⁴³.

– **інформаційна безпека держави** – це стан її захищеності, при якій спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів, комп'ютерні злочини та інший деструктивний інформаційний вплив не завдає суттєвої шкоди національним інтересам.

Інформаційна безпека включає три складові:

1. задоволення інформаційних потреб суб'єктів, включених в інформаційне середовище;

2. забезпечення безпеки інформації;

3. забезпечення захисту суб'єктів інформаційних відносин від негативного впливу

Загрози інформаційній безпеці – сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особи, суспільства й держави в інформаційній сфері.

Основні загрози інформаційній безпеці можна поділити на три групи:

– загрози впливу неякісної інформації (недостовірної, фальшивої, дезінформації) на особу, суспільство, державу;

– загрози несанкціонованого і неправомірного впливу сторонніх осіб на інформацію й інформаційні ресурси (на виробництво інформації, інформаційні ресурси, на системи їхнього формування і використання);

– загрози інформаційним правам і свободам особи (праву на виробництво, поширення, пошук, одержання, передавання і використання інформації; праву на інтелектуальну власність на інформацію і речову власність на документовану інформацію; праву на захист честі й гідності тощо).

---

⁴² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

⁴³ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

Аналіз і виявлення загроз інформаційної безпеки є важливою функцією забезпечення інформаційної безпеки. Багато в чому вигляд розроблюваної системи захисту і склад механізмів її реалізації визначається потенційними загрозами, виявленими на цьому етапі. Наприклад, якщо користувачі мають доступ в Інтернет, то кількість загроз інформаційній безпеці різко зростає, відповідно, це відбивається на методах і засобах захисту і т. д.

Загроза інформаційній безпеці – це потенційна можливість порушення режиму інформаційної безпеки. Навмисна реалізація загрози називається атакою на інформаційну систему. Особи, які навмисно реалізують загрози, є зловмисниками.

Найчастіше загроза є наслідком наявності вразливих місць у захисті інформаційних систем, наприклад, неконтрольований доступ до персональних комп'ютерів або неліцензійне програмне забезпечення (на жаль, навіть ліцензійне програмне забезпечення не позбавлене вразливостей).

Основні поняття у сфері інформаційної безпеки:

інформаційна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, при якому запобігається завдання шкоди через неповноту, несвоєчасність і недостовірність поширюваної інформації, порушення цілісності та доступності інформації, несанкціонований обіг інформації з обмеженим доступом, а також через негативний інформаційно-психологічний вплив та умисне спричинення негативних наслідків застосування інформаційних технологій;

загрози інформаційній безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам людини і громадянина, суспільства і держави в інформаційній сфері;

стратегічний контент – це національний інформаційний продукт, який має на меті забезпечити політичну, культурну та духовну цілісність і розвиток політичної нації;

національний інформаційний продукт – це аудіовізуальний, друкований чи інший продукт, призначений для задоволення інформаційно-комунікативних потреб громадян України, суспільства і держави, створений громадянами або юридичними особами України згідно з чинним законодавством;

державна інформаційна політика – це діяльність держави, спрямована на формування та регулювання середовища, в якому задовольняються інформаційнокомунікативні потреби громадян України, суспільства і держави;

сталий розвиток національного інформаційного простору – такий стан національного інформаційного простору, за якого забезпечується достатній рівень основних потреб та життєво важливих інтересів громадянина, суспільства і держави в інформаційній сфері;

національний інформаційний простір – сукупність всіх інформаційних потоків як національного, так й іноземного походження, які доступні на території держави;

інформаційна сфера – сукупність інформаційних технологій, ресурсів, продукції і послуг, інформаційної інфраструктури, суб'єктів інформаційної діяльності та системи регулювання суспільних інформаційних відносин;

інформаційний суверенітет України – це виключне право України відповідно до Конституції і законодавства України та норм міжнародного права самостійно і незалежно з додержанням балансу інтересів особи, суспільства і держави визначати й здійснювати внутрішні й геополітичні національні інтереси в інформаційній сфері, державну внутрішню й зовнішню інформаційну політику, розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір та гарантувати інформаційну безпеку держави;

інформаційна інфраструктура – сукупність організаційних структур і систем, які забезпечують функціонування та розвиток інформаційного простору, засобів інформаційної взаємодії та доступу користувачів до інформаційних ресурсів;

забезпечення інформаційної безпеки – діяльність, спрямована на запобігання, своєчасне виявлення, припинення чи нейтралізацію реальних і потенційних загроз інформаційній безпеці України;

кібернетична безпека (кібербезпека) – стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави в кіберпросторі;

кіберпростір – середовище, яке виникає в результаті функціонування на основі єдиних принципів і за загальними правилами інформаційних (автоматизованих), телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем;

кіберзлочин – суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі, передбачене чинним законодавством України про кримінальну відповідальність;

кібертероризм – терористична діяльність у кіберпросторі або з його використанням.

ТЕМА 5

Зовнішньоекономічна безпеки держави

План

- 5.1. Поняття зовнішньоекономічної безпеки України
- 5.2. Членство України у міжнародних організаціях
- 5.3. Експортна та імпортна безпека України
- 5.4. «Відтік капіталу» як одна з істотних загроз економічній безпеці
- 5.5. Напрями покращення зовнішньоекономічної безпеки України

Рекомендована література:

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бієвець А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Хаустова В. Є., Григорова-Беренда Л. І. Оцінка та діагностика зовнішньоекономічної безпеки України: Монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2013. 192 с.
6. Користін О.Є. Економічна безпека. URL: <https://studfile.net/preview/7844624/>

5.1. Поняття зовнішньоекономічної безпеки України

Інтеграція економіки України до світової економічної системи загострює питання зовнішньоекономічної безпеки, без гарантування якої країна не може бути повноправним учасником світогосподарських зв'язків, посісти належне місце в міжнародному поділі праці та мати належну систему захисту й протидії глобальним викликам її економічній безпеці зокрема та національній безпеці взагалі.

Зовнішньоекономічна безпека – це такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для сталого економічного зростання.

Під зовнішньоекономічною безпекою країни розуміють також інвестиційно-привабливий стан економіки країни, яка здатна генерувати конкурентоспроможну продукцію, забезпечуючи при цьому збалансованість зовнішньої торгівлі та стійкість фінансової системи країни в глобальній системі.

Зовнішньоекономічну безпеку багато науковців розглядають з точки зору зовнішньої торгівлі, однак зовнішньоекономічна безпека включає в себе не лише експортну та імпорتنу, але й валютну, інвестиційну та боргову безпеки.

Зовнішньоекономічна безпека має ґрунтуватися на таких принципах:

- верховенство закону в регулюванні ЗЕД;
- безумовний захист національних економічних інтересів окремих суб'єктів ЗЕД та економічних інтересів держави;
- своєчасність та адекватність заходів щодо відвернення та нейтралізації загроз національним економічним інтересам;
- рівноправність і взаємовигідність відносин між суб'єктами ЗЕД;
- вирішення торгових спорів за допомогою консультацій і переговорів.

Прискорене відтворення економіки України, зважаючи на її деформованість і кризовий стан, може мати такі негативні наслідки:

- витіснення України із технологічно розвинених ринків;
- заміна національного менеджменту іноземним, орієнтація останнього не на національні завдання розвитку, аж до знищення конкурентів в особі українського виробника та ліквідації українського виробництва;
- відведення їй ролі постачальника сировини і споживача готової імпортої продукції, посилення деформації товарної структури експорту й імпорту;
- посилення процесів деградації вітчизняної промисловості;
- посилення технологічної та фінансової залежності від розвинених країн.

У сучасних умовах ефективним є розвиток національної економіки, орієнтований на її сталу конкурентоспроможність. Для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на світовому ринку є певні передумови, які формують початкові порівняльні переваги:

- значні запаси корисних копалин і вигідне територіальне розміщення сировинних родовищ;
- висока родючість сільськогосподарських угідь (25% світового запасу чорнозему);
- високий рівень кваліфікації багатьох професійних категорій працівників при збереженні на певний час порівняно низької заробітної плати;
- наявність концентрованої системи науково-дослідних, проектно конструкторських закладів та експериментальних баз як основи для розроблення і впровадження нових технологій;

– значні обсяги основних промислово-виробничих фондів, що дасть змогу знизити капіталомісткість технологічної модернізації;

– вигідне транспортно-географічне положення.

Рівень зовнішньоекономічної безпеки держави характеризується широким спектром показників, а саме:

– коефіцієнтами відкритості національної економіки (відношення обсягу зовнішньої торгівлі, тобто експорту та імпорту до ВВП);

– коефіцієнтами покриття імпорту експортом;

– відношенням обсягу експорту до ВВП;

– відношенням обсягу імпорту до ВВП;

– сальдо зовнішньоторговельної діяльності;

– товарною структурою експорту й імпорту;

– товарною структурою критичного імпорту;

– співвідношенням між обсягом залученого капіталу та експортом вітчизняного капіталу;

– співвідношенням цін на зовнішньому і внутрішньому ринках;

– енерго- та матеріаломісткістю експорту продукції;

– співвідношенням між обсягами національного виробництва та експорту до певних країн;

– впливом виробництва експортної продукції на екологію;

– часткою імпорту наукомісткої продукції в загальному обсязі імпорту;

– часткою експорту наукомісткої продукції в експорті;

– часткою експорту з розрахунку на душу населення;

– часткою іноземних інвестицій у ВВП;

– співвідношенням тарифного й нетарифного регулювання.

Стратегія зовнішньополітичної діяльності України⁴⁴ затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 448/2021 передбачає, що в основі зовнішньополітичної діяльності України – стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (ЄС) та в Організації Північноатлантичного договору (НАТО), закріплений у Конституції України. Забезпечення незалежності і державного суверенітету України, відновлення її територіальної цілісності, протидія агресії Російської Федерації, курс на набуття повноправного членства в ЄС та в НАТО, просування українського експорту і залучення іноземних інвестицій, захист прав та інтересів громадян України за кордоном, утвердження позитивного іміджу України у світі є пріоритетними напрямками зовнішньополітичної діяльності.

Окрім того, у Стратегії зовнішньополітичної діяльності України зазначається, що:

---

⁴⁴ <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>

- Політика російської федерації сьогодні є основною загрозою для України і Європи. Російська Федерація докладає зусиль для відновлення своєї ролі як глобального гравця шляхом політичного, військового, економічного, інформаційного тиску на держави та інституції трансатлантичного співтовариства. Російська Федерація застосовує весь спектр інструментів гібридної агресії з метою встановлення контролю над Україною, порушуючи її територіальну цілісність та намагаючись блокувати її рух до набуття повноправного членства в ЄС та в НАТО, а також для дестабілізації інших держав, порушення заснованого на нормах міжнародного права міжнародного правопорядку. Вихід Російської Федерації з Договору з відкритого неба спрямований на знищення європейської архітектури безпеки та руйнацію міжнародних режимів контролю над озброєннями.

- Посилення ролі військової сили, зниження порогу її застосування, загострення сучасних збройних конфліктів призводить до зменшення передбачуваності у міжнародних відносинах. Наявна архітектура безпеки, що ґрунтується на дотриманні принципів і норм міжнародного права та діяльності міжнародних режимів контролю, стає менш надійною, спонукає держави посилювати власні військові потенціали. Підвищується рівень небезпеки поновлення гонки озброєнь та розширення кола держав, що володіють ядерною зброєю, а отже, посилюється загроза застосування такої зброї.

- Дедалі більшого значення набуває інформаційно-цифровий простір, який перетворюється на місце глобального суперництва держав і корпорацій, а також протиправної діяльності терористичних та інших злочинних угруповань.

- Усе більшої гостроти набуває проблема зміни клімату. Зростає необхідність координації дій усіх держав у цій сфері, проте це часто вступатиме у конфлікт із національними інтересами держав, оскільки вимагатиме зміни підходів до виробництва та використання енергії. Швидкий розвиток альтернативних джерел енергії обумовлює перегляд ролі традиційних енергоносіїв (вугілля, нафти і газу).

- Розвиток цифрових технологій, біотехнологій та технологій штучного інтелекту суттєво змінює структуру економік.

Виклики та загрози на міжнародній арені, які зазначені у Стратегії зовнішньополітичної діяльності України:

- Порушення територіальної цілісності України внаслідок збройної агресії, що призвела до тимчасової окупації Російською Федерацією територій у Донецькій та Луганській областях, Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (далі – тимчасово окуповані території), залишається головним зовнішнім викликом національній безпеці. Продовження втручання Російської Федерації у внутрішні справи інших держав для посилення власних позицій на міжнародній арені є викликом для всього демократичного світу.

- Нарощування військового потенціалу Російською Федерацією вздовж державного кордону України створює небезпеку розширення збройної агресії проти України.

- Уповільнення процесу розширення ЄС та стриманість ЄС у зміцненні своєї геополітичної ролі в регіоні впровадження ініціативи ЄС "Східне партнерство" є одним із чинників, які впливають на темпи реалізації європейських прагнень України, а також створюють умови для посилення з боку Російської Федерації протидії європейському вибору держав відповідного регіону.

- Протистояння між Сполученими Штатами Америки та Китайською Народною Республікою, тенденції до видозмін глобалізації та посилення регіоналізації, криза міжнародних безпекових механізмів, зростання націоналізму й протекціонізму у світі, ускладнення доступу до прісної води, а також конкуренція держав за володіння та контроль над джерелами природних ресурсів і шляхами їх постачання можуть призвести до посилення конфліктогенності та ще більшої дисфункції міжнародного правопорядку.

- Економічна та політична дестабілізація, зокрема в зонах тривалих конфліктів, гуманітарна і продовольча кризи, зміни клімату потенційно створюють передумови для нових хвиль масової міграції, зокрема зростання кількості біженців. Транскордонна злочинність є одним із джерел політичної нестабільності та зростання різних форм екстремізму.

- Тероризм у різноманітних проявах має глобальний вимір і залишається міжнародним дестабілізаційним фактором, що характеризується розширенням політичних вимог, швидкою адаптацією до сучасних реалій та використанням науково-технологічних досягнень зі злочинною метою, зрощенням терористичних організацій із державними інститутами окремих держав.

- Виникнення нових та розмороження існуючих збройних конфліктів на пострадянському просторі несе загрози як для України, так і для регіональної безпеки і стабільності.

- Посилення націоналістичних, популістських та радикальних (як правих, так і лівих) рухів у державах негативно вплине на міжнародну політику та стабільність.

- З'являються нові виклики у цифровому просторі, серед яких, зокрема, відсутність чіткого правового регулювання цієї сфери, що призводить до зловживання цифровими даними з метою завдання шкоди як окремим особам, так і державам та міжнародним організаціям.

- Інформаційну загрозу для України становить використання засобів комунікації для підриву довіри до державних інститутів, поширення дезінформації та ворожої пропаганди, поляризації суспільства, формування негативного сприйняття України у світі.

- Зростає небезпека використання кіберпростору для завдання шкоди національним інтересам України, включаючи виведення з ладу критично важливих об'єктів інфраструктури.

- Поширення COVID-19 довело, що епідемії здатні вражати держави та суспільства одразу в багатьох вимірах. Заходи протидії COVID-19 порушують усталені практики міжнародного спілкування, передбачають обмеження основних прав і свобод та при цьому все одно можуть бути недостатніми для захисту життя і здоров'я людей.

- Стан екології, кліматичні зміни та деградація навколишнього природного середовища, зокрема дефіцит водних ресурсів, що загострюється через їх нерівномірний розподіл і дедалі більше забруднення, залишаються пріоритетними викликами, подолання яких виходить за рамки можливостей окремих, навіть найбільш розвинутих, держав. Реагування на ці загрози потребує широкої міжнародної співпраці.

Для досягнення основної мети – безпека і процвітання України – визначаються такі цілі зовнішньополітичної діяльності України:

- відновлення миру і територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаного державного кордону;
- притягнення рф до міжнародно-правової відповідальності;
- захист прав та інтересів громадян України за кордоном;
- протидія дезінформаційним атакам із зовнішніх джерел, що здійснюються на шкоду національним інтересам та іміджу України за кордоном;
- формування безпечного середовища дипломатичними засобами;
- набуття повноправного членства в НАТО;
- набуття повноправного членства в ЄС;
- сприяння зовнішній торгівлі та інвестиціям;
- технологічна та екологічна трансформація України;
- свобода пересування громадян України у світі;
- підтримка українців за кордоном, їх залучення до державотворчих, соціальних, економічних проєктів;
- формування і просування позитивного іміджу України у світі.

5.2. Членство України у міжнародних організаціях

На сучасному етапі міжнародні організації як форма міжнародного співробітництва та багатосторонньої дипломатії відіграють надзвичайно важливу роль. Для сучасних міжнародних організацій визначальною рисою є подальше розширення їх компетенцій та ускладнення структури. Нині загальна

кількість таких організацій наближається до 5 тисяч, з яких понад 400 – міжурядові. Тому можна із впевненістю говорити про світову систему міжнародних організацій, в центрі якої, безперечно, перебуває ООН.

На сьогодні Україна – повноцінний член світової спільноти, чого не можна сказати про не таке вже й далеке минуле. Здобуття Україною державної незалежності поряд з багатьма іншими питаннями висунуло цілу низку проблем у сфері міжнародних відносин. Це і вироблення власної позиції, стилю та навичок у відносинах із зовнішнім світом, це і новий, самостійний тип взаємин з державами колишнього СРСР, так званим "близьким зарубіжжям", це, з рештою включення України в інтеграційні процеси, які розгорнулися серед розвинутих країн Європи.

Участь України у міжнародних організаціях – складова зовнішньої політики держави. Участь у діяльності цих організацій дає можливості для взаємодії практично з усіма державами світу в межах багатосторонньої дипломатії.

За даними Міністерства закордонних справ (МЗС), станом на початок 2022 року Україна є членом 81 міжнародної організації. У більшості – 69 організацій – Україна має статус повноправного члена. Цей статус дає країні право голосувати на засіданнях міжнародних організацій та брати участь у стратегічному плануванні, спільно розробляти міжнародні документи, імплементувати стандарти, розроблені в межах організації, тощо.

У трьох організаціях Україна є асоційованим членом (Світова асоціація автомагістралей, Європейська організація ядерних досліджень та Генеральна конференція з мір і ваг), а у трьох — спостерігачем (Міжнародна організація цивільної оборони, Міжнародна організація з франкофонії та Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму). Обидва статуси дають обмежене право участі у діяльності міжнародної організації. Асоційоване членство передбачає участь у роботі органів міжнародної організації, сплату членських внесків, укладення міжнародних договорів у межах організації тощо. Статус спостерігача дає країні право брати обмежену участь у діяльності організації, але не дозволяє голосувати під час засідань або пропонувати рішення.

Ще у чотирьох організаціях Україна з тих чи інших причин припинила або призупинила свою участь. Це – Об'єднаний інститут ядерних досліджень, Міжнародна організація виноградарства та виноробства, Міжнародна організація з цукру, Міжнародний центр наукової та технічної інформації.

Перелік міжнародних організацій, учасником яких є Україна наведено у табл. 5.1.

Перелік міжнародних організацій, учасником яких є Україна

Тип організації	Перелік організацій із датою приєднання України
Загально-політичні організації	- Організація Об'єднаних Націй (1945); - Організація з безпеки і співробітництва в Європі (1992); - Рада Європи (1995); - Центральноєвропейська ініціатива (1996); - Організація за демократію та економічний розвиток — ГУАМ (2006)
Безпекові та правоохоронні організації	- Постійна палата третейського суду (1962); - Міжнародна організація кримінальної поліції — Інтерпол (1992); - Український науково-технологічний центр (1994); - Міжнародний трибунал з морського права (1999); - Підготовча Комісія Організації Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (2000); - Гаазька конференція з міжнародного приватного права (2003); - Євразійська група з протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму (2004, спостерігач)
Економічні, фінансові та промислові організації	- Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (1985); - Міжнародний валютний фонд (1992); - Міжнародний банк реконструкції та розвитку (1992); - Всесвітня митна організація (1992); - Європейський банк реконструкції та розвитку (1992); - Міжнародна фінансова корпорація (1993); - Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій (1994); - Міжнародна рада по зерну (1998); - Конференція Енергетичної хартії (1998); - Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю (1998); - Чорноморський банк торгівлі та розвитку (1997); - Організація Чорноморського економічного співробітництва (1999); - Європейська організація вищих органів фінансового контролю (1999); - Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (2003); - Міжнародна асоціація розвитку (2004); - Внутрішньо-європейська організація податкових адміністрацій (2006); - Світова організація торгівлі (2008); - Енергетичне співтовариство (2011)
Гуманітарні організації	- Всесвітня організація охорони здоров'я (1948, членство поновлено 1992); - Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (1955); - Міжнародна організація праці (1954); - Міжнародна гуманітарна комісія із встановлення фактів (1990); - Всесвітня організація охорони здоров'я тварин (1994); - Міжнародна організація цивільної оборони (1998., спостерігач); - Організація із заборони хімічної зброї (1998); - Організація з рибальства в північно-західній частині Атлантичного океану (1999); - Міжнародна організація з міграції (2001); - Міжнародний центр вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей (2016)
Екологічні організації	- Міжнародна морська організація (1994); - Європейська та середземноморська організація захисту рослин (1994); - Комісія Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (1994); - Комісія по збереженню морських живих ресурсів Антарктики (1994);

	• Міжнародний союз з охорони нових сортів рослин (1995); • Міжнародна комісія по захисту ріки Дунай Конвенції про співробітництво по охороні та сталому використанню ріки Дунай (2003); • Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії (2018)
Метеорологічні організації	• Всесвітня метеорологічна організація (1948); • Євроазіатське співробітництво національних метрологічних установ (1992); • Європейська асоціація національних метрологічних установ (1998, організація-партнер)
Організації транспорту і зв'язку	• Всесвітній поштовий союз (1947); • Міжнародний союз електрозв'язку (1947); • Дунайська комісія (1949); • Міжнародна організація мобільного супутникового зв'язку (1979); • Міжнародна організація цивільної авіації (1992); • Організація співдружності залізниць (1992); • Європейська організація супутникового зв'язку (Євтелсат; 1993); • Світова асоціація автомобільних магістралей (1995, асоційований член); • Міжнародний транспортний форум (1996); • Міжнародна організація космічного зв'язку (Інтерсупутник; 1997); • Європейська конференція цивільної авіації (1999); • Європейська організація з безпеки аеронавігації (Євроконтроль; 2004); • Міжурядова організація міжнародних залізничних перевезень (2004)
Інші міжнародні організації	• Міжнародне агентство з атомної енергії (1957); • Міжнародне бюро виставок (1960); • Всесвітня організація інтелектуальної власності (1970); • Міжнародна організація стандартизації (1993); • Міжнародна електротехнічна комісія (1993); • Міжнародна рада військового спорту (1993); • Всесвітня туристична організація (1997); • Міжнародна гідрографічна організація (1998); • Міжнародний орган з морського дна (1999); • Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння (2000, асоційований член; 2009, повноправний член); • Генеральна конференція з мір та ваги (2002, асоційований член); • Міжнародна організація франкофонії (2006, спостерігач); • Міжнародна європейська інноваційна науково-технічна програма (2006); • Європейська організація ядерних досліджень (2016, асоційований член); • Міжнародна організація законодавчої метрології (2021)

Джерело: <http://surl.li/ftqeo>

На сайті Міністерства закордонних справ України⁴⁵ є опублікований повний перелік міжнародних організацій, членом яких є Україна.

Найбільші сфери співпраці України з міжнародними організаціями наведено на рис. 5.1.

⁴⁵ <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizacijah>

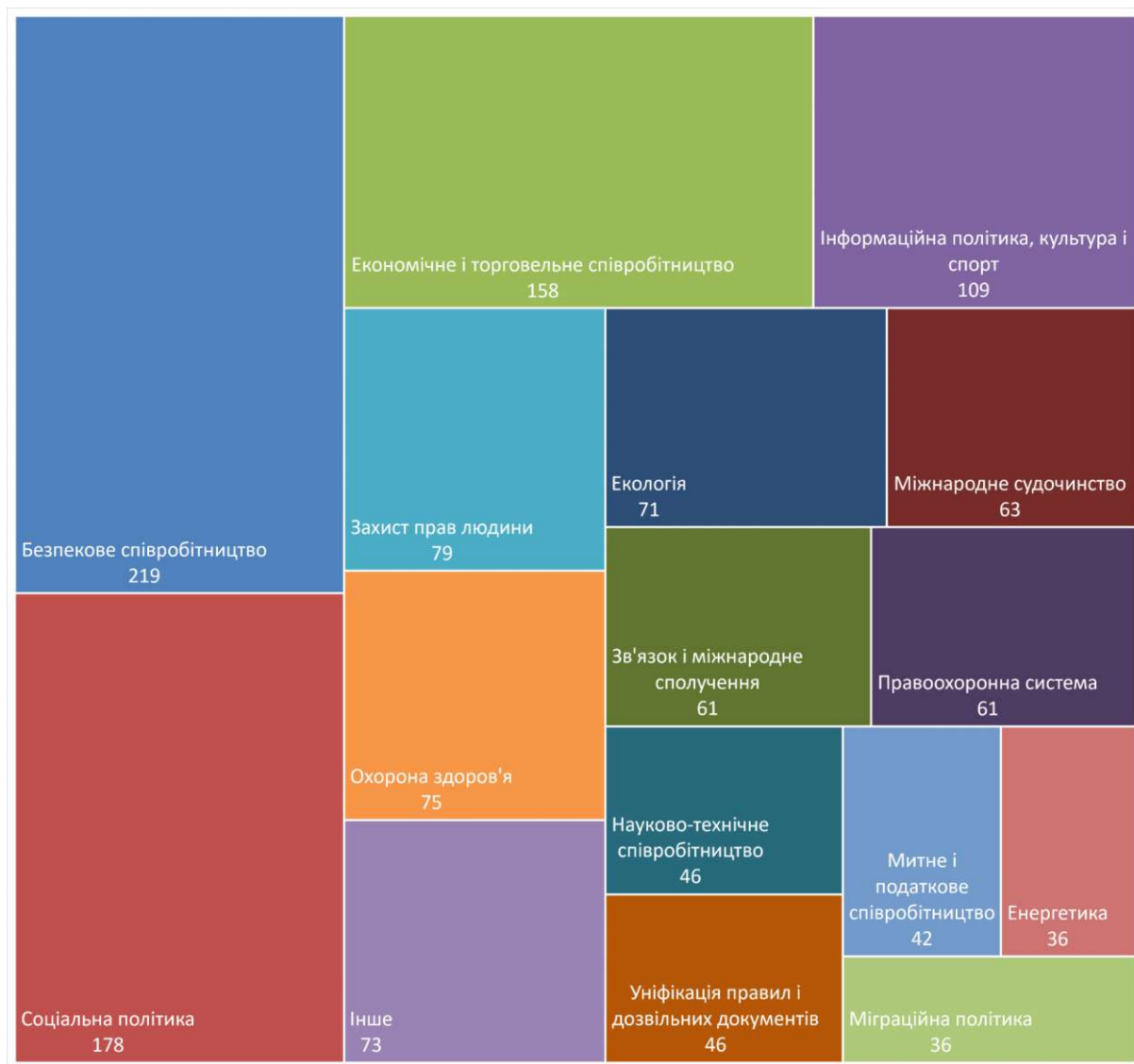

Рис. 5.1. Найбільші сфери співпраці України з міжнародними організаціями (за винятком організаційних питань)

Джерело: <http://surl.li/qwwhy>

Намагаючись посилити свої позиції у протистоянні з росією, Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями (ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ, Радою Європи), які зробили низку солідарних кроків на підтримку Української держави. Зокрема, Рада Безпеки ООН скликала низку засідань щодо подій на Сході України: 02.11.2014 (з приводу засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях); 12.11.2014 (стосовно загострення подій і активізації бойових дій на Донбасі); 06.06.2018 Рада безпеки ООН ухвалила заяву щодо ситуації на Донбасі, в якій висловила підтримку територіальної цілісності України, засудила порушення режиму припинення вогню й закликала до виведення важкого озброєння.

Важливу роль у співробітництві України з міжнародними організаціями у сфері безпеки відігравали відносини з Парламентською асамблеєю Ради Європи (ПАРЕ). Зокрема, 09.04.2014 ПАРЕ ухвалила резолюцію, в якій засудила дії

росії щодо Криму і розкритикувала російські пропозиції щодо федералізації України. Невдовзі російську делегацію позбавили права до кінця року брати участь у голосуваннях, а також працювати в керівних структурах асамблеї й спостерігати за виборами. На початку 2015 Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію щодо накладення на рф дипломатичних санкцій, позбавивши її представників права голосу в ПАРЄ. Після цього російська делегація заявила, що росія залишає Асамблею до скасування санкцій.

Однак позиція ПАРЄ щодо агресії росії проти України не була послідовною: 25.06.2019 російській делегації було повернуто право голосу в Асамблеї. Цей крок значною мірою зумовлений бажанням деяких європейських країн поновити відносини з рф. Істотним був і фінансовий аспект, оскільки після накладення санкцій Москва не сплачувала внесків до скарбниці Ради Європи (33 млн євро на рік — близько 7 % бюджету організації).

Наприкінці січня 2021 Україна оскаржила повноваження російської делегації в ПАРЄ на підставі порушення росією базових принципів Ради Європи. Це рішення було підтримане 38 членами ПАРЄ з п'яти різних делегацій. Однак після тривалих обговорень Парламентська асамблея Ради Європи 28.01.2021 усе ж схвалила резолюцію про підтвердження повноважень російської делегації. Цей документ підтримали 107 парламентарів (36 виступили проти, 24 утрималися). Крім України, не підтримали повноваження росії у ПАРЄ Литва, Латвія, Німеччина, Чехія, Франція, Грузія, Естонія та Велика Британія.

21.03.2014 було створено Спеціальну моніторингову місію [ОБСЄ](#) (СММ ОБСЄ) у складі 400 спостерігачів. Її основними завданнями були збір інформації та повідомлення держав-учасниць про безпекову ситуацію. У травні 2014 Верховна Рада України ратифікувала Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та ОБСЄ щодо розміщення спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, після чого влітку місія відвідала Донбас і побувала на українсько-російському кордоні.

01.07.2014 Парламентська асамблея ОБСЄ на 23-й сесії більшістю голосів ухвалила резолюцію, у якій засудила «очевидне, грубе порушення гельсінських принципів Російською Федерацією щодо України, в т. ч. особливо кричуще порушення суверенітету і територіальної цілісності цієї країни». Дії Росії було визнано такими, «що включають військову агресію і різні форми примусу, спрямованими на утиск властивих суверенітету України прав на угоду власним інтересам російської федерації». У липні 2015 Парламентська асамблея ОБСЄ визнала дії росії актом воєнної агресії проти України і продовжила мандат ОБСЄ на Донбасі, а рівно через рік на своїй щорічній сесії закликала Росію звільнити анексовані території й засудила практику відвідання депутатами європейських парламентів окупованого росією Криму.

Отже, у міжнародній сфері впродовж 2014–2021 Україна зосередила основну увагу на:

1. створенні міжнародної коаліції на свою підтримку в боротьбі проти російської агресії, запровадженні й збереженні західними країнами санкцій проти Росії;

2. посиленні взаємодії з міжнародними організаціями, урядами держав, парламентами, недержавними організаціями, рухами та партіями щодо вирішення конфлікту на Сході України;

3. забезпеченні міжнародної політичної, економічної й технічної підтримки в боротьбі з російським агресором;

4. пошуках нових підходів і моделі відносин з РФ, блокуванні російського дипломатичного та інформаційного впливу;

5. сприянні процесам європейської та євроатлантичної інтеграції;

6. створенні умов для підтримки системних внутрішніх реформ;

7. сприянні розширенню торгово-економічних зв'язків і співпраці в гуманітарній сфері.

Істотно ускладнювали діяльність української дипломатії на міжнародній арені, створюючи загрози безпеці України:

- окупація Росією Криму й російська агресія на Донбасі;
- криза міжнародних безпекових структур, відсутність ефективних зовнішніх гарантій безпеки України;
- тривале дистанціювання США від переговорного процесу стосовно ситуації на Донбасі;
- застосування Росією стратегії розколу Європейського Союзу, яка одночасно послаблювала українські позиції на міжнародній арені;
- посилення територіальних претензій та спроб втручання у внутрішні справи України з боку сусідніх держав, спричинене нестабільною ситуацією;
- відсутність довгострокових і середньострокових стратегічних документів, які визначали б цілі, інтереси та можливості України у відносинах зі стратегічно важливими країнами й регіонами;
- воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, які певною мірою впливали на позицію України у міжнародних відносинах.

Вступ України до Європейського Союзу (ЄС) є на поточному порядку денному майбутнього розширення ЄС з 2022 року, коли вона подала заявку на вступ в умовах російсько-української війни, з метою поступової інтеграції в єдиний ринок ЄС і кінцевим вступом до ЄС. Це одна з восьми нинішніх країн-кандидатів на вступ до ЄС разом з Албанією, Боснією і Герцеговиною, Сербією, Молдовою, Північною Македонією, Чорногорією та Туреччиною.

28 лютого 2022 року, невдовзі після початку російського вторгнення, Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі. Президент України Володимир Зеленський попросив негайного вступу за «новою особливою процедурою», а президенти восьми держав ЄС закликали прискорити процес вступу. 28 лютого 2022 року президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн заявила, що Україна належить до Європейського Союзу, і блок хоче, щоб Україна приєдналася, але для цього знадобиться час. 1 березня 2022 року Європейський парламент рекомендував зробити Україну офіційним кандидатом на членство, а 10 березня 2022 року Європейська рада звернулася до Європейської Комісії з проханням дати висновок щодо заявки. 8 квітня 2022 року фон дер Ляєн особисто передала Зеленському опитувальник щодо членства в ЄС. 17 квітня 2022 року Україна завершила роботу над першою частиною опитувальника, а 9 травня – над другою.

17 червня 2022 року Європейська комісія рекомендувала Європейській раді надати Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Одночасно Брюссель висунув вимоги щодо проведення реформ, надавши список із семи пунктів. Ці вимоги було необхідно виконати для того, щоб Україна зберегла статус кандидата, оскільки ЄС міг скасувати статус кандидата на членство у разі ігнорування офіційним Києвом порядку денного реформ.

Європейський парламент 23 червня 2022 ухвалив резолюцію із закликом невідкладно надати статус кандидата на членство в Європейському Союзі для України. 23 червня 2022 року Європейська рада надала Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. 14 грудня 2023 року Європейська рада вирішила розпочати перемовини щодо вступу України до Європейського Союзу.

Відносини між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) почалися 1992 року. Україна подала заявку на отримання Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) у 2008 році. Плани щодо членства в НАТО були відкладені Україною після президентських виборів 2010 року, на яких президентом був обраний Віктор Янукович, який вважав за краще залишити країну поза блоком. На тлі Євромайдану та Революції гідності Янукович утік з України в лютому 2014 року. Тимчасовий уряд Яценюка, який прийшов до влади, спочатку заявив, посиляючись на позаблоковий статус країни, що не планує вступати в НАТО. Однак після військового вторгнення Росії в Україну та парламентських виборів у жовтні 2014 року новий уряд поставив вступ до НАТО пріоритетом. 21 лютого 2019 року до Конституції України було внесено зміни, норми щодо стратегічного курсу України на членство в Європейському Союзі та НАТО закріплені в преамбулі Основного Закону, трьох статтях та перехідних положеннях.

На Брюссельському саміті в червні 2021 року лідери НАТО підтвердили рішення, ухвалене на саміті в Бухаресті 2008 року, про те, що Грузія й Україна стануть членами Альянсу з Планом дій щодо членства як невід'ємною частиною процесу та правом України визначати своє майбутнє і зовнішню політику без стороннього втручання. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг також заявив: «Росія не зможе накласти вето на вступ України до НАТО, оскільки ми не повернемося в еру сфер впливів, коли великі країни вирішують, що робити меншим».

Згідно зі соціологічним дослідженням, яке провів Український інститут майбутнього спільно з соціологічною компанією «Нью Імідж Маркетинг Груп» у січні 2022 року, 64 % українців підтримували вступ України до НАТО, а 17 % не підтримували, 13 % не мали однозначної думки з цього питання. На Заході України, в Києві та на Півдні України виявилось найбільше прихильників вступу до НАТО – 73 %, 71 % та 59 %. Найменш цю ідею підтримували на Сході – 47 %.

30 вересня 2022 року Україна подала заявку на пришвидшений вступ до НАТО на тлі анексії окупованих територій Росією.

Україна і Світова організація торгівлі. Світова організація торгівлі (СОТ) (англ. *World Trade Organization, WTO*) – міжнародна організація, яка почала діяти 1 січня 1995 року задля лібералізації міжнародної торгівлі та регулювання торгово-політичних відносин країн-членів.

За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка на сьогодні далеко виходить за рамки власне торговельних стосунків. СОТ є потужною і впливовою міжнародною структурою, здатною виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ стало на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися в світове господарство.

Практично всі великі держави зараз є членами СОТ. Окрім суто економічних переваг, які досягаються шляхом зниження бар'єрів у торгівлі, система СОТ позитивно впливає на політичну і соціальну ситуацію в країнах, а також на індивідуальний добробут громадян.

Переваги СОТ для споживачів

Система СОТ заохочує конкуренцію і знижує торговельні бар'єри, внаслідок чого споживачі виграють. Найочевидніша вигода вільної торгівлі для споживача — це зниження вартості життя. У результаті зниження протекціоністських торговельних бар'єрів дешевшають готові імпортовані товари і послуги, а також вітчизняна продукція, у виробництві якої використовуються імпортні комплектуючі.

Як правило, митні тарифи, державні виробничі субсидії і кількісні обмеження імпорту ведуть не до захисту вітчизняного ринку, а до підвищення

вартості життя. Так, у Великій Британії споживачі платять на 500 мільйонів фунтів у рік більше за одяг через торговельні обмеження на імпорт текстилю; для канадців ця сума становить приблизно 780 млн канадських доларів. Показово, що лібералізація сектору телекомунікацій у Європейському Союзі призвела до зниження цін за послуги в середньому на 7-10 %.

Ширший вибір товарів і послуг — також безсумнівна перевага вільної торгівлі. Зовнішня конкуренція стимулює ефективне вітчизняне виробництво, опосередковано знижує ціни і підвищує якість вітчизняної продукції.

У результаті активнішого товарообміну розвиваються нові технології, як це відбулося, наприклад, з мобільним зв'язком.

Збільшення експорту вітчизняної продукції також збільшує доходи виробників, податкові надходження в бюджет, а отже і доходи та добробут населення в цілому.

Вигоди СОТ для економіки країни в цілому:

Економічні вигоди:

Неможливо провести чітку межу між впливом вільної торгівлі на споживачів, виробників і державу. Зниження торговельних бар'єрів сприяє росту торгівлі, що веде до підвищення як державних, так і особистих доходів.

У довгостроковій перспективі розвиток торгівлі веде до підвищення зайнятості в експортних галузях економіки, хоча короткострокове скорочення робочих місць у результаті конкуренції вітчизняних виробників із закордонними практично неминуче. Однак протекціонізм не вирішує проблеми зайнятості. Навпаки, підвищення торгових бар'єрів викликає зниження ефективності виробництва і якості вітчизняної продукції, що за умови обмеження імпорту веде до зростання цін, негативно позначається на обсягах продажу та, з рештою, на кількості робочих місць. Така ситуація склалася, наприклад, у 1980-ті рр. у США, коли були введені жорсткі обмеження на імпорт японських автомобілів.

Застосування принципів СОТ дозволяє підвищити ефективність зовнішньоекономічної діяльності держави за рахунок зменшення тарифних і нетарифних торговельних бар'єрів. Недискримінаційний підхід, передбачуваність і прозорість економіки приваблюють партнерів і підвищують товарообіг, сприяють оптимізації діяльності і зниженню витрат компаній, створенню сприятливого клімату для торгівлі та інвестицій, припливу капіталу у країну.

Політичні вигоди:

Уряд має більше можливостей захищатися від дій лобістських груп, здійснювати державну політику в інтересах розвитку всіх галузей економіки, а не окремих її частин, що допомагає уникнути викривлень конкурентного середовища.

Створюються передумови для боротьби з корупцією і позитивних змін у законодавчій системі, що сприяє припливу інвестицій у країну. Застосування деяких форм нетарифних обмежень (наприклад, імпортних квот) пов'язано з можливістю корупції серед чиновників, що розподіляють ці квоти. Зараз у рамках СОТ ведеться робота щодо скорочення й усунення багатьох діючих квот.

Прозорість та відкритість інформації, чіткі критерії безпеки, регламентовані стандарти, застосування принципу недискримінації впливають на політичну ситуацію, знижуючи можливість лобіювання рішень і маніпуляцій.

Вигоди системи СОТ для взаємовідносин між країнами:

СОТ надає рівне право голосу всім країнам, обмежуючи у такий спосіб можливість економічного диктату великих держав. Учасникам не потрібно вести переговори щодо торговельних угод з кожним із численних партнерів, тому що відповідно до принципу недискримінації досягнуті в ході переговорів рівні зобов'язань автоматично поширюються на всіх членів СОТ.

Система СОТ створює ефективний механізм для вирішення торговельних суперечок, що передбачає зобов'язання незастосування односторонніх дій. Кожна суперечка розглядається окремо з огляду на діючі норми і правила. Після ухвалення рішення країни концентрують свої зусилля на його виконанні, і, можливо, наступному перегляді норм і правил шляхом переговорів. Угоди СОТ створюють правову основу для прийняття чітких рішень.

Система СОТ допомагає безперешкодному здійсненню торгівлі і з допомогою конструктивного механізму вирішення суперечок зміцнює міжнародну стабільність і співробітництво.

16 січня 2008 року Україна і ЄС на переговорах в Лондоні врегулювали питання експортних мит, знявши останню перешкоду на шляху України до СОТ.

За чотирнадцять років переговорів було завершено двосторонні переговори про доступ до ринків товарів та послуг з 52 країнами-членами СОТ, прийнято більше 50 законів необхідних для адаптації українського законодавства до вимог Світової організації торгівлі.

Найбільш відчутний і важливий прорив в переговорному процесі був досягнутий протягом 2005—2007 років, коли Україна отримала статус країни з ринковою економікою з боку ЄС та США, була скасована поправка Джексона-Вейніка, завершені переговори з найважливішими країнами-членами СОТ.

5 лютого 2008 р. на засіданні Генеральної Ради Світової організації торгівлі прийнято рішення про приєднання України до Марракеської угоди про заснування СОТ. Того ж дня Президент України Віктор Ющенко та керівники СОТ підписали угоду про вступ України до організації.

У Верховної Ради України було п'ять місяців для ратифікації цієї угоди. У цей же день було оприлюднено пресреліз СОТ стосовно зобов'язань України.

10 квітня 2008 року Верховна Рада ратифікувала протокол про вступ України до Світової організації торгівлі 411 голосами. 16 квітня МЗС України направило ноту генеральному секретареві СОТ, в якій повідомило керівництво СОТ про ратифікацію Протоколу про вступ України до цієї організації. Також було ухвалено постанову Кабінету Міністрів. *16 травня 2008 р. Україна стала 152-им офіційним членом СОТ.*

18 вересня 2023 року Україна подала позови до СОТ проти Польщі, Словаччини та Угорщини через заборону на імпорту зерно. У свою чергу, вже 19 вересня 2023 року, президент Польщі Анджей Дуда, після свого виступу на Генасамблеї ООН, заявив, що Україна має пам'ятати, що отримує допомогу від Польщі. «Було б добре, щоб Україна пам'ятала, що вона отримує від нас допомогу, і пам'ятала, що ми також є транзитною країною для України», – сказав польський президент. 5 жовтня 2023 року Україна “поставила на паузу” розгляд скарги до СОТ на Польщу, Угорщину та Словаччину.

Україна і FATF. Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей (ФАТФ) (англ. *Financial Action Task Force on Money Laundering*) – міжурядовий орган, метою роботи якого є розвиток і впровадження на міжнародному рівні заходів і стандартів з боротьби щодо відмивання грошей. Був заснований в 1989 за ініціативою Великої Сімки.

Група відслідковує процеси й вивчає способи відмивання грошей, розробляє заходи протидії, сприяє запровадженню стандартів боротьби з відмиванням грошей. Спочатку пріоритетом ФАТФ була боротьба з відмиванням доходів, отриманих від торгівлі наркотиками. Сьогодні діяльність ФАТФ має три головних напрямки:

- розширення дії прийнятих нею рекомендацій на всі континенти і регіони земної кулі;
- перевірка того, як виконуються в державах-членах і як впроваджуються в інших державах заходи для боротьби з відмиванням грошей, засновані на 40 рекомендаціях ФАТФ, які є керівництвом до дії;
- відстеження загальносвітових методів і схем відмивання злочинно нажитих капіталів та розробка контрзаходів.

Ключовим документом ФАТФ є рекомендації, які викладені у формі щорічних звітів організації.

Одним із напрямків діяльності ФАТФ є визначення так званих некооперативних країн та територій і складання їх переліку, який називають «чорним списком». Хоч включення країни до «чорного списку» і не приводить до застосування санкцій з боку світового співтовариства, однак воно свідчить про ступінь довіри до неї з боку зарубіжних інвесторів. Включення чи

виключення з цього списку країни відбувається на засіданнях ФАТФ відповідно до певних критеріїв, визначених цією організацією у 2000 р. і згрупованих у чотири групи:

- «прогалини» у фінансовому регулюванні – наприклад можливість здійснення транзакцій в платіжних системах без відповідної авторизації – тобто не можливість встановлення походження коштів;
- інші перешкоди законодавчого характеру – сюди відносять наприклад неможливість встановлення особи власника компанії;
- перешкоди в міжнародній співпраці – наприклад, законодавча заборона надання інформації міжнародним організаціям, які займаються протидією відмивання коштів, стосовно певних транзакцій.
- неадекватність заходів для протидії відмиванню коштів – нестача, або не належна кваліфікація персоналу, хабарництво тощо.

ФАТФ визначає обсяги тіньової економіки у високо-розвинутих країнах на рівні 17 % ВВП, у країнах, що розвиваються – 40 % ВВП, у країнах з перехідною економікою – понад 20 % ВВП. За даними Світового банку у сфері світової тіньової економіки щорічно виробляється товарів та надається послуг на \$8-10 трлн.

У жовтні 2022 року FATF запровадила санкції проти РФ, виключивши її зі свого складу й заборонила цій країні брати участь у поточних та майбутніх проектах. В лютому 2023 року FATF безстроково призупинила членство Росії.

Україна в МВФ. Україна є членом Міжнародного валютного фонду (МВФ) та Світового банку з 3 вересня 1992 року та є однією із чотирьох найбільших позичальниць МВФ (входить у «четвірку» разом з Аргентиною, Єгиптом та Пакистаном). Міжнародний валютний фонд виділив для України системну трансформаційну позику (СТФ) та резервний кредит “стенд-бай”. За умовами МВФ кошти використовувалися на збільшення офіційних резервів Національного банку, на проведення валютних інтервенцій для підтримання курсу національної валюти, а також [для фінансування нестачі валютних коштів в економіці для покриття потреби в імпорті. Згідно з умовами надання Фондом системної трансформаційної позики, строк боргового зобов'язання по ній становить 10 років, а термін відстрочення основних виплат (пільговий період, протягом якого потрібно сплачувати тільки відсотки) – 4,5 року. Крім фінансової, Україна отримує також консультативну і технічну допомогу, поточну інформацію і видання з міжнародних валютно-кредитних проблем. Діяльність Всесвітнього банку в

Україні. Діяльність Всесвітнього банку в Україні була започаткована 03.09.1992 р., коли міністр фінансів України Г.П'ятаченко підписав оригінал (від 1945 р.) Статуту МБРР на церемонії у Державному департаменті США. Україна підписалася на 908 акцій (\$1315,9 млн.) і стала 167-м членом Банку.

Представництво Всесвітнього банку в Україні було відкрите 01.11.1992 р. Штат представництва складається із 45 працівників.

У 1996 р. була розроблена стратегія Всесвітнього банку з питань допомоги для України, основними завданнями якої були:

1. досягнення макроекономічної стабільності;
2. забезпечення економічного зростання за допомогою програми структурної реформи, яка включала такі напрями:

- а) сприяння діяльності приватного сектора;
- б) структурна перебудова державного сектора, спрямована на зміну ролі держави переважно у бік надання допомоги;
- в) забезпечення соціальної стабільності в перехідний період;

- г) забезпечення охорони навколишнього природного середовища. До сфери діяльності Представництва Всесвітнього банку в Україні належить також координація співпраці з іншими донорами в розробленні та впровадженні реформ в Україні.

Для цього регулярно проводяться зустрічі галузевих груп. Штаб-квартира Банку спільно з Європейською комісією проводить періодичні конференції з питань координації допомоги донорів. Україна та ЄБРР. Банк надає кредити й капіталовкладення, підтримує ініціативи щодо забезпечення додаткового фінансування приватних підприємств, приватизації через надання технічних послуг та фінансування найперспективніших приватизованих підприємств.

Стратегія ЄБРР щодо України з часом змінюється. У перші роки діяльності представництво ЄБРР в Україні більше уваги приділяло проектам у державному секторі, а також співпраці зі спільними підприємствами, що були створені великими західними компаніями. Останнім часом дедалі більшого значення набуває співпраця з приватним бізнесом. Мінімальна сума кредиту на розвиток приватного підприємництва становила \$75 тис., максимальна – \$2,5 млн. Кредити надавалися на 5 років, їх одержали близько 80 малих і середніх підприємств в усіх областях і великих містах України. Для того щоб отримати фінансування від ЄБРР, потенційний український клієнт має довести свою надійність, тобто надати відповідну інформацію про свій фінансовий і економічний стан, пройти всебічний міжнародний аудит, провести техніко-економічний аналіз своєї діяльності. Суб'єктами більшості інвестиційних проектів були підприємства – члени Торгово-промислової палати України.

Класифікація складових ЗЕБ України та основні показники й індикатори для її аналізу наведено на рис. 5.2.

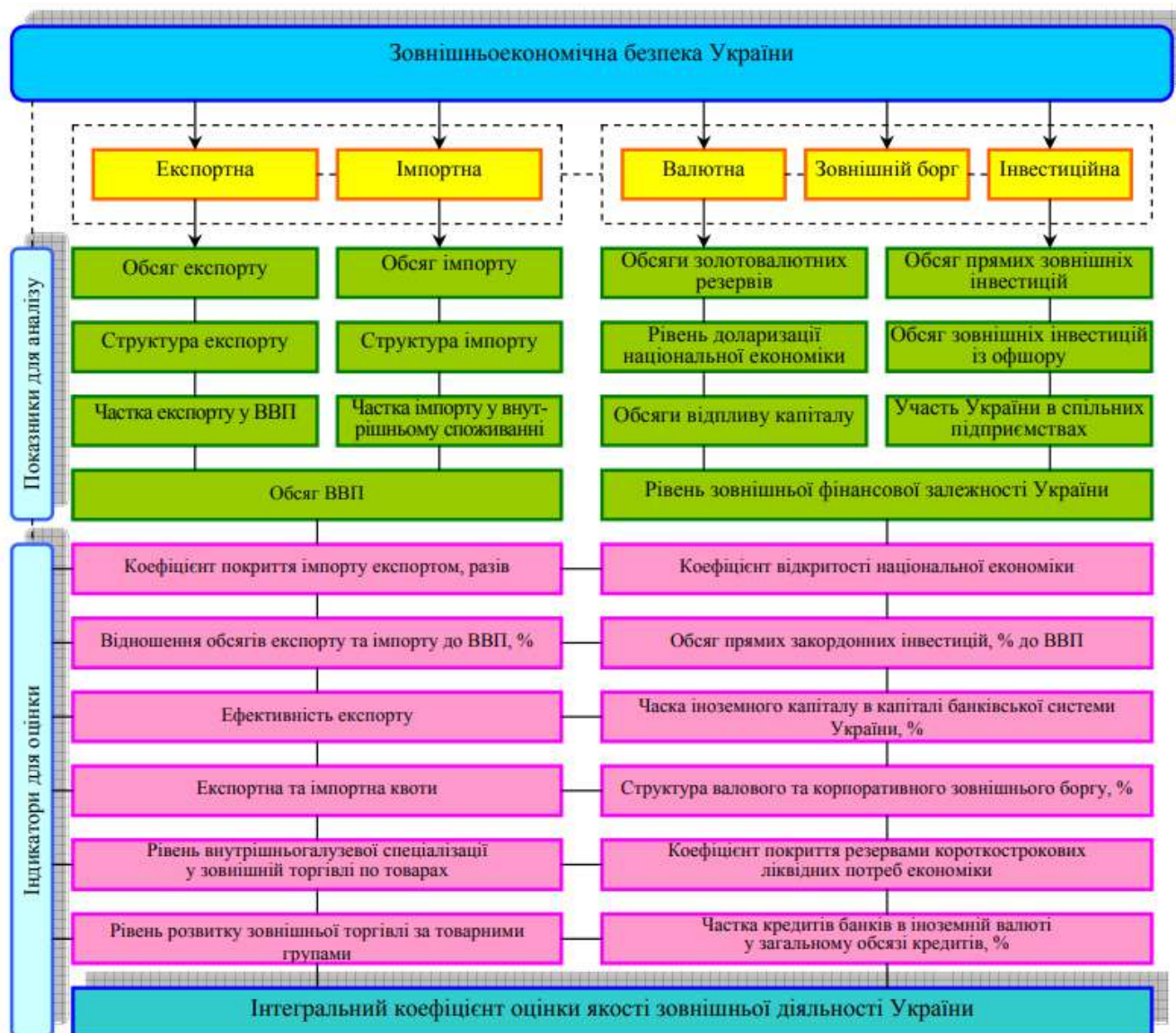

Рис. 5.2. Складові зовнішньоекономічної безпеки України, показники та індикатори її оцінки

Джерело: Аранчій В.І., Перетяцько І.В. Зовнішньоекономічна безпека України в контексті міжнародної інтеграції. ВІСНИК Полтавської державної аграрної академії. № 2, 2012. С. 150-161.

Рис 5.3. Вплив зовнішнього державного боргу на ЗЕБ України

Джерело: Аранчій В.І., Перетяцько І.В. Зовнішньоекономічна безпека України в контексті міжнародної інтеграції. ВІСНИК Полтавської державної аграрної академії. № 2, 2012. С. 150-161.

5.3. Експортна та імпортна безпека України

Під експортною безпекою слід розуміти відповідність експорту національним інтересам України, забезпечення його раціональної товарної структури та географічної збалансованості, конкурентоспроможності, відсутності дискримінації на зовнішніх ринках та спрямованості на забезпечення високого рівня добробуту нації. .

Експортна стратегія повинна розроблятися на основі глибокого аналізу кон'юнктури зовнішніх ринків, становища у вітчизняному виробництві, впливу факторів, які позначилися на обсягах та структурі експортної діяльності, визначення цілей, пріоритетів і напрямів розвитку експортного потенціалу.

Пріоритетом у розвитку експортного потенціалу повинно стати використання переваг тих виробництв, які мають передові технології та високий експортний потенціал, а саме: літакобудування, космічне ракетобудування та космічні послуги, порошкова металургія, виробництво надтвердих матеріалів тощо. Значний експортний потенціал має також сільське господарство за умови його реформування, створення сучасної переробної промисловості, поліпшення умов зберігання продукції тощо.

Темпи зростання (зниження) експорту товарів наведені на рис. 5.4 і свідчать про позитивну динаміку.

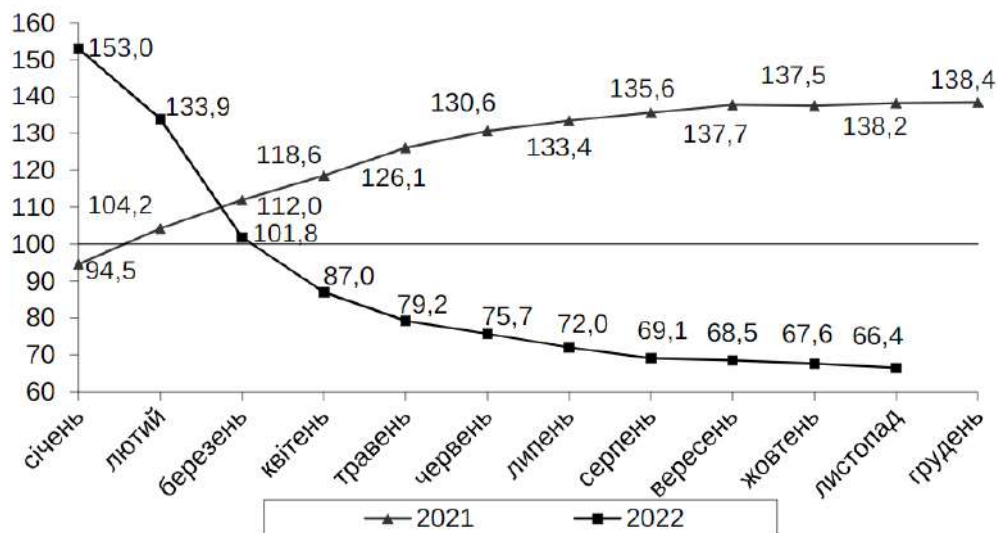

Рис. 5.4. Темпи зростання (зниження) експорту товарів
(у % до відповідного періоду попереднього року, нарастаючим підсумком)
Джерело: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2133/2062>

Географічне розташування України сприяє розширенню міжнародних транспортно-експедиторських послуг під час транзитних перевезень автомобільним, залізничним, повітряним, водним і трубопровідним транспортом. З цього погляду важливо забезпечити участь України у проектах прокладання трансконтинентальних транспортних коридорів «Південь — Північ», «Західна Європа – Східна Європа» тощо. Це сприятиме інтеграції України у світову систему господарства і забезпеченню її економічної безпеки.

Враховуючи весь комплекс факторів, пов'язаних із станом та перспективами розвитку експорту, необхідно сформулювати цілісну систему заходів державного стимулювання експорту з метою створення сприятливих економічних, правових, організаційних та інших умов для розширення експорту та надання вітчизняним експортерам відповідної допомоги у фінансовій, правовій, інформаційній, дипломатичній, маркетинговій сферах.

Як приклад, однією з форм стимулювання експортних галузей можна назвати експортні субсидії, тобто пільги фінансового характеру, надані експортерам для розширення вивозу товарів за кордон.

Надання таких субсидій дозволяє виробникам продавати товар на зовнішньому ринку за більш низькою ціною, ніж на внутрішньому. Субсидії можуть бути як прямими (виплата дотацій), так і непрямими (пільгове оподаткування, кредитування, страхування).

Слід зауважити, що втрати в ціні компенсуються з державного бюджету, тобто за рахунок платників податків. Внутрішня ціна на цей товар починає рости внаслідок скорочення внутрішньої пропозиції.

Загалом стимулювання розвитку експорту та забезпечення експортної безпеки має включати насамперед економічні та організаційно-правові заходи.

До економічних заходів слід віднести:

- страхування експортних кредитів від комерційних та політичних ризиків;
- надання урядом гарантій щодо залучення кредитних ресурсів в експортоорієнтовані виробництва, запровадження спеціальної системи кредитування обіговими коштами виробництв;
- надання державної фінансової підтримки експортерам промислової продукції;
- податкове заохочення експортерів (безперешкодне повернення податку на додану вартість у разі експорту продукції тощо);
- митно-тарифне стимулювання.

До організаційно-правових заходів належать:

- вдосконалення правової бази розвитку експортної діяльності;
- створення системи зовнішньоторговельної інформації;
- державна підтримка просування української продукції на зовнішні ринки;
- організація ефективної системи сертифікації експортної продукції;
- підвищення ролі закордонних українських представництв у дипломатичній підтримці ними важливих експортних операцій, попередніх маркетингових досліджень, зусиль щодо організації зарубіжних виставок, ярмарків тощо;
- проведення наукових досліджень у зовнішньоекономічній сфері, зокрема досліджень кон'юнктури товарів на зовнішніх ринках;
- підготовка кваліфікованих кадрів для діяльності у зовнішньоекономічній сфері;
- здійснення ефективного державного контролю за зовнішньоекономічними операціями з метою запобігання порушенням, збирання інформації щодо ділової репутації та фінансового стану учасників зовнішньоекономічної діяльності, обмін нею з органами безпеки інших країн;
- створення та підтримка об'єднань експортерів, координація їхньої діяльності на зовнішніх ринках з метою ефективного використання кон'юнктури та дотримання правил конкуренції.

Потрібно забезпечити раціональне територіальне розміщення експортних потужностей в Україні. Наприклад, не сприяє зміцненню економічної безпеки переважне зосередження експортного потенціалу у Донецько-Придніпровському регіоні.

Важливо, щоб Україна інтегрувалася у світову економіку як рівноправний партнер, що можливо лише за умов кардинального поліпшення структури зовнішньоекономічної діяльності за рахунок поставок готової продукції, використання інвестицій виробничої та науково-технічної кооперації тощо.

Необхідно ефективно використовувати для розвитку експортного потенціалу різні форми міжнародного економічного співробітництва. Йдеться про створення спільних підприємств, міжнародний лізинг, створення вільних економічних зон, прикордонну торгівлю, розвиток міжнародного туризму тощо. Однак таке співробітництво має відповідати вимогам економічної безпеки України, а не бути додатковим каналом відтоку капіталів з України, як це є нині.

Не останню роль у поглибленні економічної кризи в Україні відіграє сучасна невиважена державна імпортна політика. З огляду на надзвичайно важливе значення цієї політики, вбачається за доцільне ввести таке поняття, як "імпортна безпека". Вона визначається як раціональна товарна та географічна збалансованість імпорту, що позитивно впливає на розвиток національної економіки, захищає внутрішній ринок і національного товаровиробника, сприяє зміцненню конкурентоспроможності вітчизняної продукції та економічної незалежності України.

Оптимальний обсяг імпорту та його регіональний поділ повинні визначатися для кожного виду товару з урахуванням найважливіших зовнішніх та внутрішніх факторів зовнішньоекономічної діяльності.

Динаміка імпорту товарів наведена на рис. 5.5.

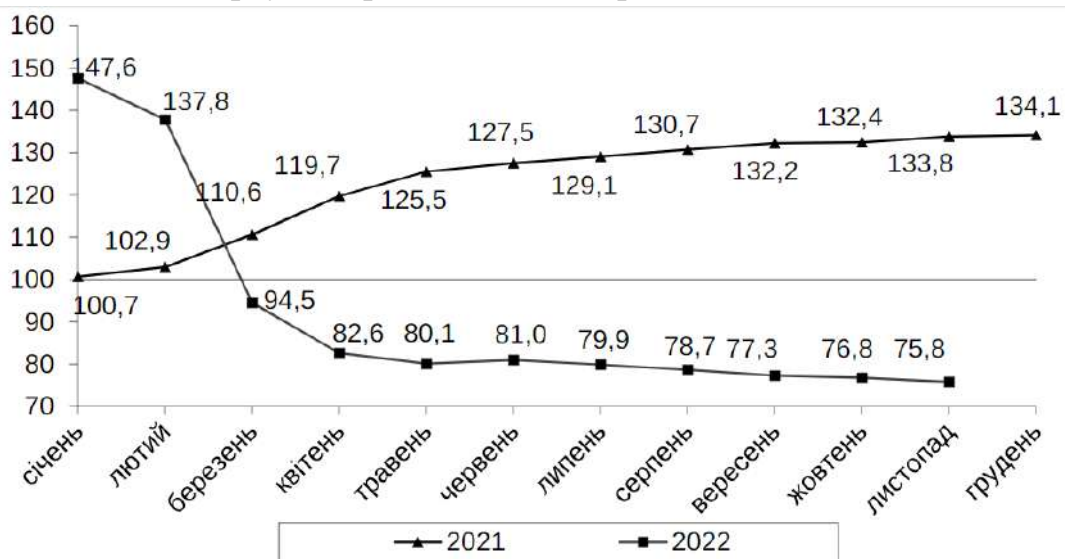

Рис. 5.5. Темпи зростання (зниження) імпорту товарів
(у % до відповідного періоду попереднього року, наростаючим підсумком)

Джерело: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2133/2062>

Держава може впливати на імпорт за допомогою тарифних та нетарифних методів.

Тариф на імпорт є найпоширенішим видом обмеження торгівлі, що являє собою державний грошовий збір із ввезених товарів, які пропускаються через кордон країни під контролем митного відомства.

Існують два основні види митних тарифів: специфічні, які визначаються у вигляді фіксованої суми з одиниці виміру (наприклад, ваги, площі, кількості тощо), та адвалорне мито, яке встановлюється у вигляді відсотка з митної вартості товару.

Введення імпортного тарифу призводить до збільшення ціни імпортованих товарів, скорочення обсягу імпорту, збільшенню цін на подібні товари вітчизняного виробництва і, як результат, зростання вітчизняного виробництва даного товару.

Щодо нетарифних методів регулювання державою імпорту, то найбільш поширеною формою їх є квотування, яке являє собою обмеження в кількісному або вартісному вираженні обсягу продукції, дозволеної до ввозу в країну за визначений період.

Вплив квоти на рівень добробуту ідентичний впливові тарифу. Різниця полягає в тому, що при введенні тарифу держава завжди одержує додатковий дохід, а при встановленні квоти частина цього доходу може дістатися імпортеру. Однак квота дає гарантію, що імпорт не буде перевищувати визначену величину, оскільки позбавляє іноземних конкурентів можливості розширювати продаж за рахунок зниження цін.

Для забезпечення імпоротної безпеки України слід здійснити низку заходів, а саме:

- привести товарну структуру імпорту у відповідність із потребами національної економіки;
- забезпечити спрямування імпорту на структурну перебудову економіки, передусім на створення замкнених технологічних циклів;
- активно залучати передові технології для модернізації національного виробництва;
- здійснювати географічну диверсифікацію імпорту з метою зменшення ресурсної, фінансової та технічної залежності України;
- надавати підтримку вітчизняним виробникам у сфері освоєння продукції, що дозволяє зменшити імпорт закордонних аналогів;
- вдосконалити чинне законодавство для ефективного регулювання імпорту;
- розробити економічно обґрунтовану систему тарифного регулювання імпорту з метою насичення внутрішнього ринку необхідними товарами;
- законодавчо оформити внесення змін до переліку країн (у бік їхнього зменшення), на які поширюється преференційний режим;
- здійснювати сертифікацію імпоротної продукції відповідно до норм міжнародної практики і національного законодавства з метою запобігання ввезенню в Україну недосконалої, застарілої та екологічно небезпечної продукції;

- здійснювати імпорт дефіцитної сировини з метою збереження обмежених власних ресурсів;
- у разі необхідності здійснювати обмеження імпорту з метою захисту вітчизняних товаровиробників та споживчого ринку.

Насамперед доцільно здійснювати імпорт таких передових технологій, які сприятимуть технічному переозброєнню та модернізації вітчизняної промисловості, припиненню нераціонального імпорту і зростанню експорту високотехнологічної та наукоємної продукції.

5.5. «Відтік капіталу» як одна з істотних загроз економічній безпеці

Наслідки «відтоку капіталу» з України значні: втрата продуктивного потенціалу, податкової бази і контролю над грошовими коштами – усе це лягає важким тягарем на суспільство загалом й ускладнює здійснення заходів державної політики.

«Відтік капіталу» за кордон є однією з істотних загроз економічній безпеці країни. Масштаби цього явища визначити практично неможливо, але вони обчислюються багатьма сотнями мільярдів доларів США.

Виділяють такі причини "відтоку капіталу":

- економічна і політична нестабільність у країні;
- високий рівень інфляції, що обумовлює знецінення капіталу й утруднює його інвестування всередині країни;
- високий рівень оподатковування і здійснення податковою системою переважно фіскальних функцій;
- "відмивання" за кордоном незаконно здобутих доходів;
- слабка державна підтримка приватного бізнесу;
- численні валютні та зовнішньоторговельні обмеження тощо. «Відтік капіталу» відбувається, як правило, у грошовій формі і здійснюється двома основними способами:
- шляхом легального переміщення коштів з однієї країни в іншу;
- незаконним шляхом, тобто з порушенням національного валютного і зовнішньоторговельного законодавства.

«Відтік капіталу», як правило, йде з країн, що розвиваються, в яких висока економічна і політична нестабільність, а також наявність можливості протизаконного нагромадження капіталу. Причому «Відтік капіталу» спрямований у країни, в яких існує пільгове оподатковування.

Як приклад, в Україні масовий і прискорений «Відтік капіталу» за кордон мав місце в 1993—2001 роках з метою збереження капіталу.

«Відтік капіталу» з нашої країни характеризується такими причинами:

- глобальним характером прискореної трансформації економічної та політичної системи;
- низьким рівнем довіри інвесторів до національної валюти;
- відсутністю сприятливого інвестиційного клімату в Україні, механізму захисту прав власності;
- повільним визріванням підприємництва — основного фактору формування ринкових відносин;
- "доларизацією" економіки, що визначає мотивацію поведінки і пріоритети в системі заощаджень населення;
- недостатнім рівнем законодавчого регулювання операцій по експорту капіталу, а також низькою ефективністю валютного й експортного контролю;
- недосконалою системою охорони державного кордону України, що ускладнює ефективний митний контроль.

Виділяють такі канали і способи "відтоку капіталу" з України:

- переміщення коштів за кордон за допомогою перекручування фактичної вартості товарів і послуг у результаті зовнішньоторговельних операцій;
- недопоставка імпортних товарів за виставленими раніше рахунками або часткове постачання; постачання за іншими цінами, не тими, які у представлених рахунках;
- так званий толінг, суть якого полягає в тому, що в країну імпортується сировина, яка переробляється на місці, а експортується готовий продукт без сплати податків і мита;
- безвалютні розрахунки в режимі товарообміну (бартер, кліринг, прикордонні, рівнобіжні та компенсаційні угоди);
- контрабандний експорт — незаконний вивіз валюти, цінностей, антикваріату, зброї, бойової техніки, боєприпасів, кольорових і чорних металів, нафти, нафтопродуктів, газу, вугілля, прокату, хутра, наркотиків тощо;
- взаєморозрахунки без підписання формальних контрактів між резидентами і нерезидентами, коли розрахунки за товари, послуги і права на власність не супроводжуються рухом коштів через кордон;
- офшорний бізнес.

«Відтік капіталу» викликає низку негативних наслідків, серед яких можна виділити такі:

- скорочує масштаб податкових надходжень до державного бюджету, тому що при легальному експорті капіталу і його реєстрації бюджет одержує обов'язкові платежі;
- зменшує валютні резерви і джерела погашення зовнішньої заборгованості;
- значно послаблює ресурси платіжного балансу шляхом поглинання позитивного сальдо торговельного балансу.

З метою оздоровлення фінансово-економічного стану України необхідним є вжиття спеціальних заходів, спрямованих на запобігання "відтоку капіталу" і репатріації уже вивезених за кордон засобів.

Можна назвати такі основні заходи для подолання цього явища:

- створення сприятливих умов для репатріації вивезеного за кордон капіталу, що можливо при економічному зростанні;
- підвищення заходів митного, валютного і банківського контролю;
- зміцнення довіри до банківської системи і гарантій збереження внесків населення, що припускає концентрацію банківських капіталів у невеликій кількості банків;
- розширення консультацій НБУ і провідних комерційних банків з відповідними закордонними установами стосовно каналів і механізмів "відтоку капіталу", методики оцінювання його масштабів тощо;
- розширення та вдосконалення законодавчої бази щодо регулювання експорту грошових коштів.

Вбачається, що найбільш оптимальні методи боротьби з "відтоком капіталу" з України виступають у двох видах: у вигляді економічної політики та у валютному адмініструванні.

Перший напрям обмеження "відтоку капіталу" спрямований на поліпшення інвестиційного клімату України, що передбачає необхідність вирішення таких завдань:

- забезпечення політичної стабільності;
- здійснення грошово-кредитної і податково-бюджетної політики, спрямованої на зниження інфляції;
- вдосконалення законодавчої бази, спрямованої на здобуття стандартних міжнародних умов для діяльності інвесторів;
- перехід бухгалтерського обліку і звітності підприємств, а також кредитних організацій на міжнародні стандарти, що дасть можливість зробити підприємства України більш "прозорими" для інвесторів;
- гарантія прав власності;
- поліпшення податкової системи в Україні з урахуванням світових стандартів;
- реструктуризація банківської системи і зниження процентних ставок по кредитах та ін.

Другий напрям обмеження "витоку капіталу" з України припускає послідовне введення достатньо твердих адміністративних обмежень у сфері валютного регулювання. У світовій практиці найбільш ефективним у боротьбі з "відмиванням" кримінальних капіталів вважається італійське законодавство, яке було рекомендоване Євросоюзом як зразок для уніфікації національних законодавств у сфері валютного регулювання та валютного контролю.

Італійським законодавством встановлено 150 ознак, які характеризують можливу приналежність здійснюваної операції до розряду кримінальних.

Також для вирішення проблеми відтоку капіталу з України можна рекомендувати виконання таких додаткових заходів:

- визначити пріоритетним напрям боротьби з відтоком капіталу;
- розробити і ввести в дію спеціальну програму першочергових заходів для виявлення нелегального "відтоку капіталу" і повернення раніше вивезених коштів;
- державі необхідно розробити пропозиції з удосконалення державної статистики та науково обґрунтованої методики моніторингу оцінювання масштабів капіталу, що експортується з країни, і представлення в більш детальному вигляді у платіжному балансі України індикаторів, що відображають «Відтік капіталу» за кордон.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що основними причинами "відтоку капіталу" є політична нестабільність, непослідовність реформ, слабкість інституціональної основи, у тому числі вираженої в корупції. «Відтік капіталу» є істотною загрозою економічній безпеці України, оскільки значно мірою впливає на економічний розвиток держави, а отже потребує швидкого вирішення. Вбачається, що стійке поліпшення макроекономічних показників у країні і зміцнення організаційно-правової бази, у тому числі зміцнення політичної стабільності, захист прав власності і верховенство закону, дозволять якщо не припинити повністю «Відтік капіталу» з країни, то звести його до мінімуму.

5.6. Напрями покращення зовнішньоекономічної безпеки України⁴⁶

Україна, як незалежна держава, постійно стикається з важливим завданням забезпечення своєї зовнішньоекономічної безпеки в умовах геополітичних та економічних викликів. Специфічним аспектом є той факт, що Україна переживає війну на своїй території, що негативно впливає на її економіку та зовнішньоекономічні відносини. Однак існують шляхи покращення зовнішньоекономічної безпеки України в сучасних умовах, які можна врахувати та реалізувати для зміцнення позицій країни на міжнародному ринку.

До можливих шляхів покращення зовнішньоекономічної безпеки України можна віднести:

1. Енергетична незалежність. Україна може зростити свою енергетичну незалежність шляхом активного розвитку відновлюваних джерел енергії (ВДЕ).

---

⁴⁶ Задоя О., Леонова А. Шляхи покращення зовнішньоекономічної безпеки України в сучасних умовах.. URL: <https://ir.duan.edu.ua/server/api/core/bitstreams/61fa2512-1b58-48ed-95a7-1044fd75c3e8/content>

Існує потенціал для подальшого розвитку ВДЕ в країні, а також можливість диверсифікації джерел постачання енергоресурсів. У воєнний період забезпечення енергетичної безпеки стає ключовою задачею. Україні важливо розвивати внутрішнє виробництво енергії з альтернативних джерел, таких як сонячна та вітрова енергія. Також важливо підтримувати і розширювати внутрішнє видобуток вугілля та розвивати сучасні методи видобутку газу. Це зменшить залежність від імпорту та покращить енергетичну безпеку. У воєнний період, забезпечення нафтопродуктами та природним газом залишається важливим завданням. Україна має розвивати та диверсифікувати джерела постачання цих енергоресурсів, шукаючи нових постачальників та розвиваючи енергоефективність.

2. Впровадження ефективної торговельної політики та адаптація торговельних потоків. Україна може зосередитися на вдосконаленні своєї торговельної політики, спрямованої на забезпечення конкурентоспроможності своїх товарів на світових ринках. Це може включати спрощення та стандартизацію митних процедур, а також підтримку експортерів через програми фінансування та консультаційну підтримку. Україна може збільшити обсяги експорту шляхом стимулювання розвитку важливих стратегічних галузей. Наприклад, вугільна промисловість України може зростати в якості експортера на ринки Європи та Азії. Також Україна може збільшити обсяги експорту через участь у торговельних угодах. Наприклад, наша держава підписала Угоду про вільну торгівлю з Канадою, що дозволило збільшити експорт товарів та послуг до цієї країни. Однак, під час війни торговельні потоки можуть змінюватися через обмеження на транспортування товарів та інші фактори. Україна повинна бути готовою до зміни напрямків своєї зовнішньої торгівлі і пошуку нових ринків для експорту/імпорту товарів та послуг. Наразі, коли імпорт може бути обмежений, Україна має спрямовувати зусилля на розвиток внутрішнього виробництва товарів, які раніше імпортувалися. Це може включати підтримку внутрішніх виробників та створення сприятливих умов для розвитку промисловості. Важливо розробити гнучкі торговельні стратегії, які дозволять Україні адаптуватися до змін в міжнародних торговельних відносинах. Це призведе до розширення торговельних партнерств з іншими країнами та пошук нових ринків.

3. Дипломатичні зусилля та залучення міжнародної підтримки. Для покращення зовнішньоекономічної безпеки України важливо залучати міжнародних партнерів та участь у міжнародних проектах. Наприклад, підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом дозволило Україні збільшити обсяги торгівлі з ЄС, що стимулює розвиток економіки. Умови війни потребують міжнародної солідарності та підтримки. Україна повинна активно співпрацювати з міжнародними партнерами, зокрема, з інших країн,

міжнародних та гуманітарних організацій. Мова йде про надання гуманітарної допомоги та фінансову підтримку для вирішення економічних проблем. Уряд повинен встановити систему для розподілу гуманітарної допомоги населенню, забезпечити доставку їжі, ліків та медичного обладнання в райони, які постраждали від війни. Україна повинна активно використовувати інструменти міжнародного права та дипломатії для захисту своїх інтересів у військовому конфлікті. Це може включати судові справи перед міжнародними судами та лобіювання своїх позицій на міжнародних форумах.

4. Модернізація та розвиток транспортної інфраструктури. Україна може покращити свою зовнішньоекономічну позицію, розвиваючи транспортну інфраструктуру. Зокрема, розширення та модернізація портів та портової інфраструктури, допоможе збільшити обсяги морської торгівлі. Інвестиції у розвиток та модернізацію транспортної інфраструктури, зокрема, будівництво нових автомагістралей, розширення залізниць та аеропортів, можуть покращити логістику та зменшити витрати на перевезення товарів. Наприклад, реконструкція міжнародного аеропорту "Бориспіль" та розширення його потужностей допоможуть у майбутньому залучати більше міжнародних авіакомпаній та збільшувати обсяги пасажирських і вантажних перевезень.

5. Забезпечення стійкості фінансової системи. Реформи у фінансовому секторі також важливі для забезпечення економічної стійкості. Україна може залучити більше інвестицій за рахунок покращення інвестиційного клімату. Фінансова стійкість є важливим аспектом зовнішньоекономічної безпеки. Україна повинна забезпечувати стабільність фінансової системи через ретельний моніторинг банківського сектору та інших фінансових інститутів.

6. Інвестиції у науковий інноваційний сектор. Залучення іноземних інвестицій у науковий інноваційний сектор може забезпечити розвиток високотехнологічних галузей та створення конкурентоздатних продуктів.

7. Реформи та боротьба з корупцією. Зменшення рівня корупції є ключовим фактором для забезпечення зовнішньоекономічної безпеки. Корупція може відлякувати іноземних інвесторів та підірвати довіру міжнародних партнерів. Україна активно веде боротьбу з корупцією, зокрема, створенням Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) та електронних декларацій для посадовців. За результатами Індексу сприйняття корупції, опублікованого Transparency International, Україна покращила своє положення і займає 117-ту позицію серед країн світу, що свідчить про позитивний напрям у боротьбі з корупцією. У воєнний період боротьба з корупцією та ефективне використання ресурсів стають надзвичайно важливими завданнями. Реформи у сфері правопорядку, фінансів та адміністрації мають сприяти забезпеченню ефективного управління та прозорості в умовах війни. Це може включати впровадження системи публічних закупівель та моніторингу витрат грошей.

8. Інформаційна війна, кібербезпека та глобальна репутація. Під час війни, інформаційна війна стає ключовим елементом. Україна має активно вести інформаційну кампанію для захисту своєї глобальної репутації та інтересів, а також боротьби з дезінформацією та пропагандою. Також потрібно ретельно прослідковувати наявні та можливі кіберзагрози. Україна повинна підвищити рівень кібербезпеки для захисту важливої інформації та інфраструктури від кібератак.

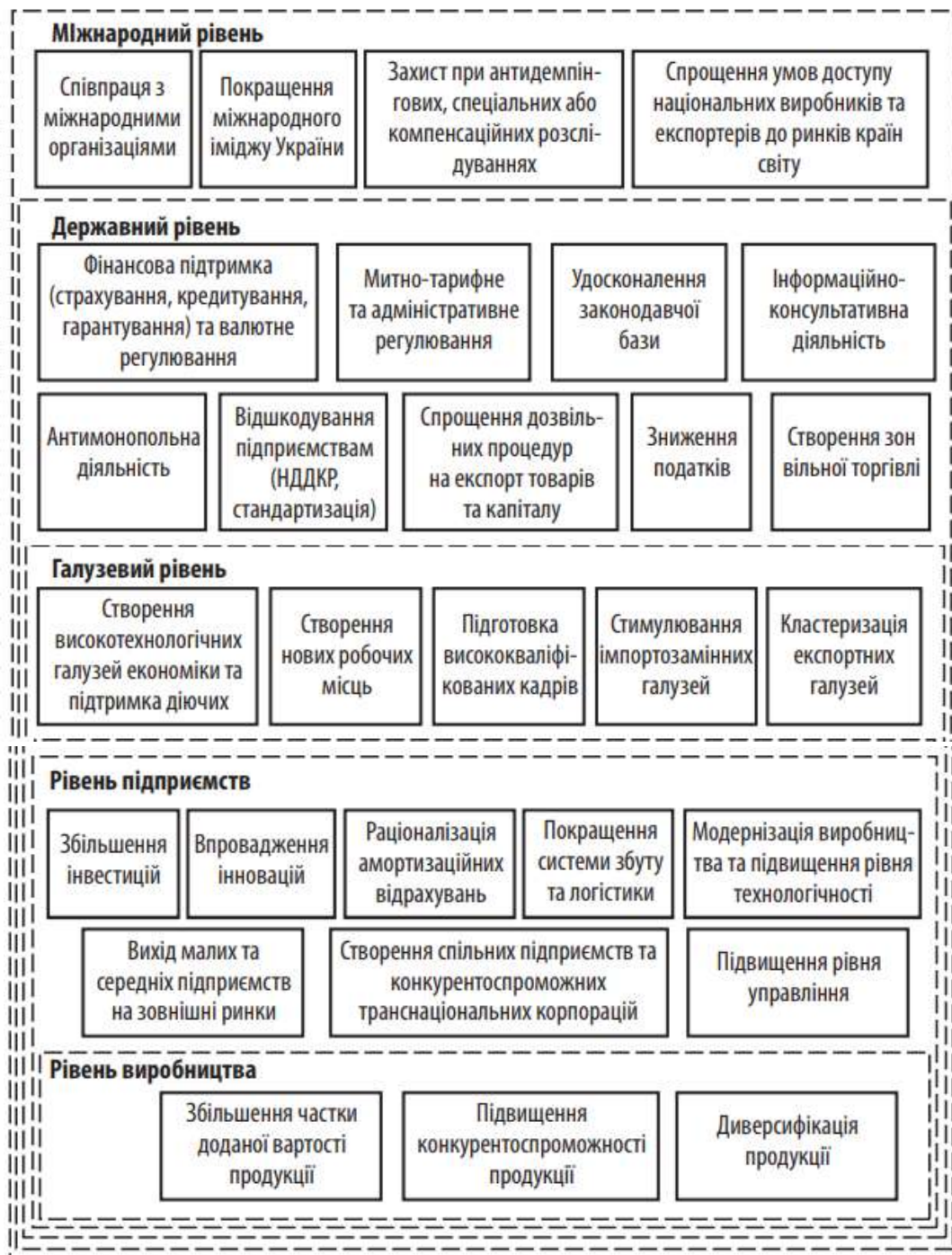

Рис. 5.6. Основні цілі та завдання програми підтримки експортної діяльності суб'єктів господарювання в Україні

Джерело: Хаустова В.Є., Григорова-Беренда Л.І. Оцінка та діагностика зовнішньоекономічної безпеки України: Монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2013. 192 с.

Зовнішньоекономічна безпека України у воєнний період стає ще більш складною і вразливою. Умови війни створюють серйозні виклики для економіки та зовнішньої торгівлі країни. Розглядаючи шляхи покращення зовнішньоекономічної безпеки України в сучасних умовах, особливо в умовах війни, можна підкреслити, що це завдання вимагає від країни комплексного та стратегічного підходу. Сучасні геополітичні та економічні виклики роблять цю задачу особливо складною та вимагають найкращих зусиль та ресурсів.

Диверсифікація джерел постачання енергоресурсів, залучення міжнародної підтримки, реформи в управлінні та боротьба з корупцією, адаптація до змін у торговельних потоках та багато інших заходів, можуть служити основою для покращення зовнішньоекономічної безпеки України.

Однак, важливо пам'ятати, що в умовах війни це завдання набуває особливої ваги та вимагає надзвичайної дисципліни та рішучості. Україна має активно впроваджувати запропоновані шляхи та рекомендації, а також бути готовою до адаптації, нових викликів та змін в геополітичному середовищі.

ТЕМА 6

Економічна безпека підприємства

План

- 6.1. Сутність економічної безпеки підприємства
- 6.2. Дестабілізуючі чинники економічної безпеки підприємства
- 6.3. Система економічної безпеки підприємства
- 6.4. Служба безпеки підприємства, її функції
- 6.5. Функціональні складові економічної безпеки підприємства

Рекомендована література:

1. Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б., Керницька М.І., Живко М.О. *Економічна безпека підприємств, організацій, установ: навчальний посібник*. К.: Правова єдність, 2009. 544 с.
2. Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б., Копитко М.І., Гук О.В., Шимечко Г.І., Живко М.О. *Економічна безпека підприємств: підручник*. К.: Алерта, 2011. 704 с.
3. Живко З.Б., Сватюк О.Р., Копитко М.І. *Корпоративне управління в системі економічної безпеки: навчальний посібник*. за заг. ред. З.Б. Живко. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 456 с.
4. Копитко М.І. *Економічна безпека підприємств з виробництва транспортних засобів: монографія*. Львів: Ліга-Прес, 2015. 556 с.
5. *Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств: монографія* / С.М. Лаптев, В.Г. Алькема, В.С. Сідак, М.І. Копитко. За ред. Копитко М.І. К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 508 с.
6. *Економічна безпека підприємства: підручник* / А.М. Дідик, О.Є. Кузьмін, В.Л. Ортинський, Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов, О.В. Ілляшенко, та ін.; за заг. ред. А.М. Дідика. Львів: НУ «Львівська політехніка», ТЗОВ «Видавнича група «Бухгалтери України», 2019. 624 с.
7. Небава М. І., Міронова Ю.В. *Економічна безпека підприємства: навчальний посібник*. Вінниця: ВНТУ, 2017. 73 с.
8. Марченко О.С. *Економічна безпека підприємства: навч. посіб.* Харків: Право, 2022. 246 с.
9. Живко З. Б. *Економічна безпека підприємства: сутність, механізми забезпечення, управління: монографія*. Львів: Ліга-Прес, 2012. 230 с.
10. *Економічна безпека підприємництва в Україні: монографія* / Г.В. Ситник, Г.В. Блакита, Н.М. Гуляєва та ін. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020. 284 с.
11. Франчук В.І. *Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності: підручник*. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 236 с.

12. *Економічна безпека та фінансові розслідування : концепти, прагматика, інструментарій забезпечення* [Електронний ресурс] : кол. моногр. / Т. Г. Васильців, Р. Л. Лупак, В. В. Зайченко [та ін.] ; за заг. ред. О. І. Вівчар. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 395 с.

13. *Економічна безпека підприємства*: навч. посіб. / О. С. Марченко ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екон. теорії. Харків : Право, 2022. 246 с.

14. *Економічна безпека* : електронний навчальний посібник комбінованого (локального та мережного) використання [Електронний ресурс] / Н. П. Карачина, А. В. Вітюк. Вінниця : ВНТУ, 2023. 112 с.

15. *Економічна безпека* : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.

6.1. Сутність економічної безпеки підприємства

Діяльність кожного підприємства здійснюється в умовах варіативності протікання реальних соціально-економічних процесів. У момент прийняття рішення менеджерам невідомий достовірно результат, адже існує значна кількість факторів, які впливатимуть на його результати. Все це – наслідки тієї невизначеності, яка є об'єктивною формою існування навколишнього світу. Результатом невизначеності може стати недосягнення бажаних результатів, зміна їх змісту чи кількісного вираження, розвиток небажаних подій.

Упродовж останніх десятиліть спостерігається зміна підходу до розуміння поняття «економічна безпека», яка проявляється у щораз частішому використанні даної категорії не для пояснення ситуації на макрорівні, а для уточнення рівня результативності функціонування суб'єктів господарювання. Така властивість зумовлена тим, що сучасні підприємницькі структури зіткнулися із потребою пошуку нових форм менеджменту, які б дозволили мінімізувати вплив дестабілізуючих чинників. У зв'язку з цим значну увагу дослідники приділяють специфічним формам забезпечення економічної безпеки, однією із яких є комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств.

Для підтвердження сказаного вище проаналізуємо еволюцію поняття «економічна безпека підприємств»:

I етап (1991 – 1998 рр.) – ЕБ трактувалася як захист від загроз, спричинених персоналом з метою збереження комерційної таємниці та інтелектуальної власності;

II етап (1998 – 2000 рр.) – ЕБ розглядається як захист підприємства з позиції окремих аспектів його діяльності, при цьому починають виділятися функціональні складові;

III етап (2000 – 2008 рр.) – ЕБ пояснюється як показник ефективності функціонування підприємства в умовах ризику, домінантною причиною якого є вплив зовнішнього середовища;

IV етап (2009 р. – до тепер) – позиціонування ЕБ як фактора мінімізації негативного впливу внутрішнього та зовнішнього середовища для досягнення інтересів підприємства, що потребує розроблення комплексного підходу до його забезпечення.

Таким чином, спостерігаємо ситуацію, коли, починаючи з 2009 р., тобто по закінченню світової фінансової кризи, виникла гостра необхідність формування нових способів забезпечення ЕБП з метою врахування впливу максимальної кількості дестабілізуючих чинників, що в подальшому дозволить розробити комплекс заходів для досягнення високого рівня конкурентоспроможності суб'єкта господарювання. Лише забезпечення ЕБП сприяє розвитку підприємства і досягнення планових показників.

Сутність поняття «економічна безпека підприємства» наведено на рис. 6.1.

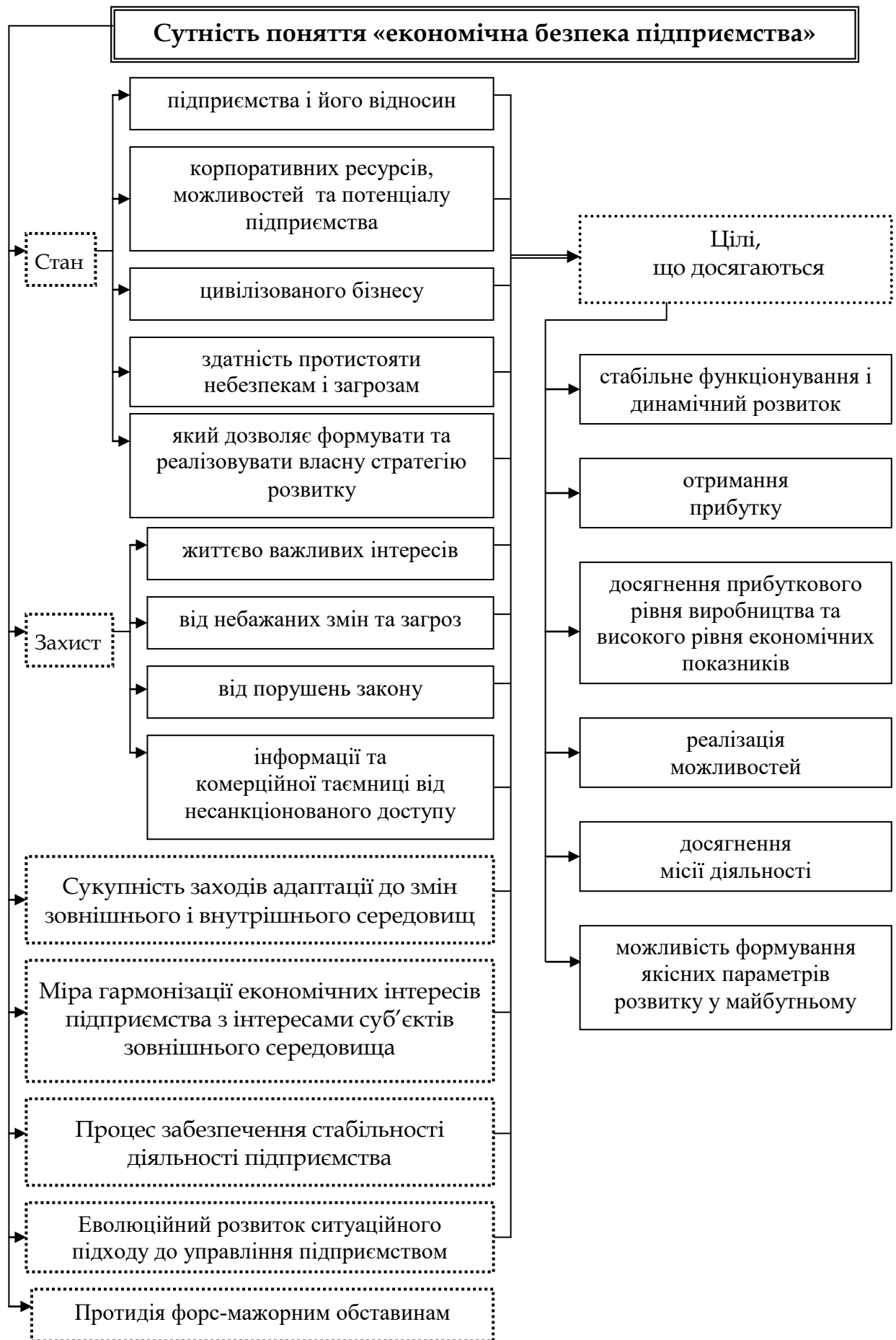

Рис. 6.1. Сутність поняття «економічна безпека підприємства»
Джерело: авторська розробка

Класифікація напрямків забезпечення економічної безпеки підприємств наведена на рис. 6.2.

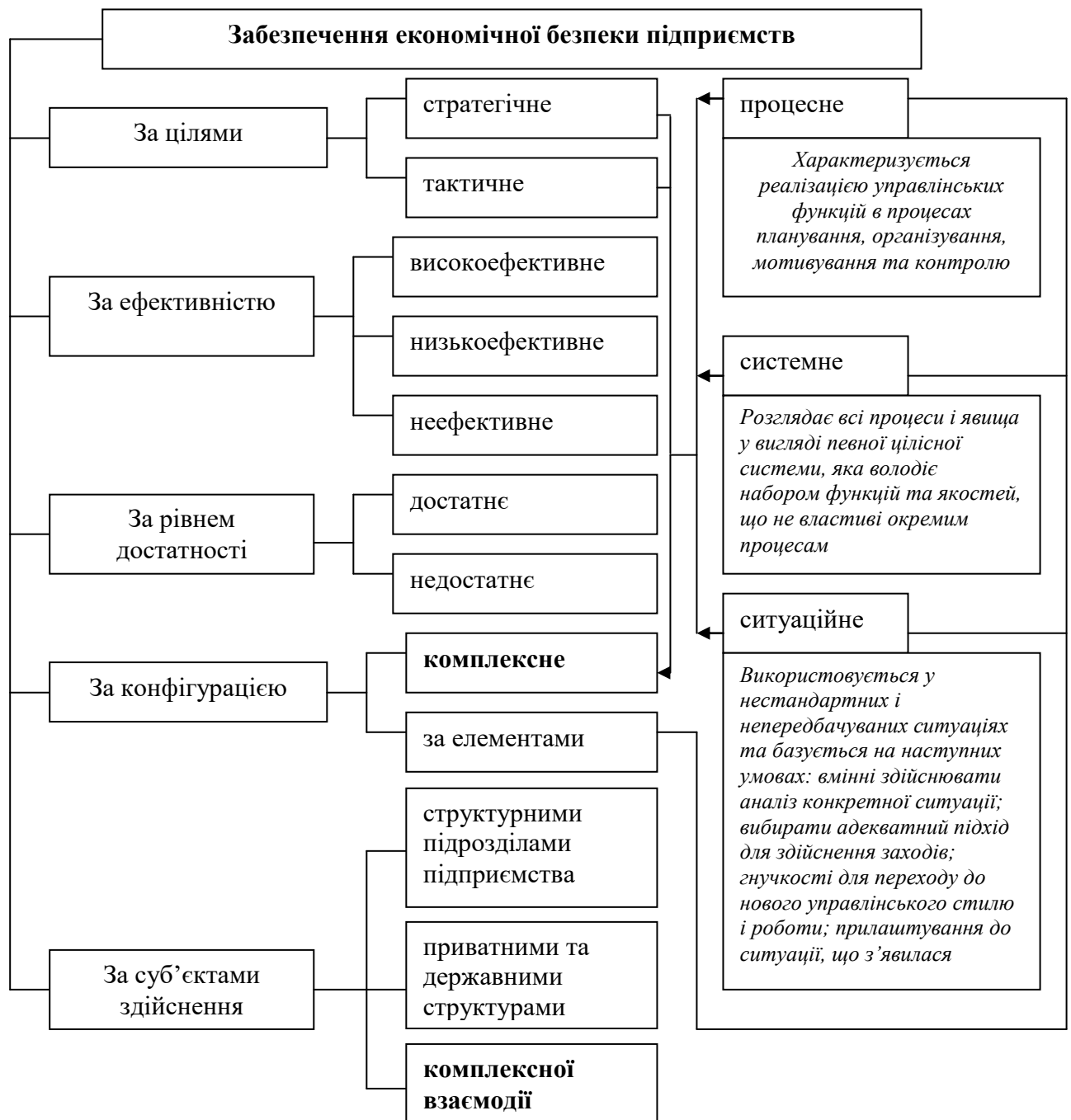

Рис. 6.2. Класифікація напрямків забезпечення економічної безпеки підприємств

Джерело: авторська розробка

Процес забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання логічно пояснювати як авторизоване накладання зобов'язань на менеджерів і можливість створення часового коридору для їх здійснення.

У випадку якісної реалізації процесу забезпечення економічної безпеки підприємство матиме можливість стабілізувати рівень економічної безпеки, який проявлятиметься у протидії впливу дестабілізуючих чинників, що

дозволить досягнути економічної ефективності, тобто отримати позитивний результат від вкладених ресурсів та виконання дій, яка сприятиме отриманню підприємством конкурентних переваг та формування стабільної позиції на ринку.

Вплив процесу забезпечення економічної безпеки на конкурентоспроможність підприємств наведено на рис. 6.3.

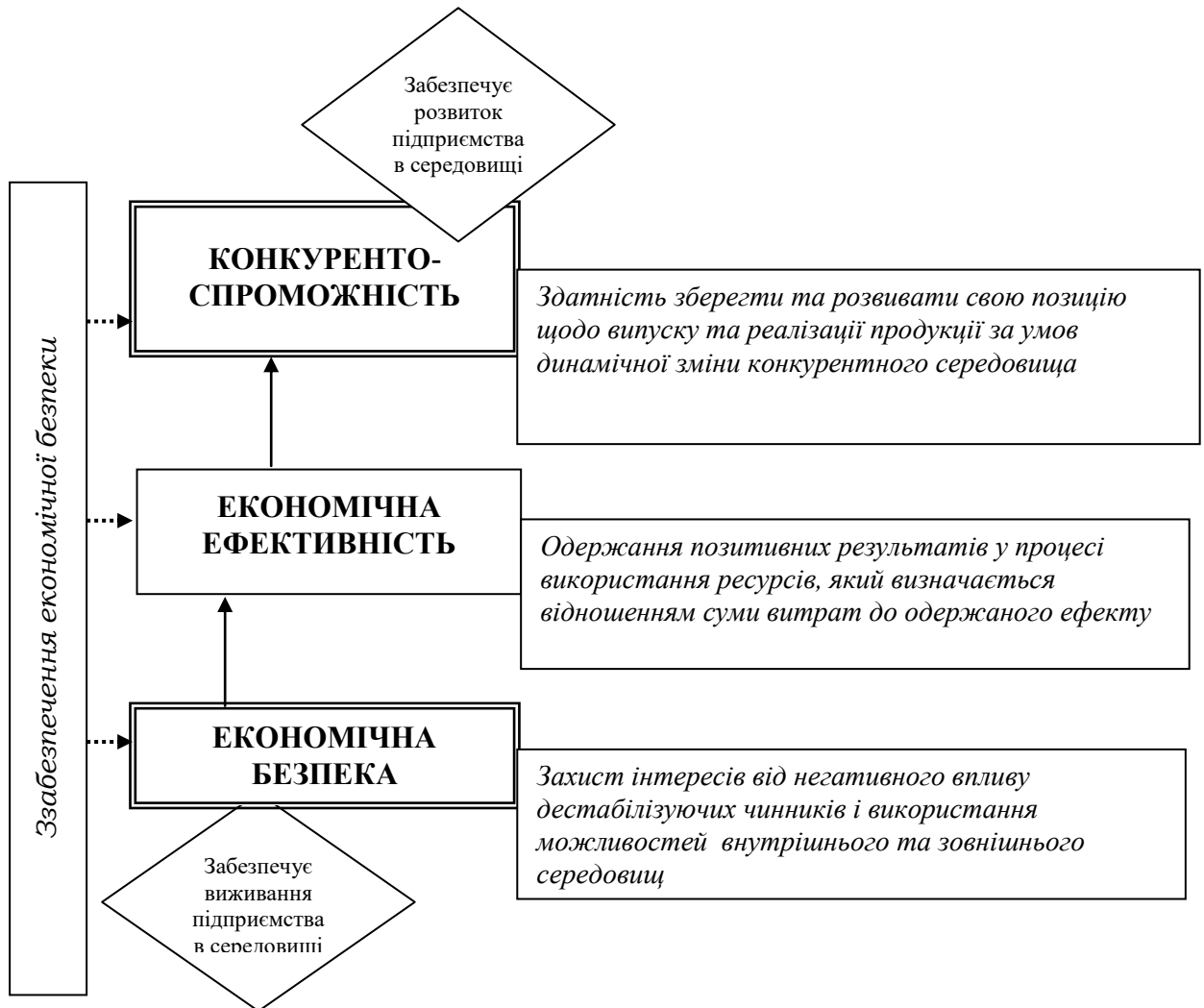

Рис. 6.3. Вплив процесу забезпечення економічної безпеки на конкурентоспроможність підприємств

Джерело: авторська розробка

Компоненти процесу забезпечення економічної безпеки підприємств представлені графічно на рис. 6.4.

Рис. 6.4. Компоненти процесу забезпечення економічної безпеки підприємств
Джерело: авторська розробка

Авторизоване накладання зобов'язань є обов'язковою умовою, адже сфера економічної безпеки не може бути знеособленою і потребує виконання завдань та прийняття рішень для зміни її рівня чи підтримання стабільного функціонування. Створення часового коридору є необхідним у зв'язку з тим, що жоден процес не відбувається миттєво, а завжди потребує поступової реалізації протягом певного передбачуваного часу.

Структура процесу забезпечення економічної безпеки підприємства наведена на рис. 6.5.

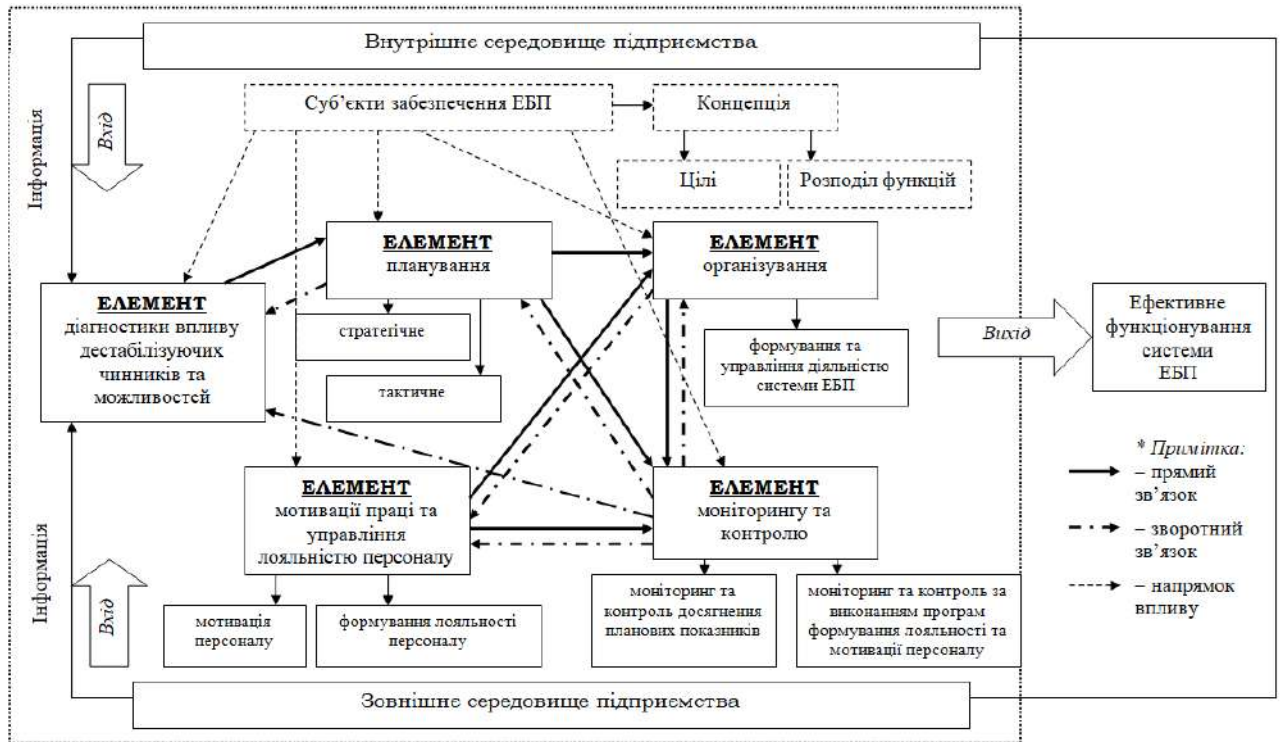

Рис. 6.5. Структура процесу забезпечення економічної безпеки підприємства

Джерело: авторська розробка

Основними функціональними цілями економічної безпеки є:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи, фінансової стабільності та незалежності підприємства;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності того чи іншого суб'єкта господарювання;
- досягнення високої ефективності менеджменту, оптимальної та ефективної організаційної структури управління підприємством;
- досягнення високого рівня кваліфікації персоналу та його інтелектуального потенціалу, належної ефективності корпоративної діяльності;
- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства;

- забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці і досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства та відділів організації;

- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу та майна, а також комерційних інтересів.

Чинники, що формують відповідний рівень економічної безпеки підприємства, різноманітні і в кожній галузі виробництва мають свою специфіку. Однак є загальні, типові чинники, що впливають на рівень економічної безпеки підприємства незалежно від форм власності та галузі виробництва, а саме:

1. Безпосередні чинники виробництва – основні чинники, які без посередньо забезпечують діяльність виробництва. До них належать: безпосереднє розміщення підприємства (територія); наявні природні ресурси та умови їх розміщення на цій території, доступність викорис тання та якісні показники; наявність трудових ресурсів, їх освітньо кваліфікаційний рівень; наявна виробнича інфраструктура, можливий обсяг її використання; соціально-економічна інфраструктура і рівень матеріального достатку населення.

2. Стабільний попит на продукцію – чинник, який також відіграє важ ливу роль у рівномірному пропозиційному розвитку виробництва. Він охоплює: укладені довготермінові контракти на реалізацію продукції з її споживачами; рівень конкурентоспроможності продукції, що виробля ється; якісно-гарантійні показники виробів; обґрунтовані прогнози щодо стабільності ринку певного виду продукції; державне та регіональне за мовлення на виготовлену продукцію.

3. Надійність постачальників, передусім тих, що забезпечують постачання основної сировини і матеріалів. Для цього потрібно: мати довготермінові договори на поставку необхідної сировини і матеріалів, враховуючи терміни постачання, та їх якісні показники; знати можли вості постачальників і не допускати монопольності в їх поставках, для цього, як правило, потрібно мати 3–4 і більше постачальників сирови ни та матеріалів, щоб була гарантія стабільної цінової політики щодо сировини, матеріалів та інших комплектуючих.

4. Зовнішня конкуренція на продукцію, призначену на експорт. Ця продукція має: відповідати міжнародним стандартам; за якісними по казниками і сервісним обслуговуванням бути конкурентоспроможною; мати обґрунтовану та прогнозовану перспективу; бути конкуренто спроможною щодо продукції, яка імпортується в нашу країну, з метою скорочення ввезення в Україну продукції, яку можуть виготовляти вітчизняні підприємства.

5. Державне економічне регулювання діяльності підприємства, яке полягає: у захисті власного товаровиробника незалежно від форм власності на засоби виробництва; регулюванні державної податкової політики; сприянні виробництву, враховуючи економічні, територіальні та інші аспекти; сприянні виробництву продукції, яка ввозиться як критичний імпорт; державному замовленні на товари, які фінансуються за рахунок бюджету і скорочення імпорту на ці товари.

6. Надійний захист комерційної таємниці. Держава має гарантувати таємницю на науково-технічні досягнення, розроблення нових техно логій, інтелектуальну власність, ноу-хау, в тому числі й комерційні таємниці.

7. Компетентність керівництва підприємства. Найважливіші чинники, які можуть найбільш активно впливати на рівень економічної безпеки підприємства, – це високий професіоналізм керівництва і команди його менеджерів (висококваліфіковані кадри; система їх підготовки і форми навчання; створення для них відповідних виробничих і соціально-економічних умов).

Є ще й інші чинники економічної безпеки підприємства, які не пов'язані з безпосередньою виробничою діяльністю, але істотно впливають на стан виробництва. Вони пов'язані з поведінкою окремих людей, їх мораллю, духовністю (розкрадання, шахрайство, обдурювання, убивство тощо).

Усі перелічені вище чинники потрібно реалізовувати відповідно до чинного законодавства, спрямовувати їх на здійснення виробничої стратегії, досягнення належного рівня економічної безпеки кожного суб'єкта господарювання.

6.2. Дестабілізуючі чинники економічної безпеки підприємства

У зв'язку із тривалою науковою дискусією щодо визначення понять «ризик», «виклики», «загроза», «небезпека» у сфері забезпечення ЕБ підприємств, раціонально було б дотримуватися наступної дефініції понять:

- **виклики** – це сукупність обставин, не обов'язково негативного впливу, на які необхідно відреагувати, при цьому їх ігнорування може спричинити позитивні чи негативні наслідки для підприємства;
- **загроза** – це вплив зовнішнього середовища, його суб'єктів чи внутрішніх елементів системи, що може призвести до втрат;
- **ризик** – вимірює, оцінює загрозу, дає уявлення щодо математичного виразу ймовірності настання перешкод;
- **небезпека** – форма прояву загрози, що призводить до реальних втрат.

Взаємозв'язок та взаємонаслідковість понять «виклики», «загрози», «ризики», «небезпеки» відображені схематично у вигляді «піраміди шарів» на рис. 6.6.

Термінологічні зв'язки категорій: виклики, загрози, ризики і небезпеки та їх наслідки для ЕБП графічно відображені на рис. 6.7.

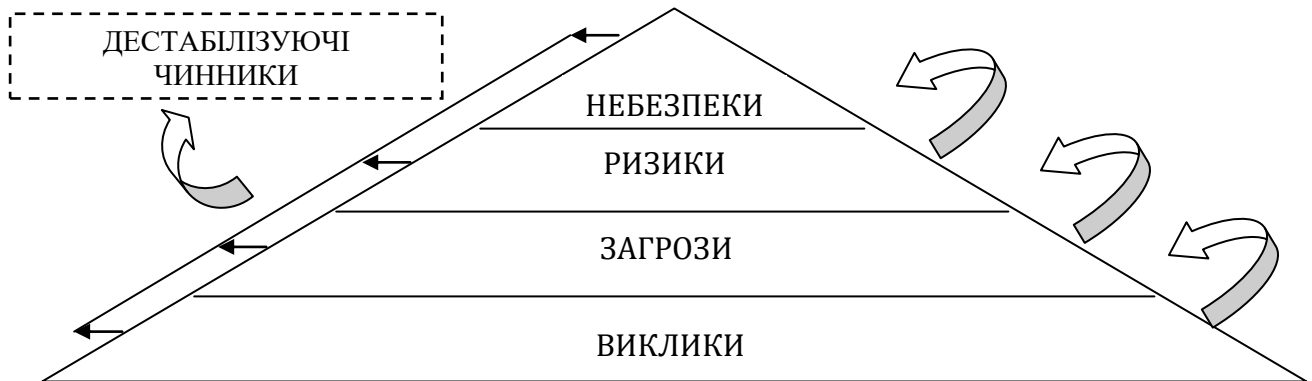

Рис. 6.6. Ієрархічна схема відображення взаємозв'язку понять «виклики», «загрози», «ризики», «небезпеки»

Джерело: авторська розробка

Спільні та відмінні риси категорій ризику, загрози та небезпеки наведені у табл. 6.1.

Таблиця 6.1

Спільні та відмінні риси категорій ризику, загрози та небезпеки

Ознака	Ризик	Загроза	Небезпека
змістова форма	математично виражена ймовірність неотримання очікуваних результатів	причини, явища, події, умови, які викликають небажаний стан підприємства з певним рівнем ймовірності	
наслідки	в результаті ризикованих управлінських рішень може бути досягнуто очікуваних результатів або підприємство може зазнати втрат	перешкода цілям та завданням суб'єктів господарювання в результаті дії негативних внутрішніх або зовнішніх факторів	руйнівний вплив на діяльність підприємства
виникнення на підприємствах	постійно супроводжують підприємницьку діяльність		виникають у випадку досягнення рівня ризику критичного значення
вимір	ймовірність настання негативної події	втрата ресурсів	
причина виникнення	функціонування підприємства в умовах невизначеності зовнішнього середовища		
заходи протидії	ризик-менеджмент	управління безпекою підприємств	перевентивні антикризові дії

Джерело: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2544>

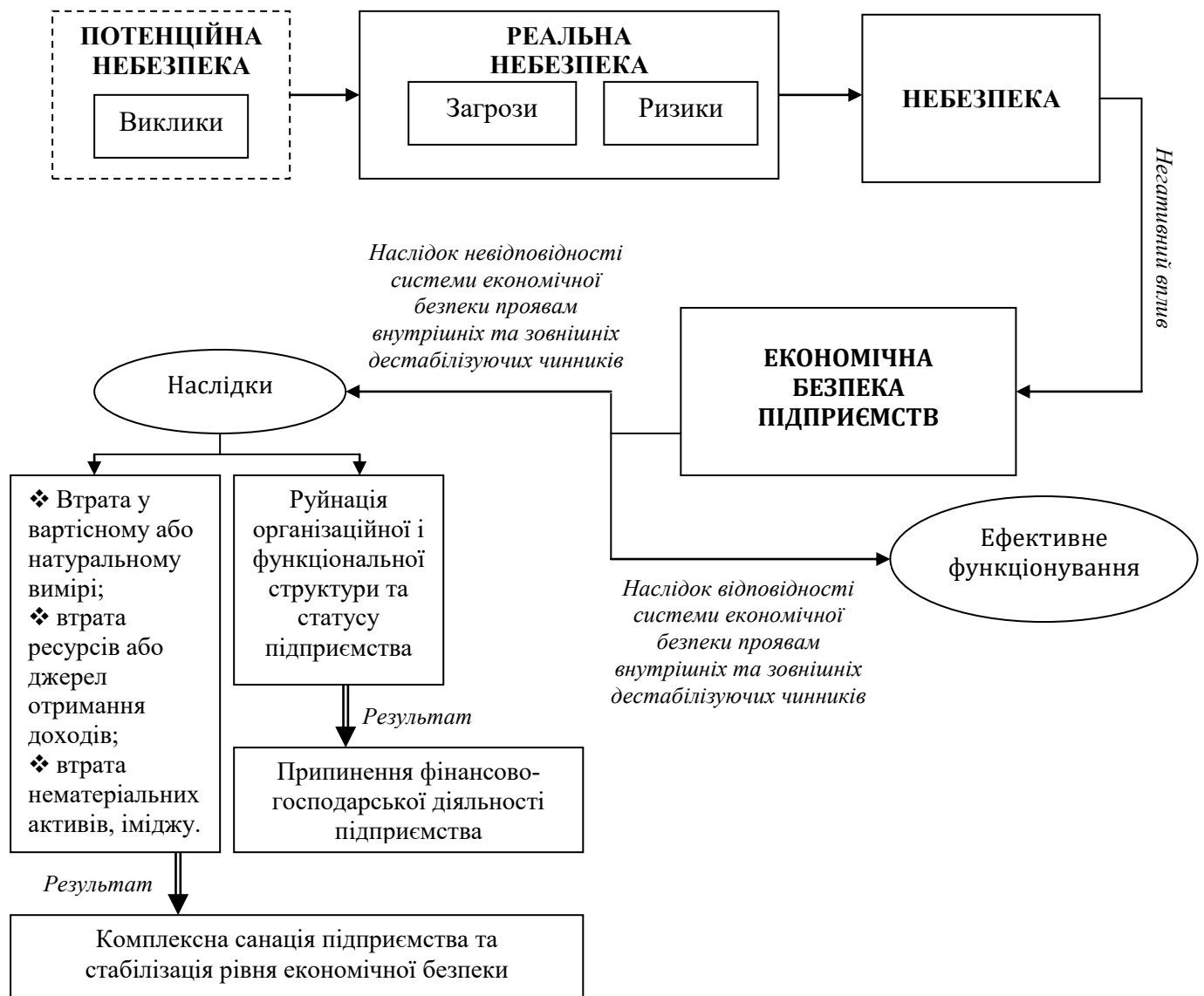

Рис. 6.7. Схема взаємозв'язків дестабілізуючих чинників економічної безпеки підприємства

Джерело: авторська розробка на основі

Для діяльності підприємств і безпосередньо для забезпечення їхньої економічної безпеки важливим процесом є ідентифікація викликів, ризиків, загроз та небезпек з метою їх попередження, мінімізації впливу або нейтралізації. У зв'язку з цим доцільно акцентувати увагу на класифікації цих понять, адже вона дозволить детально проілюструвати сфери чи фактори, які матимуть вплив на діяльність підприємства.

Чинниками, що впливають на результати господарської діяльності, можуть бути: стан підприємницького середовища, наявність місцевих сировинних і енергетичних ресурсів, розвиток транспортних та інших комунікацій, наповнюваність ринку, стан конкурентів, наявність вільних трудових ресурсів, рівень їх професійної підготовленості, рівень соціальної та політичної

напруженості, орієнтування населення на продуктивну працю, рівень життя населення, його платоспроможність; криміналізація господарського життя (корумпованість чиновників, рекет, економічна злочинність) та ін.

Джерела загроз діяльності підприємства за розподілом на умовні та безпосередні наведено на рис. 6.8.

Рис. 6.8. Джерела загроз діяльності підприємства

Джерелами зовнішніх загроз можуть бути:

- військові та терористичні дії;
- кримінальні структури;
- промислове шпигунство;
- фірми-розвідники;
- конкуренти (прямі і непрямі);
- корумповані представники органів влади, правоохоронних органів, контролюючих органів, засобів масової інформації;
- стихійні лиха, аварії й катастрофи тощо.

Джерелами внутрішніх загроз можуть виступати:

- керівники організації;
- менеджери середньої ланки;
- працівники фірми;
- працівники служби безпеки

Всі зовнішні чинники, що впливають на економічну безпеку підприємства, можна згрупувати, виділивши: політичні, соціально-економічні, екологічні, науково-технічні, технологічні, юридичні, природно-кліматичні, демографічні, криміналістичні та інші.

Під впливом навколишнього середовища, різних чинників може виникнути багато зовнішніх небезпек і загроз економічній безпеці підприємства. До них належать: несприятливі зміни політичної ситуації; макро економічні потрясіння (кризи, порушення виробничих зв'язків, інфляція, втрата ринків сировини, матеріалів, енергоносіїв, товарів); зміна законодавства, що впливає на умови господарської діяльності (податкового, відносин власності, договірного тощо); нерозвиненість інфраструктури ринку; протиправні дії кримінальних структур; використання недобросовісної конкуренції; промислово-економічне шпигунство; моральні (психологічні) загрози, залякування, шантаж і фізична, небезпечна для життя, вплив на працівників та їх сім'ї (вбивства, викрадення, побиття); розкрадання матеріальних засобів; протиправні дії конкурентів, їх прагнення оволодіти контрольним пакетом акцій; зараження програм ЕОМ різними комп'ютерними вірусами; протизаконні фінансові операції; надзвичайні ситуації природного і технічного характеру; несанкціонований доступ конкурентів до конфіденційної інформації, складова комерційної таємниці; крадіжки грошових коштів і цінностей; шахрайство; пошкодження будівель, приміщень і т. ін.

Аналіз численних зовнішніх небезпек і загроз, напрямів та об'єктів їх дії, можливих наслідків для бізнесу пов'язаний із тривалими дослідженнями. Незважаючи на це, кожне підприємство і передусім менеджери з бізнесу, виходячи з конкретної ситуації, в якій перебуває господарюючий суб'єкт, повинні визначити (спрогнозувати) найбільш значуще (небезпечне) з них і виробити систему заходів щодо їх своєчасного виявлення, ослаблення їх впливу, запобігання їм.

Переїлк суб'єктів зовнішнього середовища, чії дії можуть становити загрозу для діяльності підприємства наведено на рис. 6.9.

Рис. 6.9. Суб'єкти зовнішнього середовища, чії дії можуть становити загрозу для діяльності підприємства

Внутрішні небезпеки і загрози економічній безпеці бізнесу виникають безпосередньо у сфері господарської діяльності підприємства. До основних чинників загроз можна віднести: недостатній рівень дисципліни; протиправні дії працівників; порушення режиму збереження конфіденційної інформації; вибір ненадійних партнерів та інвесторів; відтік кваліфікованих кадрів, неправильна оцінка їх кваліфікації, їх низька компетентність; не достатня патентна захищеність; аварії, пожежі, вибухи; перебої в енерго-, водо-, теплопостачанні; вихід із ладу обчислювальної техніки; смерть провідних фахівців і керівників; залежність деяких керівників від кримінального світу; низький освітній рівень керівників; істотні упущення як у тактичному, так і в стратегічному плануванні, пов'язані насамперед із вибором мети, неправильною оцінкою можливостей підприємства, по милкам у прогнозуванні змін зовнішнього середовища.

Виявлення та ідентифікація чинників ризику, небезпек і загроз – одне з найважливіших завдань процесу забезпечення економічної безпеки підприємства.

Процеси та явища у внутрішньому середовищі діяльності підприємства, що можуть за певних умов становити загрозу його діяльності наведено на рис. 6.10.

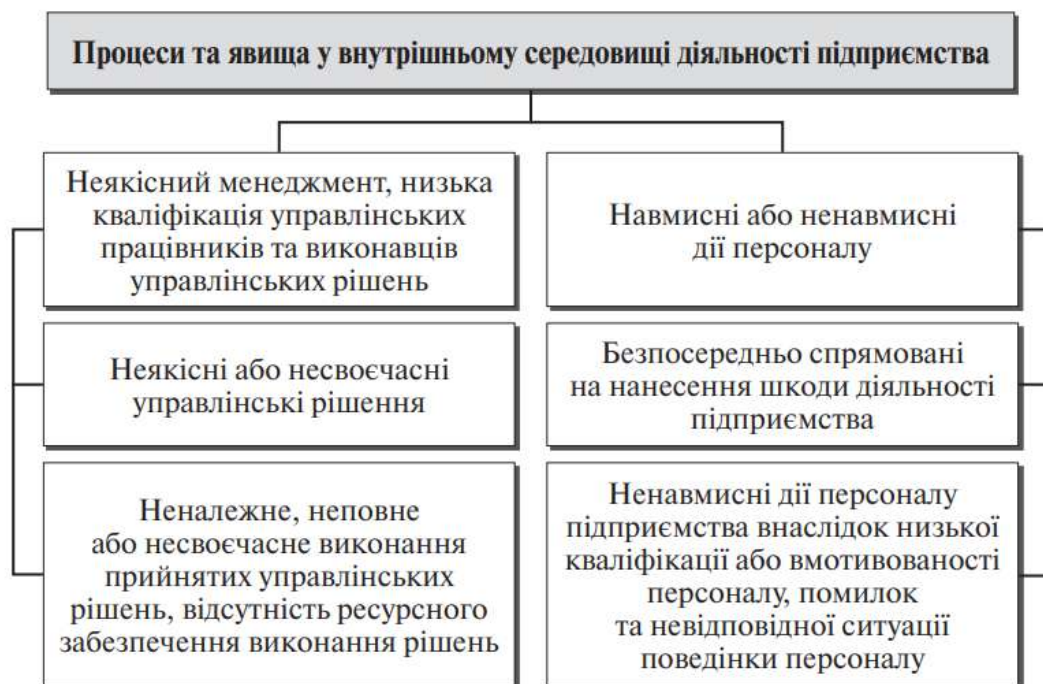

Рис. 6.10. Процеси та явища у внутрішньому середовищі діяльності підприємства, що можуть за певних умов становити загрозу його діяльності

Узагальнена класифікація загроз діяльності підприємства наведена на рис. 6.11.

Економічні загрози – правова невизначеність економічних відносин; обмеження з боку держави можливостей економічного зростання; корупція;

примушування виробників продавати продукцію визначеним споживачам; примушування покупців придбавати товари і послуги у визначених виробників і продавців; заборона реалізувати товар з одного регіону в інший або за кордон; надання окремим фірмам переваг у конкуренції з іншими підприємствами; обмеження доступу на ринок за допомогою монопольної змови фірми-конкурента з іншими фірмами монополістами; дискримінація з боку фірм-монополістів у наданні послуг, продажу монопольних товарів, а також щодо цін на послуги і товари; шахрайство з боку фірм-конкурентів (в тому числі й у змові з працівниками фірми); привласнення і розтрачання майна; підроблення продукції, істотні порушення договірних відносин партнерами.

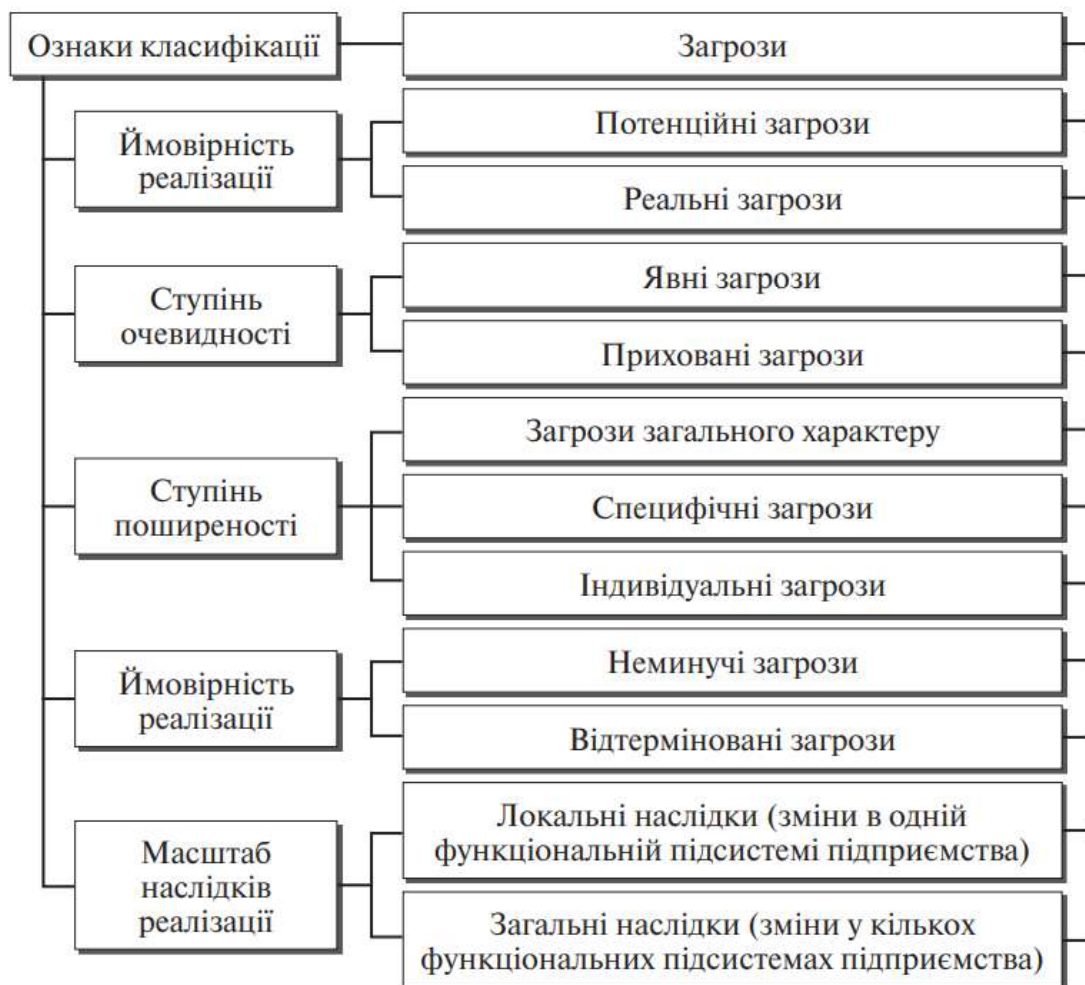

Рис. 6.11. Класифікація загроз діяльності підприємства

Фізичні загрози – крадіжки, вимагання, грабіж, розбій; виведення із ладу обладнання, знищення та пошкодження майна, стихійні лиха, аварії, катастрофи й теракти.

Психологічно-інформаційні загрози – економічне шпигунство; розголошення або неправомірне використання інформації; дискредитація на ринку; соціальні конфлікти навколо або всередині організації, привласнення товарних знаків фірми конкурентом.

Основними загрозами безпеки особи (персоналу) організації є такі:

- вбивства звичайні або такі, що супроводжуються насильством, знущанням, тортурами;
- викрадення працівників і загрози викрадення членів їх сімей, близьких родичів;
- психологічний терор, загрози, залякування, шантаж, здирництво;
- грабежі з метою оволодіння грошовими коштами, цін-ностями, документами, майном;
- інші смертельні розправи з використанням отруйних речовин і “ліків”, що викликають тривалі й болісні захворювання;
- знищення під виглядом нещасного випадку (аварії, катастрофи тощо).

Злочинні посягання щодо матеріальних цінностей (продукції), приміщень (зокрема житлових), будівель та інших ресурсів виявляються у вигляді:

- незаконного ознайомлення з конструкцією, дизайном, виконанням;
- підроблення продукції;
- крадіжок;
- промислового шпигунства;
- шахрайства;
- знищення різними способами (вибух, підпал, обстріл та ін.).

До об'єктів, предметів захисту від потенційних загроз і протиправних посягань належать:

- персонал (керівні працівники, виробничий персонал, що володіє інформацією, яка становить комерційну таємницю, працівники зовнішніх служб та інший “уразливий” персонал);
- грошові кошти (валюта, коштовності, фінансові документи та ін.);
- матеріальні засоби (будівлі, споруди, сховища, устаткування, транспорт);
- інформаційні ресурси з обмеженим доступом, що становлять службову і комерційну таємницю, та інша конфіденційна інформація на паперових, магнітних, оптичних носіях, інформаційні масиви і бази даних, програмне забезпечення, інформативні фізичні поля різного характеру;
- засоби і системи інформатизації (автоматизовані системи і обчислювальні мережі різного рівня й призначення, лінії телеграфного, телефонного, факсимільного, пейджингового, радіо- і космічного зв'язку, технічні засоби передачі інформації, допоміжні засоби і системи);
- технічні засоби і системи охорони і захисту матеріальних та інформаційних ресурсів.

У сфері бізнесу постійно існують потенційні та реальні загрози з боку суб'єктів протиправних дій.

6.3. Система економічної безпеки підприємства

Організаційно-управлінський механізм забезпечення ЕБП полягає в реалізації компенсаційно-адаптивної функції, яка б створила умови для:

- нейтралізації впливу загроз і збереження ресурсного потенціалу підприємства (компенсаційний аспект);
- забезпечення розширення діапазону ресурсів (попередження потенційних втрат від можливих загроз);
- корегування стратегії і тактики процесів розвитку підприємства (адаптивний аспект), орієнтуючись на узгодження інтересів суб'єктів ринкової діяльності, що взаємодіють у загальному ресурсному просторі.

Структура організаційно-управлінського механізму забезпечення ЕБП наведена на рис. 6.12.

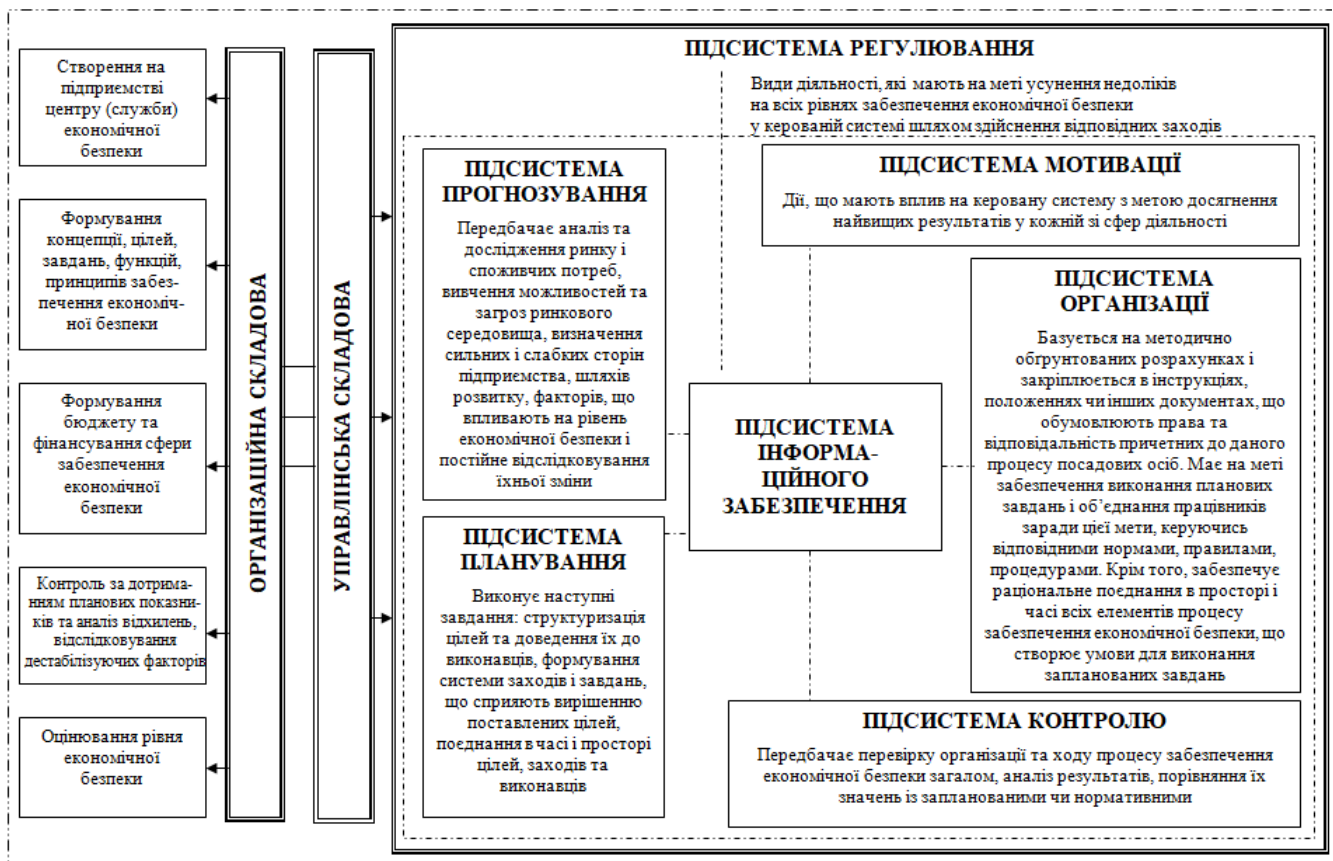

Рис. 6.12. Структура організаційно-управлінського механізму забезпечення ЕБП

Джерело: авторська розробка

У процесі розроблення системи управління підприємством для підвищення його рівня стійкості, захищеності та стабілізації рівня економічної безпеки, необхідно враховувати комплекс наступних вимог:

- альтернативність рішень, що приймаються;

- адаптивність системи управління (можливість вчасно відреагувати та адаптуватися до зміни умов внутрішнього і зовнішнього середовищ);
- орієнтація на стратегічні цілі;
- орієнтація на бажаний рівень економічної безпеки та збалансування системи загалом.

Таким чином, з метою орієнтації системи управління на забезпечення ЕБ, необхідно, щоб усі управлінські рішення щодо вирішення поточних потреб підприємства розглядалися та оцінювалися з позиції реального та перспективного впливу на рівень економічної безпеки.

Процес управління підприємством повинен передбачати здійснення наступних етапів для забезпечення належного рівня ЕБ:

- реалізація конкретних функцій менеджменту (управління фінансами, кадрами, постачанням, збутом, підрозділами тощо) через загальні функції менеджменту (планування, організування, мотивування, контролювання та регулювання);
- формування методів менеджменту як засобів впливу керуючої ланки підприємства на керовану;
- впровадження методів менеджменту в управлінські рішення на альтернативних засадах;
- забезпечення впливу керуючої системи підприємства на керовану на засадах механізмів керівництва (влади, лідерства тощо).

З урахуванням зазначених вище етапів можна виокремити основні задачі забезпечення ЕБП:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи підприємства;
- забезпечення технологічної незалежності та досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу;
- досягнення високої ефективності менеджменту та оптимальної організаційної структури управління;
- досягнення високого рівня кваліфікації персоналу;
- досягнення високого рівня ефективності НДДКР;
- мінімізація руйнівного впливу результатів виробничо-господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- якісна правова захищеність всіх аспектів діяльності підприємства;
- забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці, досягнення необхідного рівня інформаційного забезпечення роботи всіх підрозділів підприємства;
- ефективна організація безпеки персоналу підприємства, його капіталу, майна, а також комерційних інтересів.

Вивчаючи особливості ЕБ підприємств у сучасних умовах господарювання, доцільно зосередити особливу увагу на тому, що перед ними

постає питання вмілого організування процесів виробничого, збутового, інноваційно-інвестиційного характеру; при цьому, діяльність необхідно організовувати так, щоб мінімізувати вплив дестабілізуючих чинників. Це зумовлює потребу комплексного підходу до захисту господарської діяльності, що відображається у необхідності організування СЕБ підприємства у структурі організаційно-управлінського механізму управління.

Система забезпечення економічної безпеки підприємства – це комплекс управлінських заходів, направлених на якісну реалізацію захисту від глобальних і локальних загроз, при якому забезпечується реалізація основних комерційних інтересів і цілей підприємства.

Для того, щоб система економічної безпеки була ефективною, вона повинна відповідати певним науковим принципам, тобто бути:

- безперервною – постійно здійснювати моніторинг мінливого зовнішнього і внутрішнього середовища;
- стратегічною – забезпечувати реалізацію основних інтересів підприємства;
- простою – зрозумілою і для керівництва і для виконуючого персоналу;
- централізованою – в рамках певного підприємства повинна забезпечуватися функціональна самостійність процесу забезпечення безпеки;
- керованою – мати певні управлінські і організаційні засоби;
- універсальною – застосовуватися на більшості підприємствах.

Саме такі принципи повинні регулювати економічну безпеку підприємства, адже вони є зрозумілими для керівника і не вимагають значних витрат на їх реалізацію.

Головними завданнями системи економічної безпеки підприємства є:

- стабільність діяльності (збір, аналіз, оцінка даних і прогнозування розвитку діяльності);
- ефективність діяльності (отримання необхідної інформації для створення найбільш оптимальних управлінських рішень з питань стратегії і тактики економічної діяльності компанії);
- захист законних прав і інтересів підприємства;
- забезпечення збереження матеріальних цінностей, комерційної таємниці та безпеки персоналу;
- контроль за ефективністю функціонування системи безпеки, вдосконалення її елементів.

Як і будь яка інша система, система економічної безпеки підприємства має власні етапи формування. З урахуванням сучасних ринкових відносин, дуже важко визначити як саме повинна бути сформована система, щоб вона була простою для розуміння і ефективною для використання. Система економічної

безпеки підприємства повинна обов'язково включати в себе етапи, які зображено на рис. 6.13.

Рис. 6.13. Етапи формування системи економічної безпеки підприємства

Джерело:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/27080/1/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>

Під час реалізації даних етапів основна увага повинна приділятися другому та п'ятому етапу. Адже саме вони визначають у якому стані в даний момент знаходиться підприємство і які заходи необхідні для покращення чи підтримання існуючої ситуації.

Основною метою системи економічної безпеки є забезпечення стабільної роботи підприємства та попередження чи ліквідація наявних чи прихованих загроз.

Процес управління системою економічної безпеки являє собою взаємопов'язаний комплекс дій, що здійснюється керівництвом підприємства для оптимально ефективної діяльності. Даний процес повинен виконуватися на всіх рівнях управління, тобто він пронизує всю наявну організаційну структуру на підприємстві. Особливість даного процесу полягає в тому, що він має цілісний (не розривний) характер і не змінюється при правильній побудові системи економічної безпеки. Слід зазначити, що дана система має різні складові в залежності від сфери діяльності підприємства. Взагалом система економічної безпеки представлена на рис. 6.14.

Рис. 6.14. Складові системи економічної безпеки підприємства

Джерело:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/27080/1/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>

Отже, складові системи можуть бути загальними, або більш детальними, в залежності від умов функціонування підприємства.

Структура системи економічної безпеки підприємств наведена на рис. 6.15.

Аналізуючи рис. 6.15, необхідно деталізувати зміст основних понять. Насамперед, доцільно наголосити, що підприємство функціонує на ринку, а це зумовлює вплив на нього та його діяльність інших суб'єктів ринкової інфраструктури, тобто формується макрорівень впливу на ЕБ підприємств з виробництва транспортних засобів. Цей рівень характеризується притаманними йому дестабілізуючими чинниками та можливостями, що матимуть вплив на діяльність всіх чи окремих його суб'єктів.

На стан ЕБ впливає також і мікросередовище, тобто процеси та відносини у самому підприємстві, які теж спричиняють виникнення загроз чи можливостей. Крім того, мікросередовище характеризується впливом політики та стратегії діяльності, що регламентують роботу суб'єкта господарювання як цілісного утворення.

Необхідно відзначити, що *політика діяльності підприємств* – це цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суб'єктами з метою створення безпечних умов розвитку підприємства і попередження та недопущення настання кризових ситуацій у процесі його діяльності, а *стратегія діяльності підприємств* – це комбінація із запланованих дій і швидких рішень з адаптації до нових досягнень економіки та нової диспозиції на полі конкурентної боротьби.

На основі визначення загальної стратегії підприємства, можна пояснити суть *стратегії забезпечення економічної безпеки* як комплексу дій, що дозволяють визначити глобальні пріоритети діяльності підприємства у сфері забезпечення економічної безпеки зважаючи на плинність та змінюваність умов зовнішнього і внутрішнього середовищ.

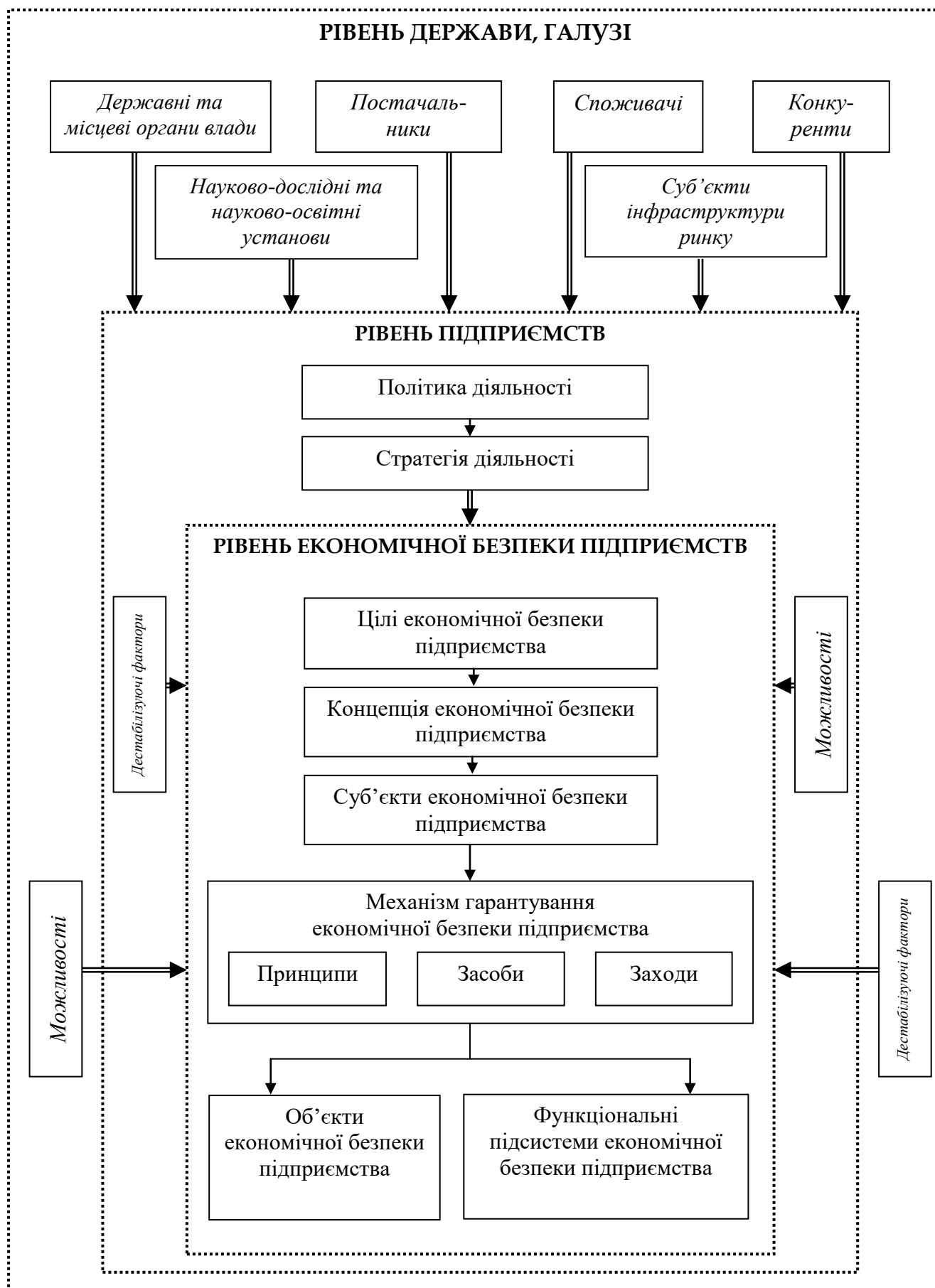

Рис. 6.15. Структура системи економічної безпеки підприємств

Примітка: ⇒ – напрямок впливу

Джерело: авторська розробка

3-поміж стратегій ЕБТ можна виокремити:

1) захисну – передбачає реалізацію низки взаємопов’язаних заходів, спрямованих на нейтралізацію впливу дестабілізуючих чинників; умовою для її прийняття є низький рівень ЕБТ і високий рівень зовнішніх і внутрішніх загроз;

2) адаптаційну – передбачає здійснення обумовленого переліку взаємопов’язаних заходів, спрямованих на удосконалення комплексного забезпечення ЕБТ з метою підвищення рівня безпеки та недопущення реалізації загроз із найвищим рівнем впливу; умовою для її прийняття є достатній рівень ЕБП і допустимий рівень зовнішніх і внутрішніх загроз;

3) пасивну – передбачає відслідковування змін у зовнішньому та внутрішньому середовищах, розроблення превентивних захисних заходів з можливістю швидкої реакції з мінімальними втратами ресурсів; умовою для її прийняття є високий рівень ЕБТ і низький рівень зовнішніх і внутрішніх загроз.

Після прийняття рішення про формування стратегії ЕБТ виникає потреба тактичного планування (формування організованої послідовності дій, метою яких є виконання стратегічного плану). Слід наголосити, що виникає додаткова необхідність здійснення оцінювання рівня ЕБТ за стратегічною і тактичною складовою, адже для процесу планування надзвичайно важливою є наявність даних про рівень безпеки на актуальний момент часу та на перспективу. Наступним елементом комплекс.

Процес забезпечення ЕБ підприємств повинен базуватися на основі цілей, концепції, визначення суб’єктів, механізму, об’єктів та визначення функціональних підсистемам.

Вихідним структурним елементом СЕБ суб’єкта господарювання є її цілі. *Цілі економічної безпеки підприємства* – це бажані результати, яких повинне досягнути підприємство внаслідок реалізації політики і стратегії економічної безпеки.

Цілі підприємств у сфері забезпечення ЕБ:

- 1) виявлення, попередження, нейтралізація та локалізація загроз;
- 2) створення умов для використання можливостей;
- 3) захист фінансової стабільності;
- 4) захист прав та інтересів;
- 5) зміцнення інтелектуального потенціалу;
- 6) збереження і примноження власності та ресурсів;
- 7) підвищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому і міжнародному ринках;
- 8) підвищення ефективності інформаційного забезпечення діяльності;
- 9) орієнтація на стандарти і лідерство;
- 10) запобігання проявам недобросовісної конкуренції;

- 11) захист корпоративних інтересів акціонерів, менеджменту, найманих працівників;
- 12) створення безпечних умов праці;
- 13) забезпечення незалежності роботи підприємства, попередження та створення умов для уникнення недружнього поглинання;
- 14) виготовлення якісної та безпечної з адекватною ціною продукції;
- 15) створення умов для безпечного та ефективного здійснення інноваційно-інвестиційної діяльності;
- 16) підвищення ступеня зацікавленості персоналу в ефективній діяльності підприємства;
- 17) мінімізація шкідливого впливу результатів виробничої діяльності на довкілля;
- 18) забезпечення фізичної безпеки майна, працівників та керівників.

Під *концепцією економічної безпеки підприємств* будемо розуміти орієнтири для прийняття рішень, які сприяють досягненню цілей ЕБ, тобто це система поглядів, ідей, цільових установок, що мають на меті визначення проблем і розроблення шляхів їх вирішення. Професор Шемаєва Л.Г. пропонує наступну структуру концепції ЕБ підприємства: опис проблемних ситуацій у діяльності підприємства (перелік загроз і можливостей, причини і фактори виникнення загроз, можливість негативних наслідків реалізації загроз і позитивних наслідків – від використання можливостей), механізм забезпечення ЕБ (сукупність суб'єктів, об'єктів, принципів, засобів, заходів та процесу оцінювання рівня ЕБ), контроль і оцінка процесу реалізації концепції.

Суб'єкти економічної безпеки підприємств – це фізичні або юридичні особи, які беруть участь в організації процесу забезпечення ЕБ на підприємстві.

За основу можемо прийняти перелік суб'єктів, що запропонований професором Франчуком В.І.:

- 1) персонал, структурні підрозділи підприємства;
- 2) працівники приватних спеціалізованих структур з гарантування безпеки;
- 3) працівники правоохоронних органів та спеціалізованих державних установ.

Об'єктом системи забезпечення економічної безпеки виступає стабільний економічний стан суб'єкта підприємницької діяльності в поточному і майбутньому періоді. Об'єктом може бути будь-яка діяльність підприємства, персонал, інформація, майно та інше; ресурси, які використовуються в процесі діяльності та підлягають охороні: фінансові, матеріальні, інформаційні, інтелектуальні, кадрові, відносини (всередині підприємства та із зовнішніми контрагентами), імідж промислового підприємства.

Функціональні підсистеми економічної безпеки підприємств – це види діяльності підприємства, а також сфери взаємодії із зовнішнім середовищем (фінансова, кадрова, техніко-технологічна, інноваційна, виробнича, інформаційна, екологічна, силова, правова, ринкова, інтерфейсна).

Загалом, кожен з функціональних складових можна представити як сукупність інтересів в окремих сферах діяльності підприємства щодо майбутнього та бажаного стану індикаторів, які перебувають у межах їхніх граничних значень. Тобто, ефективність функціонування СЕБ визначається інтегральним рівнем ЕБП, який базується на індексах рівня ЕБ у функціональних складових.

Механізм забезпечення ЕБ підприємств складається із принципів, на основі яких здійснюється вся діяльність у цій сфері, заходів, за допомогою яких вона здійснюється і засобів, якими вона здійснюється.

Щодо принципів, то доцільно притримуються загальноприйнятого їх переліку:

- 1) комплексність (системність) – необхідність створення такої системи безпеки, що забезпечила б захищеність всіх об'єктів захисту підприємства;
- 2) пріоритет заходів запобігання (своєчасність) – раннє виявлення загроз та запобігання їх шкідливому впливу;
- 3) безперервність – постійна дія системи;
- 4) законність – робота повинна здійснюватися на основі діючого законодавства;
- 5) плановість – діяльність із забезпечення безпеки організується на основі єдиного задуму, викладеного в комплексній програмі та конкретних планах по окремих напрямках безпеки;
- 6) оптимальність – досягнення максимальної функціональної ефективності (віддачі) системи економічної безпеки за певних фіксованих витрат виділених для неї ресурсів;
- 7) взаємодія – погодженість у діяльності всіх учасників системи, включаючи тісні ділові контакти й узгодження дій із зовнішніми організаціями, які забезпечують безпеку підприємств;
- 8) поєднання гласності та конфіденційності – з одного боку система основних заходів безпеки повинна бути відома всім працівникам підприємства, а з другого – цілий ряд способів, сил, засобів, методів забезпечення безпеки повинні бути законспіровані та відомі вузькому колу фахівців;
- 9) компетентність – професіоналізм всіх учасників системи.
- 10) дотримання корпоративної етики – це та особливість, яка дозволяє диференціювати підприємства між собою, не зважаючи на види продукції чи діяльності, а також створює “командний дух” персоналу;

11) диференціювання – дотримання якого дозволяє здійснити правильний підбір засобів і заходів протидії загрозам у залежності від характеру і ступеню масштабності, можливості їх реалізації, наслідковості;

12) контролю, який повинен здійснюватися на всіх етапах функціонування системи з метою виявлення неточностей у її роботі та їх вчасного усунення.

Засоби – це своєрідні інструменти впливу суб'єктів на об'єкти і функціональні підсистеми в СЕБ підприємств, при цьому використання тих чи інших засобів зумовлено розмірами підприємства, кількістю персоналу, специфікою діяльності тощо. Серед них можна виокремити:

1) технічні (використання техніки та технологій, що захищають навколишнє середовище, виробничі процеси, забезпечують фізичний захист економічних інтересів);

2) правові (закони та підзаконні нормативні акти, що спрямовані на захист економічних інтересів, а також статuti, накази і розпорядження керівництва підприємства);

3) економічні (елементи господарчого механізму, що дають змогу захистити економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності і членів суспільства);

4) організаційні (формування організаційних інститутів і структур безпеки);

5) інформаційні (контроль за розповсюдженням інформації, обмеження доступу до даних);

6) ідеологічні (формування корпоративної ідеології економічної безпеки);

7) моральні (формування культури та етики у справі забезпечення економічної безпеки промислового підприємства).

Заходи – це види діяльності підприємства, які відображають його цілі і здійснюються суб'єктами системи економічної безпеки.

До заходів належать:

1) інформаційно-аналітична діяльність (в т.ч. розвідувальна діяльність та контррозвідка), яка передбачає збір та аналіз інформації про процеси на різних рівнях національного господарства з метою формування інформаційної бази для реалізації власних інтересів, а також виявлення загроз і небезпек;

2) управлінська діяльність – передбачає прийняття управлінських рішень у сфері гарантування економічної безпеки;

3) організаційна діяльність – формування відповідної структури та підбір кадрів для сфери безпеки підприємства.

Система економічної безпеки крім наявних складових повинна мати певні *види власного забезпечення*, для реалізації цільових завдань. Слід зазначити, що до такого переліку відноситься дуже велика кількість засобів безпеки та охорони. Основними видами забезпечення є:

- економічне (ринкове) забезпечення: використання різних форм дослідження та аналізу діяльності для збереження основної мети та цілі підприємства;
- управлінське забезпечення: нормативні документи, що визначають статус підприємства, інструкції, посади, вимоги, які є обов'язковими для поточної діяльності;
- організаційне забезпечення: реалізація захисних методів, що здійснюється певними структурами (охорона);
- технічне забезпечення: регулярне проведення технічних оглядів і регламенту устаткування, постійна підтримка технічних засобів в справному стані і ін.;
- інформаційне забезпечення: захист комп'ютерних мереж, обмеження доступу до службової і комерційної інформації;
- нормативне забезпечення: норми і закони країни, що забезпечують діяльність підприємства з позицій вимог безпеки.

У табл 6.2 наведено функції системи економічної безпеки підприємства.

З метою досягнення стабільного рівня ЕБП доцільно організувати на підприємстві *контролінг функціонування системи економічної безпеки*, під яким розумітимемо концентрацію контрольних дій у всіх функціональних сферах, вчасне виявлення розбіжностей планових та фактичних результатів діяльності у кожній з цих сфер.

Таблиця 6.2

Функції системи економічної безпеки підприємства

Функція	Зміст функції
1	2
Моніторинг	Постійне спостереження за процесами та явищами зовнішнього та внутрішнього середовища, виявлення умов в діяльності підприємства, за наявності яких ці процеси та явища можуть перетворитися на загрозу діяльності підприємства
Інформаційно-аналітичне забезпечення	Оброблення, сортування та форматування результатів моніторингу, підготовка інформації для аналізу та прогнозування
Аналітична функція	Аналіз отриманої інформації: встановлення властивостей, ознак та відносин виявлених процесів та явищ, виявлення загроз діяльності підприємства, аналіз розвитку загрози, ймовірності її реалізації, оцінювання наслідків реалізації загрози. Виявлення синергетичного ефекту від одночасної реалізації кількох загроз. Прогнозування можливих загроз діяльності підприємства. Складання результатів аналізу в єдине ціле з метою отримання цілісної картини загроз діяльності підприємства. Попередній вибір способів захисту діяльності підприємства. Підготовка рекомендацій щодо подолання впливу загроз діяльності підприємства

Контр-розвідувальна діяльність	Захист комерційної таємниці, конфіденційної інформації підприємства, недопущення витоку інформації. Внутрішній моніторинг, який дозволяє виявити слабкі місця, завчасна ліквідація яких унеможливорює реалізацію значної кількості загроз, а також дотримання працівниками підприємства внутрішніх правил з нерозголошення конфіденційних даних). Аналітична робота щодо виявлення сильних і слабких сторін в діяльності підприємства, розроблення конкретних рекомендацій для менеджменту з метою недопущення збитків, втрати частки ринку тощо
Протидія рейдерству	Запобігання рейдерським атакам, боротьба з ворожими поглинаннями, що можливі за наявності добре організованої контррозвідувальної діяльності, мінімальних порушень чинного законодавства у виробничо-господарській діяльності, відповідних фінансових ресурсів та ефективного функціонування системи економічної безпеки підприємства
Організаційна функція	Організація ухвалення рішень щодо безпекозабезпечувальної діяльності підприємства. Розподіл компетенцій структурних підрозділів підприємства щодо участі у безпекозабезпечувальній діяльності підприємства. Координація дій структурних підрозділів підприємства щодо попередження загрози або зменшення наслідків її реалізації, застосування вибраного способу захисту економічної безпеки підприємства в цілому або її конкретного об'єкта захисту.
Конкурентна розвідка	Є складовою розвідувальної діяльності підприємства. Друга складова — промислове шпигунство, яке як і конкурентна розвідка, прагне одержати інформацію для здобуття конкурентних переваг, але з використанням нелегальних методів й технологій. Конкурентна розвідка діє виключно законними методами, користується лише відкритими джерелами з метою випередження, недопущення виникнення нестандартних ситуацій, деструктивних подій у діяльності підприємства, які створюють економічно небезпечну ситуацію, за допомогою своєчасного отримання повної та достовірної інформації про його оточення

До завдань контролінгу функціонування системи ЕБП можна віднести:

- моніторинг ходу процесу з досягнення рівня планових показників у всіх функціональних сферах;
- встановлення рівня відхилення фактичних значень від запланованих;
- визначення стану ЕБП за рівнем відхилення планових та фактичних значень показників;
- здійснення заходів оперативного управління для зниження рівня розбіжностей планових та фактичних значень показників;
- зміна цілей діяльності підприємства та корегування значень планових показників відповідно до змін умов внутрішнього та зовнішнього середовищ.

Із аналізу завдань контролінгу функціонування системи ЕБП можна зробити висновок, що даний вид управлінської діяльності повинен окрім

внутрішнього контролю забезпечувати формування інформаційної бази процесу, а також аналіз та внесення змін до ведення стратегічного і оперативного планування у зв'язку із виявленими під час контролю фактами.

Для досягнення високої результативності контролінгу функціонування системи ЕБП необхідно дотримуватися чіткої структуризації та послідовності його етапів за наступним алгоритмом:

1) визначення об'єкта контролінгу – управлінські рішення щодо функціонування СЕБ;

2) розроблення основ стратегічного та оперативного контролінгу із визначенням основ довго- та короткострокових цілей у сфері комплексного забезпечення ЕБП;

3) формування та ранжування показників, які будуть базовими для контролю;

4) присвоєння, визначеним у попередньому етапі показникам, кількісних чи якісних значень, які виступатимуть плановими та еталонними для досягнення;

5) ведення моніторингу фактичних значень показників з метою їхнього порівняння із плановими;

6) формування звітів контролінгу, які повинні містити:

- дані про фактичні значення показників;
- ступінь відхилення фактичних значень від планових;
- у випадку, якщо аналізований показник піддається кількісному розкладанню на окремі складові, – факторний аналіз рівня відхилення;
- дослідження умов внутрішнього та зовнішнього середовищ (дестабілізуючих чинників), що стали передумовою відхилень;
- встановлення осіб, які не зупинили та не перешкодили настанню негативних відхилень значень показників;

7) визначення умов та термінів контролю щодо виявлених проблем;

8) розроблення рекомендацій щодо нівелювання діапазону відхилень у випадку неможливості їхнього уникнення та виправлення з подальшим внесенням змін до стратегічного та оперативного планів підприємств.

У зв'язку з тим, що всі заходи щодо забезпечення ЕБ на підприємстві здійснюються працівниками, актуалізується потреба мотивації праці та управління лояльністю персоналу, тому ці дії повинні бути об'єднані і можна їх позиціонувати як окремий елемент комплексного забезпечення ЕБП.

Мотивація праці персоналу є однією із важливих компонент комплексного забезпечення ЕБП. Це зумовлено тим, що саме мотивація праці виступає соціально-економічною основою поведінки та активізації зусиль персоналу підприємства, які спрямовані на підвищення результативності діяльності і характеризує сукупність взаємопов'язаних заходів, які стимулюють окремого

працівника або трудовий колектив у цілому на досягнення індивідуальних і спільних цілей діяльності підприємства.

На підприємстві дуже важливо правильно поєднати матеріальний та нематеріальний види мотивації, адже лише із збалансуванням їхнього співвідношення можна досягнути бажаних результатів із продуктивності праці та інших важливих показників кадрової сфери. Серед видів матеріальної мотивації можна виокремити підвищення розміру заробітної плати, заохочення преміями, створення можливості участі в капіталі тощо; серед нематеріальної – можливості професійного навчання; підвищення кваліфікації; заохочення цінними подарунками; створення можливості кар'єрного росту; нагорода грамотами, відзнаками тощо. Однією із найважливіших форм нематеріальної мотивації є умови виробничого середовища. До даної форми належить комфорт, зручність, а також «прийняття» робочого місця та стосунки в колективі. Комфортне оточення може вирішити багато проблем, пов'язаних зі стресом, дії якого піддається практично будь-який працівник.

Мотивація на підприємстві повинна відповідати наступним вимогам:

- надання однакових можливостей щодо зайнятості та посадового просування за критерієм результативності праці;
- створення механізму, що забезпечує отримання винагороди співробітниками у безпосередній залежності від реальних результатів їх праці;
- узгодження рівня оплати праці з її результатами та визнання особистого внеску в загальний успіх, що передбачає справедливий розподіл доходів залежно від ступеня підвищення продуктивності праці;
- створення належних умов для захисту здоров'я, безпеки праці та добробуту всіх працівників;
- підтримування в колективі атмосфери довіри, зацікавленості в реалізації загальної мети;
- створенні можливостей двосторонньої комунікації між керівниками та робітниками.

Оптимізація системи мотивації праці персоналу на підприємстві і дозволить:

- підвищити результативність роботи працівників;
- забезпечити оперативне досягнення цілей компанії;
- встановити взаємозв'язок результативності роботи працівників з оплатою і нематеріальним стимулюванням – тобто взаємозв'язок зусиль з результатом;
- забезпечити прозорість системи винагороди;
- зменшити плінність персоналу і подолати кадровий дефіцит;
- збалансувати бюджет для матеріального і нематеріального стимулювання;

- поліпшити психологічний клімат в колективі;
- підвищити лояльність співробітників;
- поліпшити результати командної роботи;
- попередити прояви виникнення дестабілізуючих чинників зі сторони персоналу.

Формування збалансованої системи мотивації праці членів трудового колективу дозволить досягнути бажаного рівня лояльності персоналу, що сприятиме підвищенню рівня безпеки підприємства у кадровій сфері.

Лояльність персоналу можна трактувати як універсальну за спрямованістю складову кадрової безпеки, адже ставлення працівників є вагомим фактором у досягненні стабільності в кадровій сфері суб'єкта господарювання. Конструктивніше лояльність можна пояснити як готовність працівника дотримуватися корпоративних вимог та здійснювати свої дії, чітко виконуючи приписи внутрішніх документів підприємства та відповідно до домовленостей, узгоджених при прийомі на роботу, спрямування своїх дій та зусиль для максимального досягнення цілей підприємства та відстоювання його інтересів.

Лояльність персоналу є багатоструктурним поняттям, в якому можна виокремити наступні компоненти:

- емоційне відношення до підприємства (відчуття вірності, відданості, гордості);
- прийняття цінностей, цілей, норм, правил, процедур підприємства;
- готовність до конкретних дій на користь підприємства.

Цей перелік є неповним, оскільки не враховує всіх компонент даного поняття. Для детальнішого аналізу поняття лояльності та його вагомості у формуванні стабільного рівня ЕБП доцільно дослідити особливості його структури (рис. 6.16).

Важливим моментом є визначення лояльності за чотирма параметрами, що демонструють відношення: з самим підприємством, до посадових обов'язків, до керівництва та до колег. При гармонійному врахуванні працівником всіх безособистісних та особистісних факторів можна говорити про сформовану лояльність до підприємства-роботодавця.

При цьому під процесом управління лояльністю працівників підприємства необхідно розуміти цілеспрямований вплив на чинники, що її формують, з метою забезпечення подальшого розвитку та зміцнення.

У процесі управління лояльністю персоналу доцільно зосередити увагу на дослідженні наступних етапів:

- I етап – визначення актуальних показників лояльності;
- II етап – формування ключових способів підвищення лояльності;
- III етап – оцінка внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на результативність трудової діяльності;

IV етап – розроблення системи заходів для підвищення лояльності;

V етап – визначення способів матеріального мотивування працівників;

VI етап – оцінка та контроль реалізації заходів з підвищення лояльності.

Визначальним моментом у результативності процесу управління лояльністю працівників є вчасне виявлення зміни фаз лояльності.

Рис. 6.16. Складові та елементи системи лояльності персоналу підприємств

Джерело: авторська розробка

Сформувати лояльний трудовий колектив неможливо в один момент, адже це потребує поетапної реалізації системи заходів управління лояльністю, що, у свою чергу, матиме вплив на рівень конкурентоспроможності та ЕБП.

Моделювання взаємозв'язку процесу управління лояльністю працівників ПТМ з рівнем його конкурентоспроможності та економічної безпеки відображено на рис. 6.17.

З урахуванням проведених досліджень та аналізу компонент можна запропонувати алгоритм процесу забезпечення ЕБП (рис. 6.18). Специфікою даного алгоритму є поетапне здійснення елементів комплексного забезпечення ЕБП, що дозволить врахувати стратегічний та тактичний рівні управління, побудувати ґрунтовну інформаційну базу для аналізу впливу дестабілізуючих чинників та створить можливість скоординувати зусилля всіх суб'єктів забезпечення ЕБ задля досягнення високого рівня економічної безпеки.

Рис. 6.17. Моделювання взаємозв'язку процесу управління лояльністю працівників підприємств з рівнем його економічної безпеки
Джерело: авторська розробка

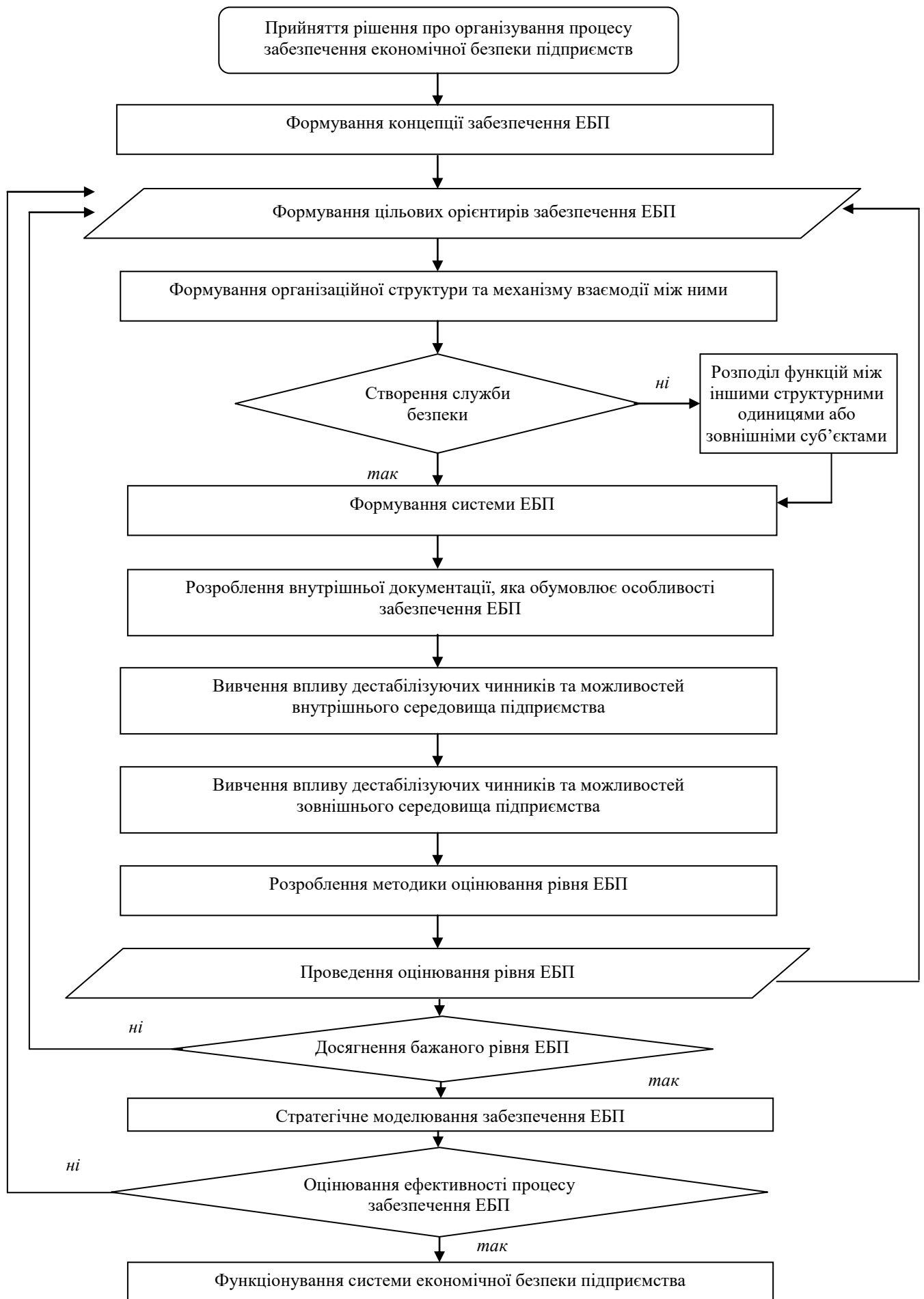

Рис. 6.18. Алгоритм процесу забезпечення економічної безпеки підприємств
Джерело: авторська розробка

6.4. Служба безпеки підприємства, її функції

Створення чи реформування служби ЕБ є одним із способів досягнення його стратегічних цілей. Діяльність даного підрозділу спрямована на фокусування організаційно-управлінських функцій забезпечення ЕБ через фільтрування управлінських рішень, які дозволятимуть мінімізувати негативний вплив зовнішнього і внутрішнього середовища та використати можливості, які ними створюються. Служба безпеки повинна бути наділена значними повноваженнями у процесі поточного та оперативного управління, а також мати дорадчий голос під час формування стратегії розвитку підприємства. Щодо місця даного підрозділу в ієрархії управління підприємством, то воно повинно бути серед вищих органів управління з підпорядкуванням лише керівнику підприємства чи загальним зборам акціонерів. Тобто, забезпечення ЕБП має характеризуватися організаційно-управлінським механізмом, який дозволить досягнути високих результатів діяльності.

Першочерговим завданням для успішної побудови системи ЕБП є підбір кадрів для роботи у даній структурі. Для цього необхідно врахувати перелік наступних вимог при формуванні кадрового забезпечення підрозділу забезпечення ЕБ:

- наявність відповідної освіти (за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста або магістра) та професійних компетенцій (знань, навичок, умінь) щодо забезпечення безпеки на підприємстві;
- визначення у кваліфікаційних характеристиках (завданнях та обов'язках) здійснення відповідної діяльності із забезпечення безпеки на підприємстві;
- закріпленості у посадових інструкціях персоналу підприємства відповідних прав та обов'язків із забезпечення безпеки;
- проходження відповідного інструктажу щодо забезпечення безпеки та методів її забезпечення на підприємстві;
- наявність сформованої мотивації до забезпечення безпеки та відданості до підприємства;
- систематичне проходження працівниками курсів підвищення кваліфікації з метою вивчення новітніх теоретичних та практичних досягнень у відповідних галузях знань.

Для правильної побудови вітчизняними підприємствами системи заходів забезпечення безпеки, необхідно детально дослідити кожен їх вид. Попередньо необхідно звернути увагу на те, що на систему безпеки покладено ряд конкретних функцій. З урахуванням пропозицій щодо комплексу таких функцій, можна скласти наступний їх перелік:

– *адміністративно-розпорядча* (підготовка нормативної документації щодо забезпечення ЕБ на підприємстві, визначення прав та обов'язків посадових осіб у даній сфері);

– *господарсько-розпорядча* (участь у господарській діяльності підприємства поряд з іншими підрозділами для створення умов ефективного використання ресурсів та підвищення ефективності діяльності);

– *обліково-контрольна* (аналіз результатів фінансово-економічної, маркетингової, виробничо-комерційної, інноваційно-інвестиційної діяльності підприємства з метою визначення кризових ділянок чи проблем функціонування);

– *організаційно-технічна* (створення додаткових структур з окремих напрямів забезпечення ЕБ: охорона, захист інформації, розвідка, контррозвідка та координація їхньої діяльності);

– *планово-виробнича* (розробка програм та планів у сфері безпеки);

– *матеріально-технічна* (матеріально-технічне та технологічне завантаження сфери забезпечення ЕБ);

– *науково-методична* (накопичення і поширення передового досвіду у сфері забезпечення ЕБ, залучення науковців до вирішення актуальних проблем, організація навчання співробітників);

– *інформаційно-аналітична* (збір, накопичення та обробка інформації у сфері забезпечення ЕБ);

– *навчально-організаційна* (робота зі структурними підрозділами щодо формування навичок та вмінь у сфері забезпечення ЕБ);

– *соціально-кадрова* (прийняття безпосередньої участі у процесі формування трудового колективу та розвитку корпоративної культури).

Однією з основних функцій служби безпеки є діяльність щодо нейтралізації впливу дестабілізуючих чинників, яка проявляється у формуванні комплексу заходів забезпечення ЕБ, структура якого відображена схематично на рис. 6.19.

Правові заходи полягають у ретельному дослідженні та адаптуванні на практиці нормативно-правових документів, що регламентують сферу підприємницької діяльності. Саме ці заходи мають на меті забезпечити на державному рівні достатній рівень безпеки підприємств у правовій сфері. Збиранням та систематизацією інформації у цій сфері займається спеціально створений підрозділ підприємства – юридична служба. Важливим елементом такої діяльності є не лише дослідження вже наявних нормативно-правових документів, а й опрацювання нових нормативних документів, які б регулювати специфічні відносини у сфері діяльності підприємств, пропозицій та законодавчих ініціатив.

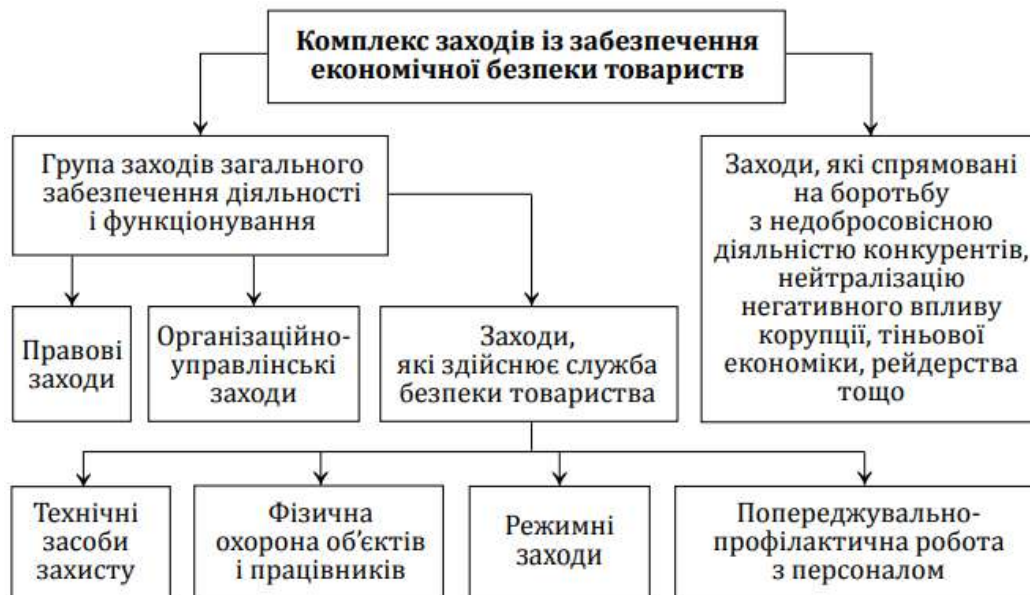

Рис. 6.19. Комплекс заходів забезпечення ЕБП

Джерело: авторська розробка

Організаційно-управлінські заходи включають заходи, які здійснюються адміністрацією підприємства. Вони мають на меті забезпечити безпеку підприємства і всіх працівників, здійснювати контроль над виконанням рішень, норм і правил. Як зазначено у праці [24], дані методи базуються на владі керівника, відповідальних осіб, їх прав та повноважень. Керівник виступає адміністратором, суб'єктом влади, що використовує при цьому надане йому право. Організаційно-управлінські методи мають прямий вплив на керований об'єкт через формування відповідної організаційної структури, створення системи управління підприємством, генерації наказів, розпоряджень, оперативних вказівок, що віддаються письмово або усно, контроль за їх виконанням, систему адміністративних засобів підтримки трудової дисципліни тощо. Вони покликані забезпечити організаційну чіткість і дисципліну праці.

Режимні заходи, які проводяться на машинобудівному підприємстві, передбачають створення такої ситуації, щоб максимально мінімізувати збитки від конкурентів та інших осіб (підприємств). З цією метою кожне підприємство вводить адаптовані до власних умов та потреб режими безпеки, затверджує інструкції та положення, що обумовлюють поведінку працівників і створюють можливість беззаперечного захисту комерційних інтересів підприємства. До таких документів належать:

- положення (концепція) забезпечення безпеки підприємства;
- положення про контрольно-пропускний режим;
- інструкції поведінки працівників у процесі виконання ними посадових обов'язків;
- інструкції, що обумовлюють процес налагодження контактів з іншими організаціями, а також озвучення позиції підприємства у процесі переговорів;

– інструкція про роботу з конфіденційною інформацією та документами.

Здійснення контролю системи режимних заходів відбувається шляхом проведення планових і позапланових перевірок. Їх метою є дослідження ефективності режимних заходів, а також адаптація їх до умов, які постійно змінюються.

Фізична охорона (охоронна діяльність) на підприємстві є однією із вагомих складових системи захисту і повинна відповідати структурі, зображеній на рис. 6.20.

Рис. 6.20. Структура охоронної діяльності

Технічні засоби використовуються для того, щоб попередити проникнення чужинця на територію у його інформаційну мережу, а також до документації об'єкта. Дія технічних засобів повинна спрямовуватись на працівників інших підприємств, злочинців та окремих осіб. Комп'ютерна мережа ПТЗ є вразливим елементом, тому потребує особливого захисту технічними засобами. Іншими сферами, які повинні бути під технічним наглядом, є внутрішні приміщення об'єкта, лабораторії та цехи, а також приміщення для експериментів та інноваційної діяльності, кімнати переговорів тощо.

Попереджувально-профілактична робота є специфічним елементом системи захисту підприємства, оскільки не має суворо регламентованих порядків та правил її здійснення. До основних методів роботи у цій сфері входить вивчення морально-психологічного клімату на підприємстві, встановлення ступеня конфліктності колективу чи окремих працівників, дослідження негативних настроїв у колективі, а також можливість розголошення конфіденційної інформації конкурентам незадоволеними

працівниками. Одним із ключових завдань у цій сфері є привиття почуття відданості підприємству та гордості за успіхи його роботи.

Важливою функцією діяльності служби безпеки є управління ризиками, що повинно здійснюватися сумісно з іншими структурними підрозділами для його максимальної ефективності.

У зв'язку з тим, що господарський ризик є невід'ємною складовою діяльності підприємства і базовою передумовою небезпек, виникає потреба вмілого управління з метою його попередження та мінімізації впливу. Ризикованість діяльності зумовлюється тим, що виникає необхідність підприємствам працювати в умовах невизначеності і ситуаціях, розвиток і наслідки яких важко спрогнозувати. Джерелом загроз, які можуть сприяти підвищенню ступеню ризикованості діяльності, можуть бути екзогенні фактори природного, соціально-економічного, екологічного чи інших видів, а також ендогенні фактори, серед яких найвагомішими є міжособистісні конфлікти.

Причинами невизначеностей в економічних процесах, які впливають на рівень ЕБП, можуть бути наступні фактори:

1. Кожен економічний процес характеризується зростаючою динамічністю та комплексністю, тобто є результатом взаємодії значної кількості факторів, що мають здатність до змін якісного і кількісного характеру. У зв'язку із взаємопов'язаністю та комплексністю економічних процесів ускладнюється можливість прогнозування можливих наслідків та результатів їх реалізації.

2. Підприємства, які, характеризуються значними розмірами та великою кількістю працівників, підпадають під великий і часто не прогнозований вплив своїх працівників та їхньої поведінки.

3. Вагомими причинами невизначеності економічних процесів є ринкові коливання, якісні та кількісні зміни попиту на промислову продукцію, результати науково-технічного прогресу, природні, політичні і соціальні зміни у суспільстві та світі.

Зважаючи на потребу мінімізації ризиків для забезпечення ЕБП, необхідно вміло організувати процес управління ризиками. Етапами цього процесу будуть:

- 1) виявлення можливих ризиків у різних сферах діяльності (господарська, фінансова, інвестиційна, інноваційна, зовнішньоекономічна тощо);
- 2) визначення ймовірності настання ризиків різних форм та масштабів;
- 3) оцінювання наслідків настання ризиків;
- 4) формування шляхів мінімізації впливу ризиків, у разі їх настання.

Будь-яка комерційна діяльність націлена на отримання прибутку. У погоні за вигодами часом топменеджери й звичайні працівники обходять закони, нехтують приписами внутрішніх документів організацій, етичними нормами, суспільною мораллю. Однак така поведінка викликає негативний ефект. Замість

очікуваних заробітків компанія отримує великі штрафи, заборону на провадження діяльності, негативний суспільний резонанс і навіть кримінальну відповідальність. Уникнути цього допоможе грамотне управління комплаєнс-ризиками.

Комплаєнс-ризик – ймовірність виникнення збитків/санкцій, додаткових втрат або недоотримання запланованих доходів або втрати репутації внаслідок невиконання суб'єктом господарювання вимог законодавства, нормативно-правових актів, ринкових стандартів, правил добросовісної конкуренції, правил корпоративної етики, виникнення конфлікту інтересів, а також внутрішньобанківських/внутрішньогрупових документів.

Комплаєнс дозволяє виявити потенційні ризики, які можуть негативно вплинути на взаємні комерційні відносини або застосування штрафних санкцій та призвести до неможливості виконання угод. Завдяки процедурам комплаєнсу можна попередити шахрайські або корупційні дії з боку персоналу або контрагентів, уникнути застосування санкцій, перевірити та вдосконалити порядок роботи із клієнтами тощо. Комплаєнс пов'язаний з іншими типами, вказаними вище, зокрема з впровадженням шахрайських схем та невиконанням зобов'язання. Також потрібно враховувати зв'язок з порушеннями службових обов'язків та відмиванням грошей, причинами чого можуть стати прогалини у фінансових системах та/або неспроможність фінансових установ вживати різних заходів щодо боротьби з відмиванням грошей або доходів (Anti-Money Laundering, AML). Більш складними випадками, що контролюються на глобальному рівні, є зв'язки з фінансуванням тероризму (Terrorism financing, TF). AML регулятори поклали на фінансові установи певні зобов'язання щодо процесу залучення контрагентів для запобігання фінансовим злочинам – дотримання нормативно-правових актів та положень щодо боротьби з відмиванням доходів та фінансуванням тероризму у процесі залучення клієнтів. Положення про боротьбу з відмиванням грошей та фінансування тероризму передбачають різні AML- та FT-санкції. Фінансові установи повинні вживати декілька заходів у таких випадках – виявлення підозрілих платежів та ризикованої діяльності клієнтів. Якщо ці правила не виконуються і необхідні заходи не вживаються, до фінансових установ можуть бути застосовані санкції.

Так, основна стратегія для управління комплаєнс-ризиками в компанії – це запровадження етичних стандартів ведення бізнесу. Зокрема, через узгодження внутрішніх правил (політик):

- Кодексу корпоративної етики (поведінки) – про морально-етичні принципи, стандарти поведінки, пріоритети та обов'язки співробітників;
- Політики прийняття і дарування подарунків, запрошень – про розмежування поняття "подарунок" і "хабар";

- Політики повідомлень про порушення – у який спосіб співробітникам повідомляти про виявлені порушення (з правом на анонімність), а також як розслідуються ці порушення;

- Регулювання конфлікту інтересів – стандарти поведінки, коли інтереси співробітника можуть суперечити інтересам компанії; інтереси одного клієнта - інтересам іншого клієнта тощо;

- Політики "Китайської стіни" – щодо контролю використання неpubлічної інформації про фінансовий стан та/або інвестиційні плани третьої особи з метою отримання додаткового прибутку;

- Політики конфіденційності – щодо нерозголошення даних про клієнтів та їхні операції, дотримання стандартів оброблення даних (*General Data Protection Regulation*) для операторів персональних даних.

Зокрема, заходи повинні зосереджуватися на тих галузях, де ймовірність порушень закону є найвищою і може завдати найбільшої шкоди. Для цього необхідно спочатку визначити ризики, а потім оцінити й остаточно їх задокументувати. Крім того, ризики періодично змінюються, тому цей процес також повинен регулярно повторюватися. Усі факти порушень повинні бути зафіксовані та оброблені. Це дасть змогу простежити певні закономірності та визначити відповідні заходи для вжиття.

Комплаєнс-моніторинг і звітність мають дисциплінуючий ефект на всіх ієрархічних рівнях.

Ключовими для запобігання фінансовим злочинам є програми ідентифікації та автентифікації контрагентів. Перед встановленням відносин з контрагентом необхідно проводити процедуру «Знай свого клієнта» (KYC) або «Знай свій бізнес» (KYB). Процедура забезпечення належної сумлінності (Due diligence) є юридично необхідною і включає в себе скринінг, перевірку особи та глибокий аналіз ризиків, що несуть для організації ці ділові відносини. Мета перевірок – дати можливість компаніям визначити потенційні ризики своїх клієнтів та застосувати механізми контролю, відповідно до встановленого рівня ризику клієнтів.

Заходи боротьби з відмиванням доходів розвивалися поступово, часто у відповідь на такі події, як загальна злочинність, боротьба з наркоторгівлею та терористична діяльність. Оскільки товари, гроші, наркотики, люди та дані тепер можуть легше перетинати кордони, міжнародне співтовариство визнало, що боротьба з серйозною та організованою злочинністю потребує транскордонного співробітництва та послідовних кроків у вирішенні цієї глобальної проблеми. Фахівцям з питань ризиків необхідно оцінювати різницю між стандартами, найкращою практикою, первинним законодавством у сфері протидії відмиванню коштів та фінансуванню тероризму, орієнтованим переважно на окремих осіб, вторинним законодавством, орієнтованим

переважно на компанії, та галузевими вказівками, які можуть мати квазіправовий статус, якщо вони будуть затверджені регулюючим або контролюючими органами.

Розробка стандартів у сфері протидії відмиванню доходів уже давно має міжнародний характер з участю різних установ у цьому процесі, головним з яких є Міжнародна група з протидії відмиванню брудних грошей – FATF (Financial Action Task Force on Money Laundering). Цей орган сприяє ефективному впровадженню правових, нормативних та оперативних заходів щодо AML/FT та протидії іншим загрозам цілісності міжнародної фінансової системи. Рекомендації FATF повинні бути вбудовані в регіональне чи національне законодавство кожної країни-члена. Рекомендації, стратегії та стандарти у сфері AML/FT є необхідними для виконання надавачами платіжних послуг. Звіти FATF про взаємну оцінку є корисним джерелом інформації для спеціалістів з питань повідомлення про відмивання грошей, менеджерів з питань ризиків та спеціалістів з питань комплаєнсу, аби зрозуміти ризики відмивання грошей, пов'язані з певними юрисдикціями та відповідно визначити їх схильність до ризику. Посилення акценту на дотриманні норм, фінансових та кримінальних санкціях (включаючи потенційну індивідуальну відповідальність, що стоїть перед працівниками AML/FT сфери) вплинуло на вартість дотримання AML/FT процедур та ризик апетиту банків.

Розглянемо особливості виникнення, визначення і оцінки комплаєнс ризиків більш детально. Ризики у сфері AML/FT входять в першу чергу до категорії комплаєнс ризиків, що можна визначити як вплив юридичних санкцій, фінансової конфіскації та матеріальних збитків, з якими стикається контрагент, коли він не діє відповідно до встановлених нормативних актів. Поряд із цим, надання послуг з обробки платежів для підприємств (merchant processing) має свої ризики. Маючи на меті збільшення прибутку, керівники фінансових інституцій можуть недооцінити всі ризики і не винаймати персонал з рівнем знань та досвідом. Також вони можуть не виділяти достатньо ресурсів для проведення належних перевірок (due diligence) потенційних контрагентів. Багато компаній просто можуть не мати управлінського досвіду, ресурсів чи інфраструктури для безпечного надання послуг з обробки платежів для підприємств за межами їх місцевого ринку або для управління великими обсягами продажів, підприємств, чий бізнес відноситься до категорії високого ризику (high-risk merchant) або тих, що мають високий рівень чарджбеків (chargeback). Багато ризиків можуть бути взаємозалежними від операторів платіжних систем та третіх сторін.

Спеціаліст з питань повідомлення про відмивання грошей, спеціаліст з питань ризиків та вище керівництво повинні контролювати діапазон AML/FT ризиків в компанії, аби переконатися, що показники залишаються в межах

визначених параметрів бажаного ризик апетиту (risk appetite). З точки зору управління ризиками, недоліки у процедурах комплаєнсу, як правило, не слугували причиною для істотних цивільних та кримінальних проваджень у відношенні банків. Протягом останнього десятиріччя все більше уваги приділяється дотриманню AML/FT процедур, цивільно-правовим санкціям та кримінальним переслідуванням. Ця зміна акценту та підходу до виконання відповідних нормативних актів стала результатом того, що уряди почали розглядати дотримання вимог AML/FT як частину інфраструктури національної безпеки юрисдикції, порівняно з попереднім поглядом на процедуру AML/FT, що розглядалась як така, що має відношення тільки до банківської сфери. Це зміщення підходу до очікування управління ризиками суттєво вплинуло як на законодавство окремих країн, так і на фінансову діяльність у всьому світі в цілому. Наприклад, збільшення витрат на дотримання вимог, новий розрахунок ризику/винагороди для фінансових відносин та процесу зменшення ризиків (de-risking). Ці зміни торкнулися кількох світових банків, що підлягали різним типам цивільно-правових та кримінальних санкцій (фінансові штрафи та заходи направлені на виправлення становища) і вимагали суттєвого розширення AML/FT.

Фінансові установи (надавач платіжних послуг) повинні добре усвідомлювати конкретні ризики відмивання доходів та фінансування тероризму, з якими вони стикаються, шляхом періодичної оцінки ризиків у сфері AML/FT. Всі підходи до оцінки ризиків AML/FT включають наступні три етапи:

- 1) визначення внутрішніх ризиків відмивання доходів та фінансування тероризму, з якими стикається фінансова установа;
- 2) оцінка внутрішнього контролю;
- 3) оцінка залишкового ризику, яка враховує ефективність/стан контролю на основі невід'ємних ризиків банку та ризик апетит.

Для ефективного управління комплаєнс ризиками фінансові установи повинні розуміти, хто їхні клієнти та розуміти ризики, пов'язані з ними. Щоб досягти цього, надавачі платіжних послуг повинні проводити ідентифікацію клієнта та належну перевірку під час залучення нового клієнта, а також оновлювати дані протягом усього періоду бізнес відносин із клієнтами.

Оцінюючи ризики підприємств, необхідно встановити критерії ідентифікації клієнтів з високим ризиком. Для диференціації ризику підприємств можна використовувати такі критерії: сфера бізнесу та структура власності; товари або послуги, що пропонуються (чи є заборонені товари та послуги і т.д., чи підлягають вони регулюванню; географічні зони діяльності (країна реєстрації клієнта та географія надання товарів або послуг); транзакційна діяльність; методи доставки товарів та послуг; інші фактори

ризик (історія клієнта: відгуки в інтернеті, минула діяльність підприємства, дані щодо знаходження в санкційних списках, кримінальні впровадження щодо клієнта, або діючих осіб компанії тощо). Оцінку ризиків торговця не потрібно проводити окремо від інших перевірок, здійснених під час процесу андерайтингу, таких як досвід торговця у веденні конкретного типу бізнесу, перевірки його транзакційної активності, кредитоспроможності та ін. Це дасть можливість повністю оцінити ризики, які представляє потенційний торговець.

Фінансові установи проводять ці перевірки перед підписанням договору з новим клієнтом. Але не слід також забувати і про уже існуючих клієнтів та постійно оцінювати їх ризики, бо можуть відбутися зміни як у бізнесі торговця, так і фінансової установи, а також у правовій сфері. Більшість звітів про підозрілу діяльність (suspicious activity report, SAR) формуються як раз по відношенню до існуючих клієнтів, а деякі з яких мають давні стосунки з фінансовою установою. Деякі категорії торговців становлять підвищений ризик відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, та фінансування тероризму, а саме:

1) особи, що займають керівні посади в компанії: є політично значущими особами (Politically exposed person, PER) або їх близькими партнерами; обіймають інші державні посади, які можуть дозволити їм зловживати своїми повноваженнями задля власної вигоди; є громадянами країн, що не входять до ЄЕЗ, які подають заяви на отримання громадянства в обмін на передачу капіталу, інвестицій або державних облігацій; мають джерела доходів та багатства, які неможливо легко перевірити, або ці джерела не підтверджуються їх доходами від бізнесу; ведуть перемовини та листування з фінансовою установою виключно електронною поштою; фігурують у засобах масової інформації у негативному ключі; здійснюють свою діяльність через адвокатів та нотаріусів; знаходились у звітах про підозрілу діяльність; мали заморожені активи через адміністративне або кримінальне впровадження, або підозру у фінансуванні тероризму;

2) бізнес компанії з високим ризиком у разі, якщо: входить до сфери діяльності які пов'язані з підвищеним корупційним ризиком або пов'язані з організованою злочинністю, таким як будівництво, видобуток корисних копалин або азартні ігри і т.ін; надає послуги з переведення грошових коштів. Вважають, що ризик є високим, оскільки може мати місце поганий контроль у сфері AML/FT; входить до секторів бізнесу, визначених картковими схемами як високо ризикові; пов'язаний з дорогоцінними металами, тютюновими виробами, зброєю, видобуванням нафти, історичними артефактами та предметами археології, що збільшують ризик фінансування тероризму; має досить складну і зовсім прозору структуру володіння та без явного комерційного обґрунтування необхідності такої схеми (shell-company);

zareєстрований в країні, де на законодавчому рівні не публікується інформація про компанію або інформація бенефіціарів не є загальнодоступною; призначає номінальних директорів та власників, які можуть забезпечити анонімність, приховати бенефіціарне право власності або джерела походження доходів; випускає акції на пред'явника (bearer shares), тобто виготовує механізм володіння акціями компанії, що діє в офшорних і деяких інших юрисдикціях.

Для пом'якшення комплаєнс ризиків є необхідним детальний аналіз клієнта. Деякі типи бізнесу створюють більш високі ризики (окрім AML/FT) для надавачів платіжних послуг, інших фінансових установ та карткових схем. Якщо будь-яку фінансову установу зловлять на еквайрингу платежів за незаконну продукцію чи послуги, то вона отримає високі штрафи відповідно до правил міжнародних платіжних систем Visa та Mastercard. Обидві платіжні системи мають свої програми, що застосовуються до клієнтів з високим рівнем ризику (high brand-risk compliance programs), а саме «Mastercard Registration Program» та «Visa High-Brand Risk Merchant Registration program». До списку таких клієнтів входять бізнеси, що пов'язані з віртуальними активами, торгівлею криптовалютою, азартними іграми тощо. також фахівці з питань ризику повинні звертати увагу на: Програму оцінки та пом'якшення ризиків для бізнесу (Business Risk Assessment and Mitigation, BRAM) від Mastercard та Глобальну програму захисту брендів (Global Brand Protection Programme, GBPP) від Visa. Вони призначені для захисту Visa, Mastercard та споживачів від незаконної та/або шкідливої діяльності. Ці програми накладають штрафи на банк-еквайєри за обробку платежів для торговців, діяльність яких пов'язана з шахрайством, незаконною діяльністю або діяльністю, яка може становити регуляторний та репутаційний ризики (наприклад, незаконний продаж ліків, що відпускаються за рецептом; підроблені товари; незаконні або неправильно кодовані азартні ігри; експлуатація дітей або заборонений контент для дорослих). Міжнародні платіжні системи мають різні способи виявлення транзакцій, що відносяться до «шкідливої» категорії. Деякі види порушень виявляються з боку самих платіжних систем, деякі – іншими зовнішніми зацікавленими сторонами, зокрема правоохоронними органами. Після ідентифікації торгового рахунку (merchant account) та банку-еквайєра, міжнародні платіжні системи надсилають оповіщення до банків-еквайєрів про невідповідну поведінку та вимагають своєчасної відповіді, яка включає заходи проти торговцяпорушника. Потім еквайєри або надавачі платіжних послуг вживають заходів проти торговця, що в свою чергу може призвести до закриття торгового рахунку або інших заходів щодо усунення порушень. У деяких випадках торговець додають до списку Member Alert to Control High-Risk (MATCH) – бази даних торговців, рахунки яких були закриті протягом

попередніх п'яти років. MATCH допомагає дізнатися чи був рахунок торговця закритий іншим банком-еквайєром через певні порушення.

Процесів аналізу клієнта частіше відбувається на основі процедури належної перевірки клієнта KYC, у ході якої фінансова установа (надавач платіжних послуг) оцінює рівень ризику торговця відповідно до підходу, що ґрунтується на оцінці ризику. Надавачам платіжних послуг необхідно знати своїх клієнтів з ряду причин. По-перше, це законодавча та нормативна вимога, а по-друге, процедура KYC допомагає з'ясувати, який рівень належної перевірки повинен бути застосовувати. Належна перевірка проводиться щоразу, коли новий торговець намагається знайти еквайрингові рішення. Оскільки торговцем може виступати як фізична, так і юридична особи, то основним напрямом та метою дотримання вимог належної перевірки клієнта є повна ідентифікація власників, директорів та інших осіб, що представляють торговця або мають юридичне право діяти від імені торговця, адрес та інших ключових факторів клієнта. Здійснюється ця перевірка за допомогою набору документів. Поєднання цієї перевірки з іншими необхідними складовими належної перевірки підвищує шанси виявлення потенційних загроз, перш ніж вони стануть серйозною проблемою. Дотримання вимог KYC дозволяє надавачам платіжних послуг захистити себе, інформацію про клієнтів та всю систему від зловмисників, і допомагає фінансовим установам триматися подалі від шахрайських схем, пов'язаних з діяльністю підприємств. Щодо підприємств-фізичних осіб проводиться індивідуальна процедура KYC: перевірка особи за офіційним документом – паспортом чи ID-карткою, підтвердження поточного місця проживання, рахунки за комунальні послуги, підтвердження реєстрації приватного підприємця тощо.

У разі співпраці надавача платіжних послуг із юридичною особою, проводиться процедура KYB, яка практично ідентична KYC. Однією з відмінностей є те, що перевірку ідентичності замінюють на повну перевірку юридичної особи; проводиться детальна перевірка кінцевого бенефіціарного власника (Ultimate Beneficial Owner, UBO), хто фактично володіє бізнесом. KYC може здійснюватися і для UBO, залежно від типу ризику та виду бізнесу.

Належна перевірка клієнта може бути різних видів. Розширена належна перевірка (Enhanced due diligence, EDD) є важливою для захисту організації від фінансових злочинів, включаючи сферу AML/FT, під час ведення бізнесу з торговцем, що має високий ризик; така перевірка передбачає ретельніший процес перевірки клієнта з більш високим ризиком. Розширена належна перевірка передбачає застосування підходу, що ґрунтується на оцінці ризику, для ще більшого вивчення ідентичності окремих клієнтів та збору і пошуку додаткової інформації про їх репутацію та історію. Такий вид перевірки необхідний лише клієнтам, що мають високий ризик залучення до фінансових

злочинів. Щодо кожного торговця, з яким надавач платіжних послуг веде бізнес, проводиться стандартна належна перевірка (Customer Due Diligence).

EDD може бути здійснено за допомогою підходу, що ґрунтується на оцінці ризиків, оскільки така процедура необхідна лише для клієнтів з високим ризиком. Оцінюючи ризики клієнтів для цілей розширеної належної перевірки, необхідно звертати увагу на: чи є клієнти PEP; чи знаходяться клієнти у санкційних списках; чи є у Інтернеті велика кількість негативних відгуків про клієнта або негативна репутація у ЗМІ; чи пов'язані клієнти з країнами, що знаходяться у санкційних списках, та країнами, що входять до списку до списку FATF «Call for Action» чи інших країн з високим ризиком; чи пов'язані клієнти з країнами, де діють заборонені терористичні організації.

Наступний крок у процедурі KYC, що застосовується до торговців – скринінг назв компаній, бенефіціарних власників, директорів, уповноважених осіб, що мають право діяти від імені компаній. Це також національні та міжнародні списки терористів або списки політично значущих осіб. Прикладами санкційних списків можуть бути:

1) списки санкцій Управління з контролю за іноземними активами (Office of Foreign Assets Control, OFAC) Міністерства фінансів США, який вводить економічні і торгові санкції проти країн і груп осіб, що беруть участь у терористичній діяльності, наркобізнесі та іншій протизаконній діяльності;

2) списки Санкційний список Скарбниці її Величності (HM Treasury Sanctions list), який містить імена та іншу ідентифікаційну інформацію фізичних та юридичних осіб, які наразі підпадають знаходяться під санкціями Сполученого Королівства для протидії відмиванню доходів і фінансуванню тероризму, а також міжнародному розповсюдженню зброї, торгівлі наркотиками та порушенням прав людини;

3) Зведений перелік Ради Безпеки ООН (United Nations Security Council Consolidated List) щодо режимів санкцій, спрямованих на підтримку політичного врегулювання конфліктів, ядерного нерозповсюдження і боротьби з тероризмом; 4) списки Економічний санкцій ЄС (EU financial sanctions), які застосовуються як до юридичних, так і фізичних осіб, що знаходяться на території ЄС, а також громадян ЄС, які проживають за межами території ЄС; пошук таких громадян має інтегруватись надавачами платіжних послуг до своєї політики (недотримання цього пункту може спричинити фінансові санкції та кримінальне переслідування відповідальних осіб).

Розробляючи політики та процедури належної перевірки клієнтів, фінансові установи повинні приділяти особливу увагу клієнтам, що пов'язанні з політично значущими особами (PEP).

Загалом процес діяльності служби безпеки підприємства можна змодельовати графічно (рис. 6.21).

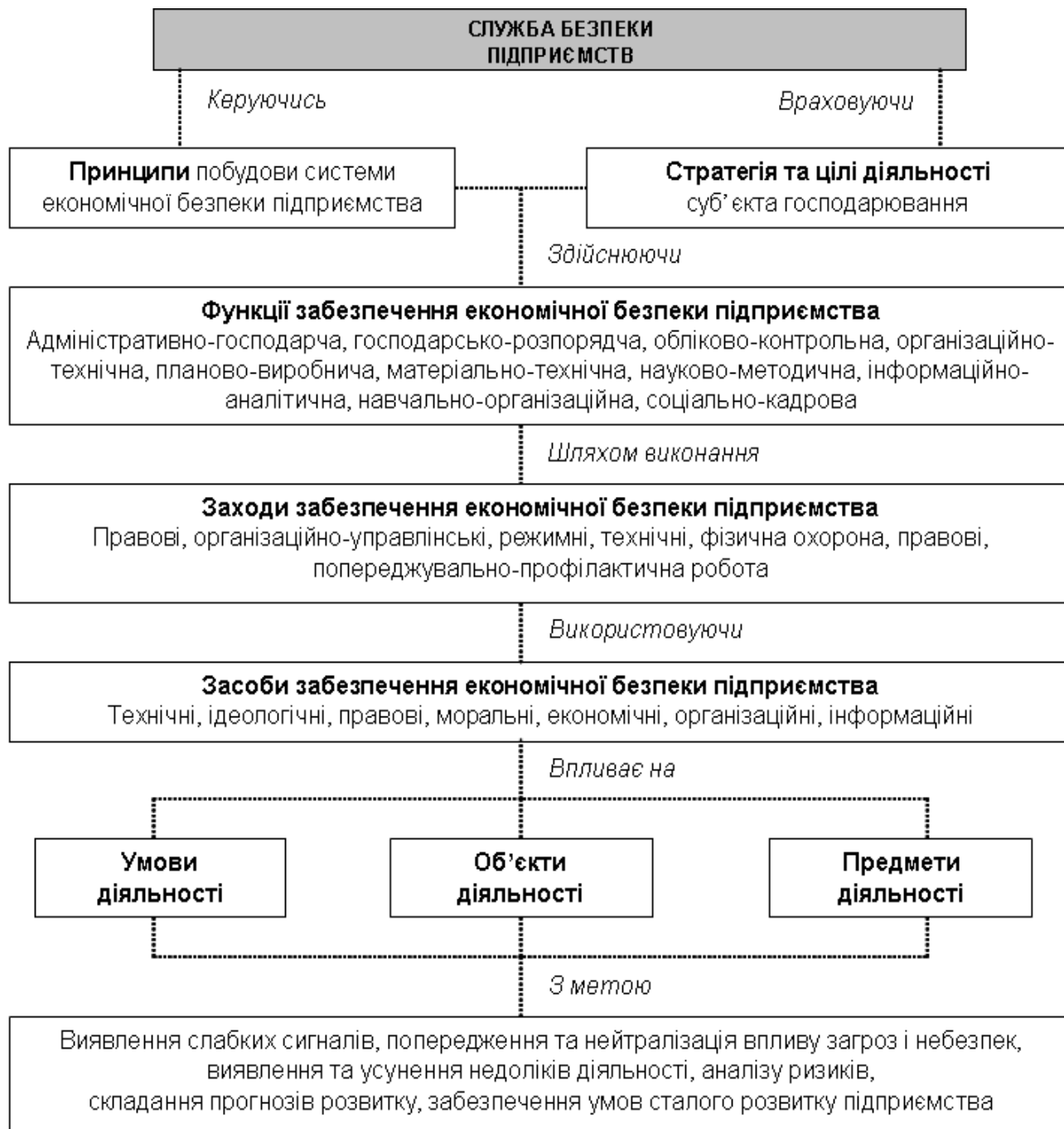

Рис. 6.21. Процес діяльності служби безпеки підприємства
Джерело: авторська розробка

Функції державних інститутів і служб безпеки товариств щодо забезпечення економічної безпеки за функціональними складовими відображені у табл.6.3

Функції служби безпеки та зовнішніх суб'єктів щодо забезпечення економічної безпеки за функціональними складовими

Суб'єкти	Функціональні складові економічної безпеки товариств									
	Фінансова	Кадрова	Техніко-технологічна	Інноваційна	Виробнича	Інформаційна	Екологічна	Силова	Ринкова	Інтерфейсна
Служба безпеки товариства	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
<i>Приватні структури</i>										
охоронні підприємства		+	+			+		+		+
аудиторські фірми	+									
страхові компанії	+			+						
кадрові агентства		+								
консалтингові агентства	+	+				+	+			+
банківські установи	+			+					+	
<i>Державні інститути</i>										
правоохоронні органи								+		
органи юстиції										
органи екологічного контролю							+			
органи валютно-експортного контролю	+				+				+	
органи податкового контролю	+									
органи митного контролю	+									
органи антимонопольного контролю									+	+
<i>Наукові установи</i>										
науково-дослідні інститути			+	+	+		+			
навчальні заклади		+								

Джерело: авторська розробка

Потрібно пам'ятати, що до початку формування структури служби безпеки необхідно визначитися з її типом.

I тип – служба, що входить до структури товариства та утримується за рахунок її коштів.

II тип – служба, що існує як самостійна господарська одиниця (комерційної чи державної форми власності), послуги якої за оплату використовують для комплексного забезпечення ЕБ.

З метою ґрунтовного аналізу діяльності товариства зі забезпечення власної ЕБ слід детальніше зупинитися на залученні сторонніх сил для повного охоплення цієї сфери.

Зважаючи на події минулих років, можна констатувати факт, що щораз більшого поширення набуває створення фірм, які спеціалізуються на аутсорсингу, тобто їхня основна діяльність полягає у повному чи частковому виконанні задач або веденні цілісних бізнес-процесів, що не є профільними для підприємства, але мають вагоме значення для його повноцінного

функціонування. До таких сфер належить і комплексне забезпечення економічної безпеки.

Під аутсорсингом економічної безпеки суб'єкта господарювання розуміємо комплекс послуг, які пов'язані з дистанційним управлінням різними сферами безпеки компанії.

У процесі прийняття рішення про залучення аутсорсерів у сферу безпеки першочерговим є аналіз всіх сфер економічної безпеки корпорації та визначення тих, у яких доцільно використовувати такі послуги. Для цього виокремлюються сфери з найскладнішими процесами й такими, які потребують висококваліфікованого персоналу зі значним досвідом роботи, а це, звісно, спричиняє великі затрати в підприємстві.

До переваг аутсорсингу можна віднести такі, як:

- зростання рентабельності бізнесу за рахунок скорочення витрат на обслуговування бізнес-процесів;
- концентрація усіх зусиль на основному бізнесі за рахунок передачі супутніх бізнес-процесів в аутсорсинг;
- залучення стороннього напрацьованого досвіду;
- надійність і стабільність під час виконання усіх зобов'язань аутсорсинговою компанією згідно з підписаним договором про обслуговування та чинним законодавством;
- гнучкість масштабів (збільшення/скорочення) бізнесу через відсутність додаткових витрат, оскільки не потрібно витрачати кошти для: створення нових (скорочення) робочих місць, навчання персоналу, обладнання робочих місць, додаткових податків, компенсацій тощо. Зміна масштабів бізнесу супроводжуватиметься лише переглядом вартості послуг, переданих в аутсорсинг;
- «офшорна вигода», коли підприємство відмовляється від певного штату працівників і передає якусь частину або й усю роботу іншим фірмам, розташованим за кордоном, що обходиться набагато дешевше через різницю в оплаті праці «всередині» компанії та «ззовні» (за межами країни).

Недоліки аутсорсингу:

- небезпека порушення конфіденційності;
- вартість аутсорсингу може сягати значних розмірів;
- загроза банкрутства аутсорсингової компанії та виникнення додаткових проблем із пошуку іншої аутсорсингової фірми та передачі їй усіх справ.

Залучення спеціалізованих компаній доцільне для таких сфер забезпечення ЕБ:

- охорони об'єктів і персоналу;
- охорони інформації та комерційної таємниці;

- підбору персоналу, вироблення заходів із забезпечення кад рової безпеки;
- комплексного забезпечення ЕБ об'єкта;
- проведення внутрішніх розслідувань, зокрема фактів та особливостей внутрішньокорпоративних конфліктів;
- аналізу, розроблення та контролю реалізації концепції ЕБ суб'єкта господарювання;
- ведення конкурентної розвідки;
- організування заходів безпеки інженерно-технічних об'єктів;
- забезпечення пожежної та екологічної безпеки.

Вітчизняним підприємствам потрібно зважати на міжнародний досвід у сфері аутсорсингу ЕБ підприємств. При цьому важливим моментом є врахування національних особливостей та ступеня розвитку такого ринку послуг. Дещо неоднозначним є ефект від використання вказаних послуг, адже за умов порівняно нерозвинутого (у світових масштабах) ринку виникає проблема значної вартості аутсорсингу, що робить його використання нерентабельним. Також доцільно враховувати макроекономічні і політичні ризики та їхній вплив на всі суб'єкти господарювання. Така ситуація може бути причиною негативного впливу на аутсортера з метою, наприклад, незаконного привласнення підприємства. Вітчизняним підприємствам доцільно вдаватися до послуг перевірених аутсортерів, чиє ім'я є незаплямованим або належить добре відомій, із позитивним іміджем міжнародній ком панії.

6.5. Функціональні складові економічної безпеки підприємства

Індикатори економічної безпеки підприємства – це показники рівня його економічної безпеки, що дають змогу виявити больові точки в його діяльності, визначити основні напрями і найдієвіші способи підвищення ефективності його роботи.

Поняття економічної безпеки підприємства має внутрішньовиробничі й позавиробничі складові (рис. 6.22, рис. 6.23).

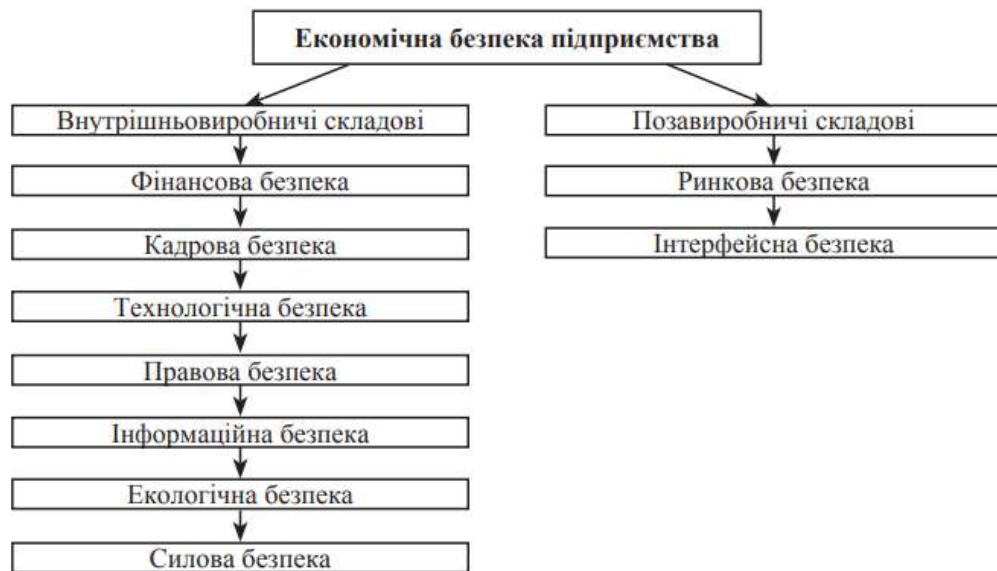

Рис. 6.22. Структура економічної безпеки підприємства

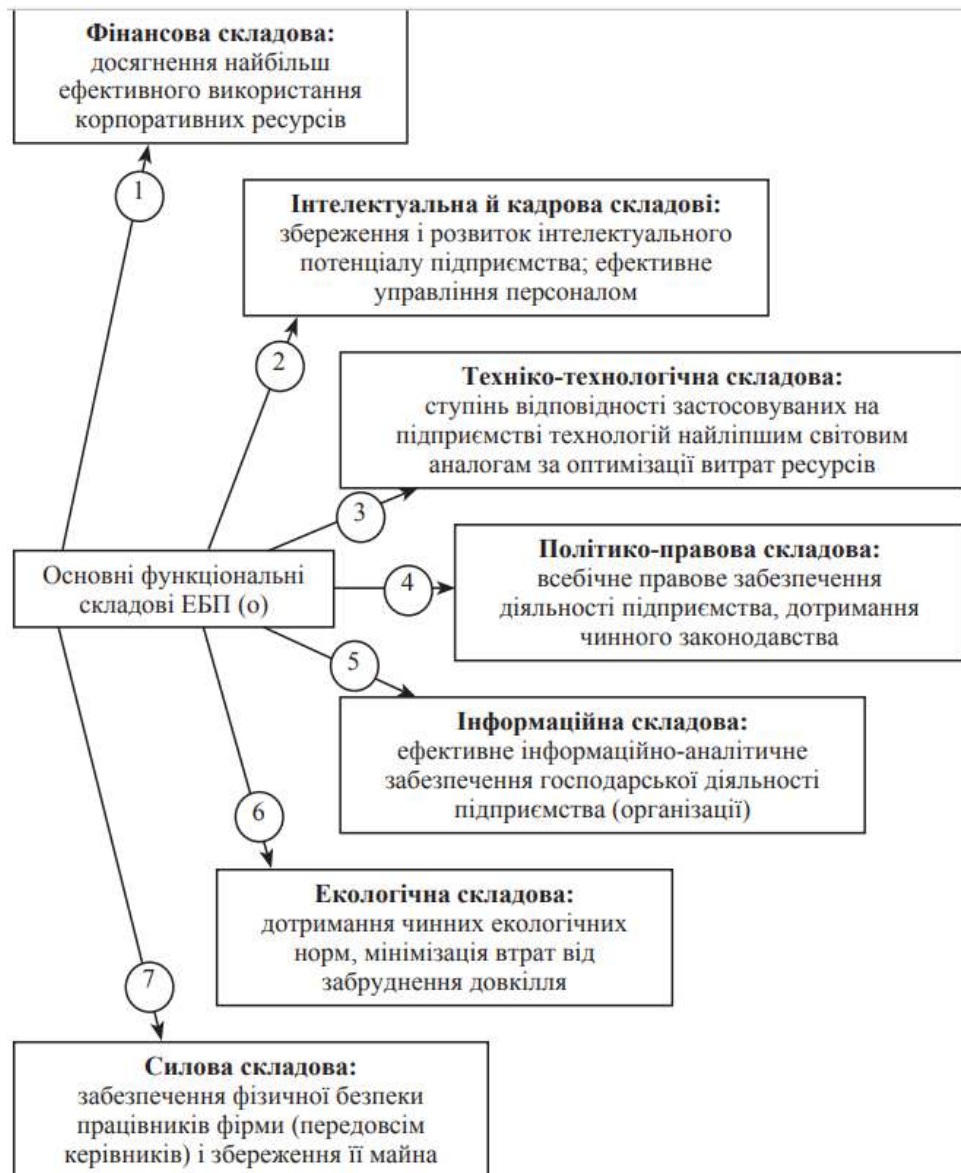

Рис. 6.23. Основні функціональні складові економічної безпеки підприємства

Фінансова безпека підприємства – це комплексна характеристика стану захищеності фінансових інтересів підприємства і їх узгодженості із наявним потенціалом і заявленими цілями, що дозволяє протистояти різним негативним факторам у процесі фінансово-господарської діяльності.

На рис. 6.24. наведено завдання фінансової безпеки на підприємстві.

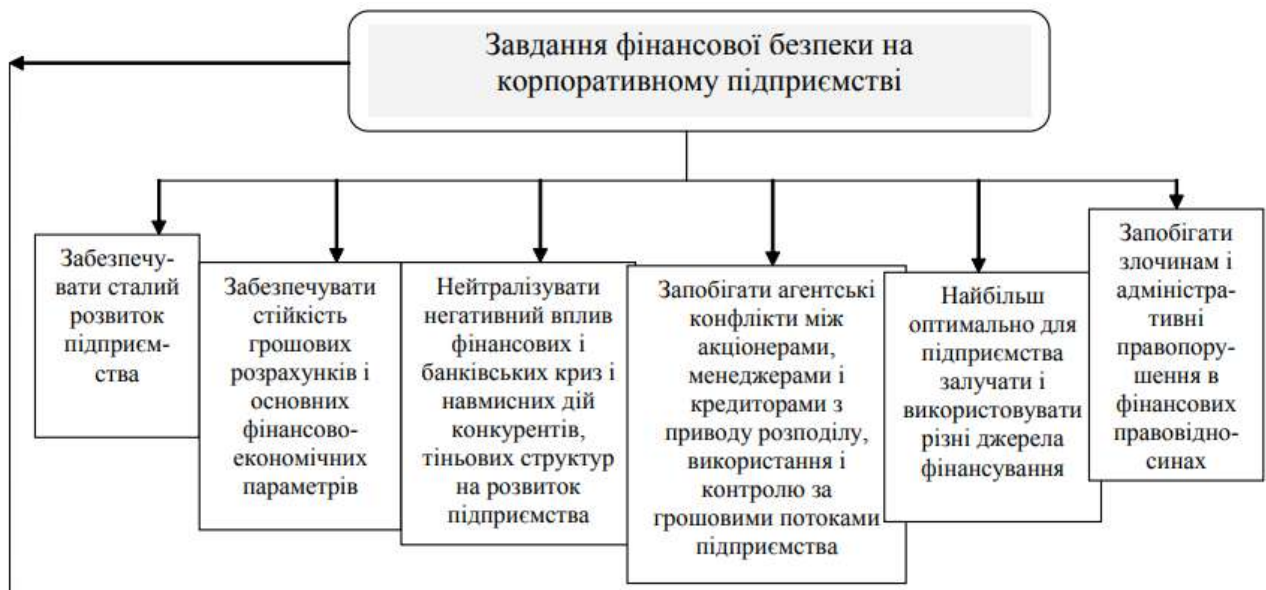

Рис. 6.24. Завдання фінансової безпеки на підприємстві

Джерело: http://www.agrosvit.info/pdf/12_2017/5.pdf

Джерелами негативних впливів на фінансову безпеку підприємства можуть бути:

1. Свідомі чи несвідомі дії окремих посадових осіб і суб'єктів господарювання (органів державної влади, міжнародних організацій, підприємств конкурентів).

2. Збіг об'єктивних обставин (стан фінансової кон'юнктури на ринках даного підприємства, наукові відкриття й технологічні розробки, форс-мажорні обставини тощо). Залежно від суб'єктної обумовленості негативні впливи на фінансову безпеку можуть мати об'єктивний і суб'єктивний характер.

Об'єктивними обставинами вважаються такі негативні впливи, які виникають не з вини конкретного корпоративного підприємства або його окремо взятих працівників.

Суб'єктивними вважаються такі негативні впливи, які виникають унаслідок неефективної роботи корпоративного підприємства в цілому або окремих його працівників (насамперед керівників і функціональних менеджерів).

Для забезпечення фінансової безпеки підприємства необхідно вирішити такі завдання:

- 1) ідентифікація небезпек і погроз підприємству;
- 2) визначення індикаторів фінансової безпеки підприємства;
- 3) розробка системи моніторингу фінансової безпеки;

- 4) розробка заходів, спрямованих на забезпечення фінансової безпеки підприємства (як у короткостроковому, так і в довгостроковому періоді);
- 5) контроль за виконанням заходів, що відбуваються на підприємстві;
- 6) аналіз виконання заходів, їх оцінювання, коректування;
- 7) ідентифікація небезпек і загроз підприємству й коректування індикаторів залежно від зміни стану зовнішнього середовища, цілей і завдань підприємства.

На рис. 6.25 згруповано основні види загроз фінансовій безпеці підприємства з виокремленням функцій, які реалізує система забезпечення фінансової безпеки. Перелік загроз фінансовій безпеці держави наведений на рис. 6.26.

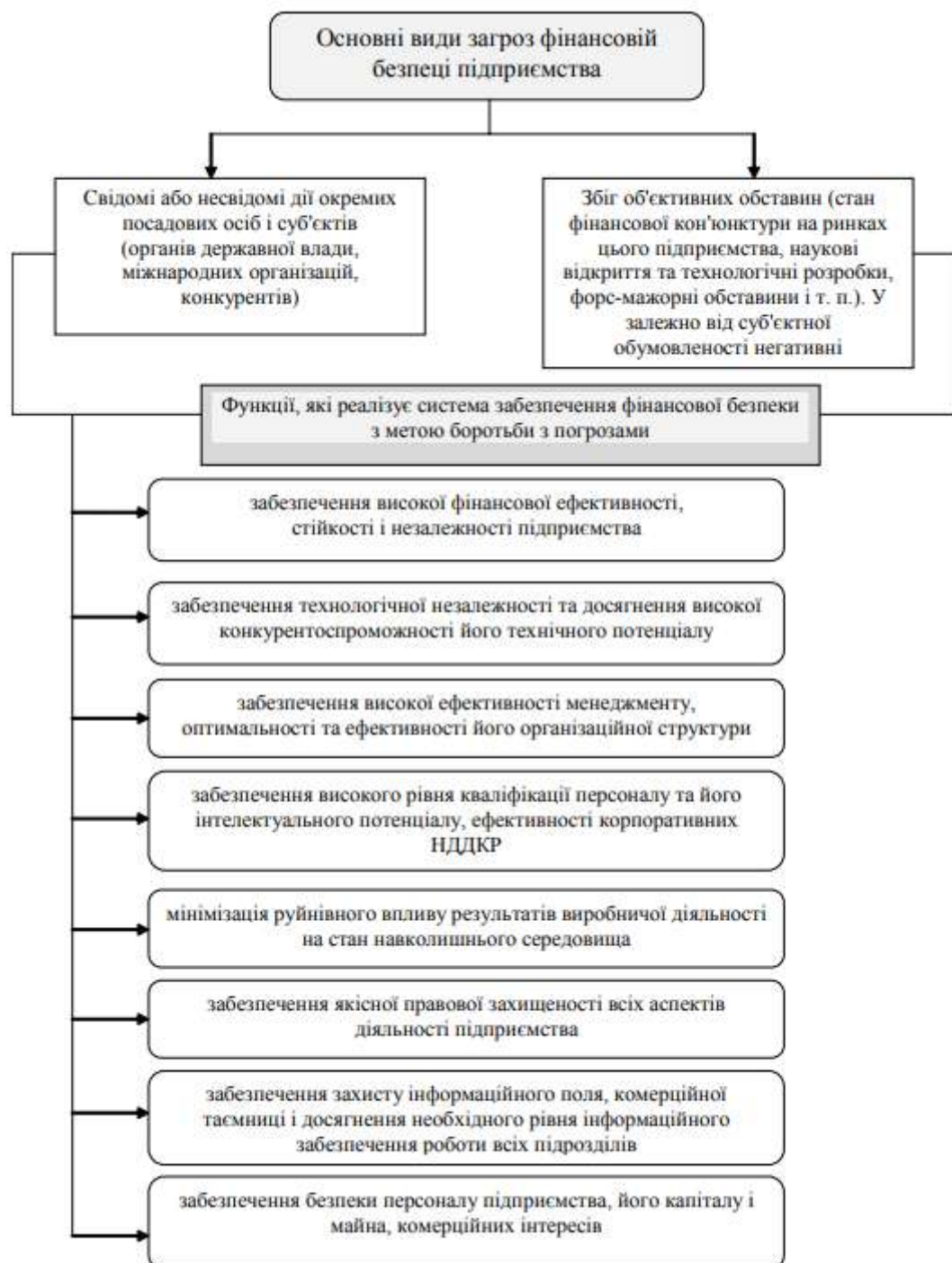

Рис. 6.25. Основні види загроз фінансовій безпеці підприємства

Джерело: http://www.agrosvit.info/pdf/12_2017/5.pdf

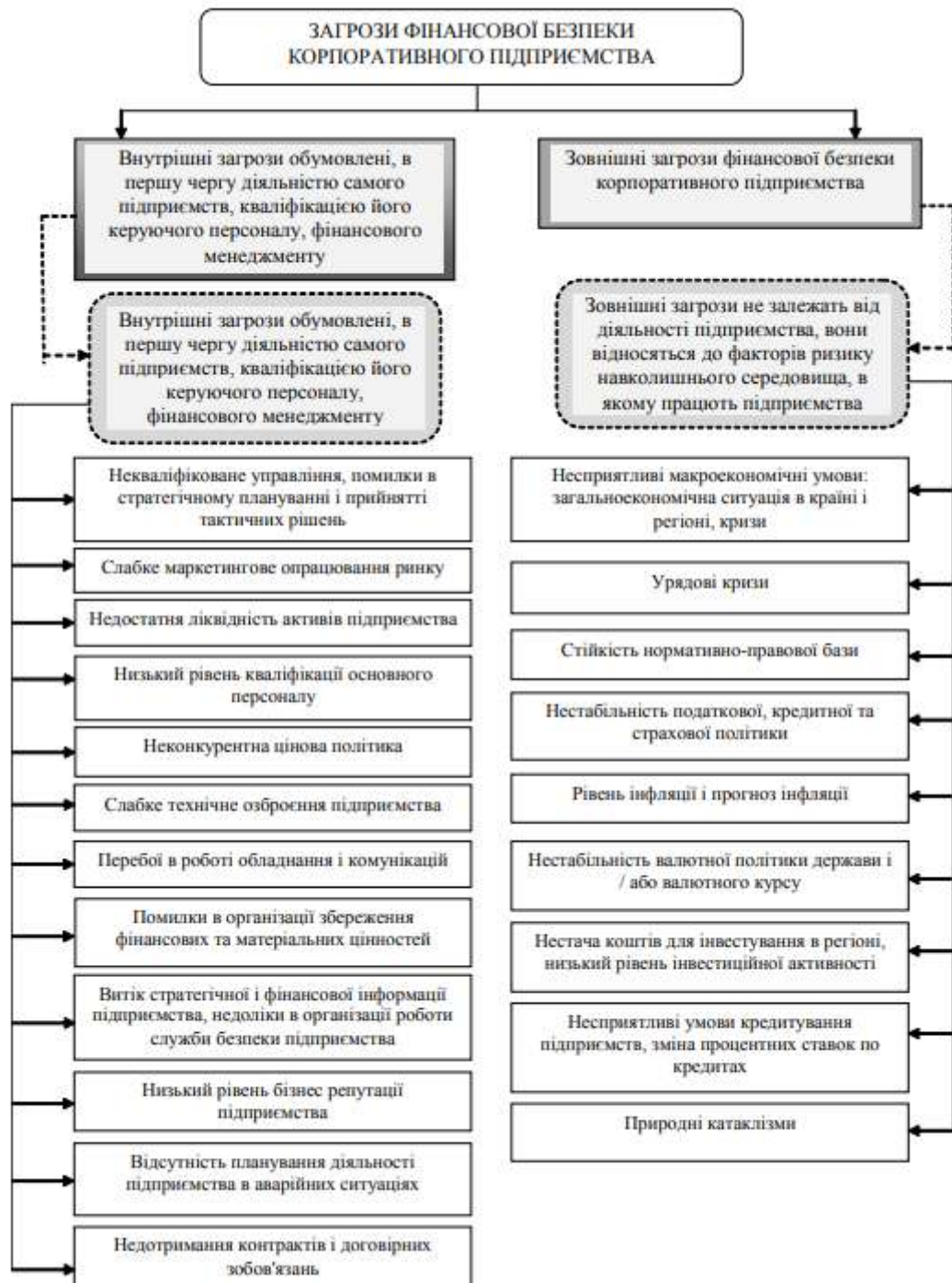

Рис. 6.26. Загрози фінансовій безпеці корпоративного підприємства
Джерело: http://www.agrosvit.info/pdf/12_2017/5.pdf

Виділяють такі види фінансової безпеки:

- «нормальний – індикатори фінансової безпеки підприємства перебувають у межах граничних значень;
- передкризовий – якщо хоча б один з індикаторів фінансової безпеки підприємства не відповідає нормативному значенню»;
- «кризовий» – якщо більшість індикаторів фінансової безпеки підприємства не відповідає еталонним значенням;
- критичний – усі індикатори фінансової безпеки підприємства не відповідають установленим нормативам.

Для оцінки рівня фінансової безпеки доцільним є застосування експрес-оцінки, яка базується на розрахунку інтегрального показника та передбачає аналіз результативності здійснення основних коефіцієнтів оцінки фінансового стану підприємства на основі зіставлення граничних (критичних і нормальних) та фактичних значень індикаторів.

Вагові частки індикаторів за складовими фінансової безпеки підприємства наведеі у табл 6.3.

Таблиця 6.3

Вагові частки індикаторів за складовими фінансової безпеки підприємства

Складові фінансової безпеки підприємства (I_i)	Вихідні показники за складовими фінансової безпеки підприємства	Вагові частки індикаторів (a_{ij})
Показники ліквідності та платоспроможності	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,3
	Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,3
	Коефіцієнт поточної ліквідності (покриття)	0,4
Показники фінансової стійкості	Коефіцієнт автономії	0,5
	Коефіцієнт фінансування	0,2
	Коефіцієнт фінансової стійкості	0,3
Показники ділової активності	Коефіцієнт оборотності активів	0,6
	Коефіцієнт оборотності власного капіталу	0,4
Показники результативності діяльності	Рентабельність активів	0,4
	Рентабельність власного капіталу	0,3
	Рентабельність продажу	0,3

Джерело: <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/1937/1955>

Інтегральний показник оцінки фінансової безпеки підприємства формується із суми бальних оцінок коефіцієнтів за кожною групою показників оцінки фінансової безпеки підприємства.

Під загрозами фінансової безпеки суб'єктів господарювання розуміють потенційні або реальні дії фізичних або юридичних осіб, що порушують стан захищеності суб'єкта підприємницької діяльності і здатні призвести до припинення його діяльності або до фінансових та інших втрат.

До першочергових заходів, покликаних нейтралізувати загрози та попередити зниження рівня фінансової безпеки підприємства можна віднести:

- створення системи забезпечення фінансової безпеки, розробку способів уникнення можливих загроз та напрямків мінімізації негативних впливів;
- забезпечення сталого економічного розвитку підприємства, досягнення основних цільових параметрів діяльності при збереженні ліквідності та певного рівня фінансової незалежності, необхідного для підтримки його стійкості в поточному періоді;
- нейтралізація негативного впливу кризових явищ економіки, навмисні дії конкурентів і інших «недружніх» структур;
- запровадження адекватної системи обліку фінансових потоків і підвищення ефективності системи контролю;
- залучення і використання позикових коштів за оптимальною вартістю, контроль допустимого рівня боргового навантаження;

- запобігання випадкам халатності, шахрайства, а також навмисним діям персоналу в стосунках з контрагентами, а також іншим фінансовим порушенням;

- розробка та впровадження системи постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього діагностування кризових явищ і ознак банкрутства.

Реалізація перелічених напрямів допоможе підприємству створити необхідний запас міцності фінансової системи, що забезпечить усунення загроз.

За різними підходами **кадрова безпека підприємства** визначається як:

- стан системи, тобто стан захищеності інтересів організації й удосконалення її людського капіталу;

- сукупність процесів, що спрямовані на збереження, зміцнення і розвиток кадрового потенціалу;

- сукупність заходів, спрямованих на запобігання протиправним діям з боку персоналу підприємства.

Належний рівень економічної безпеки значною мірою залежить від інтелекту і професіоналізму кадрів, що працюють на підприємстві. Негативно впливають на цю складову:

- звільнення провідних висококваліфікованих працівників, що призводить до ослаблення інтелектуального потенціалу;

- зниження частки інженерно-технічних працівників і науковців у загальній чисельності працівників;

- зниження винахідницької та раціоналізаторської активності;

- зниження освітнього рівня працівників.

Забезпечення інтелектуальної і кадрової складових економічної безпеки охоплює взаємопов'язані і водночас самостійні напрями діяльності того чи іншого суб'єкта господарювання:

- перший зорієнтований на роботу з персоналом фірми, на підвищення ефективності діяльності всіх категорій персоналу;

- другий – на збереження й розвиток інтелектуального потенціалу, тобто сукупності прав на інтелектуальну власність або на її використання (у тому числі патентів і ліцензій) та на поповнення знань і професійного досвіду працівників підприємства (організації).

На першій стадії процесу забезпечення цієї складової економічної безпеки оцінюють загрози негативних дій і можливі наслідки їх. Серед основних негативних впливів на економічну безпеку підприємства виокремлюють недостатню кваліфікацію працівників тих чи тих структурних підрозділів, їх небажання або нездатність приносити максимальну користь своїй фірмі. Вони можуть бути зумовлені низьким рівнем управління

персоналом, браком коштів на оплату праці окремих категорій працівників підприємства (організації) чи нераціональними витратами.

Процес планування та управління персоналом спрямований на забезпечення належного рівня економічної безпеки, має охоплювати організацію системи підбору, наймання, навчання і мотивації праці необхідних працівників, зокрема, матеріальні та моральні стимули, престижність професії і волю до творчості, забезпечення соціальними благами.

До головних цілей кадрової політики, можна віднести наступні:

- здійснення сталого функціонування підприємства і запобігання загроз її безпеці;

- недопущення втрат, витоку, негативних інтерпретувань службової інформації;

- захист законних інтересів функціонування підприємства;

- охорона життя та здоров'я персоналу.

Так, завдання кадрової безпеки можна розділити, в залежності від:

- типів загроз;

- рівнів управління підприємством;

- груп ризику.

При формуванні завдань важливо врахувати, що кадрова безпека є комбінацією складових, пов'язаних між собою складними і часто завуальованими зв'язками. Всі загрози для персоналу підприємства можна поділити на зовнішні та внутрішні, тобто загрози, що можуть бути заподіяні підприємству з боку персоналу, а також загрози для персоналу підприємства.

До внутрішніх загроз, тобто з боку персоналу, можна віднести такі:

- використання ресурсів підприємства у власних цілях;

- псування і знищення майна;

- розкрадання майна підприємства;

- отримання грошових виплат за недовиконану роботу;

- шантаж кваліфікацією;

- продаж комерційної інформації;

- дисциплінарні порушення.

Внутрішню небезпеку можуть спричинити:

- невідповідність кваліфікації співробітників;

- слабка організація системи навчання;

- неефективна система мотивації співробітників;

- нецільове використання кваліфікованих співробітників;

- невідповідність цільового управління;

- слабкість корпоративної політики.

Так, персонал являє собою важливу складову всіх систем підприємства, тому кадрова безпека займає домінуюче положення щодо відношення до інших елементів системи безпеки підприємства.

Види загроз з боку зовнішнього середовища для персоналу:

- надзвичайні ситуації;
- теракти та воєнні дії;
- нещасні випадки;
- скорочення;
- відторгнення колективом.

Прикладами зовнішніх загроз, може бути:

- фізичне знищення та спричинення фізичних травм;
- установка конкурентів на переманювання;
- зовнішній тиск на співробітників;
- ставлення співробітників у певну залежність;
- кращі мотиваційні аспекти у конкурентів.

Головним напрямом кадрової політики підприємства є визначення потреб у кількості та якості робочої сили, форми її залучення й використання. Це можна віднести як до підвищення кваліфікації, так і до створення умов для повного прояву стимулів до високопродуктивної праці з боку кожного працівника. Очевидно, що система кадрової безпеки підприємства має формуватися з урахуванням забезпечення безпеки персоналу, тобто створити всі системи безпеки за кожним чинником загрози.

Для того щоб оцінити поточний рівень кадрової безпеки підприємства, можна охарактеризувати головні групи критеріїв кадрової безпеки:

- показники чисельності персоналу підприємства;
- показники кваліфікації та інтелектуального потенціалу;
- показники ефективності використання персоналу;
- показники якості мотиваційної системи.

Отже, на кожному підприємстві, потрібен індивідуальний підхід до оцінювання кадрової безпеки, виходячи із спеціалізації підприємства. Для формування найбільш повної інформації про кадрову безпеку підприємства слід дотримуватися комплексних рішень, що стосується і критерію кадрової безпеки, що може розглядатися і як показник рівня реалізації трудового потенціалу.

Якщо в результаті отриманих розрахунків індикатори всіх елементів підсистеми матимуть значення вище нормального, це свідчить про досягнення на даному підприємстві високого рівня інтелектуально-кадрової безпеки. Найчастіше для оцінки інтелектуально-кадрової безпеки використовують індикатори, наведені в табл. 6.4.

Індикатори розрахунку інтелектуально-кадрової безпеки підприємства

Складові кадрової безпеки	Рівень формування	Рівень забезпечення
безпека життєдіяльності	Рівень організації робочих місць	Коефіцієнт трудової дисципліни
	Частка витрат на охорону праці у загальних витратах на персонал	Темп зростання коефіцієнта частоти травматизму
	Коефіцієнт скорочення кількості робочих місць, що не відповідають вимогам санітарних норм	Темп зростання коефіцієнта професійної захворюваності персоналу
	Співвідношення фактичного фонду робочого часу 1-го працівника та максимально можливого	Темп зростання коефіцієнта летальних випадків
соціально-мотиваційна безпека	Питома вага заробітної плати у собівартості продукції	Темп зростання середньомісячної заробітної плати
	Коефіцієнт співвідношення середнього рівня заробітної плати до середнього рівня по галузі	Співвідношення темпів зростання фонду оплати праці та прибутку
	Частка додаткової зарплати в основній	Рівень заборгованості із виплати заробітної плати
	Продуктивність праці	Співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати
	Коефіцієнт плинності кадрів	Коефіцієнт стабільності персоналу
	Коефіцієнт вікової структури персоналу	Темп зростання коефіцієнта розвитку житлово-комунального господарства
	Коефіцієнт соціальної захищеності персоналу	Рівень соціальної забезпеченості працівників
	Частка працівників, які працюють на умовах неповного робочого часу	Частка позаштатних працівників і сумісників
професійна безпека	Коефіцієнт освітнього рівня працівників	Питома вага робітників, які пройшли атестацію
	Наукоозброєність праці	Рентабельність витрат на розвиток персоналу
	Коефіцієнт винахідництва	Коефіцієнт розвитку персоналу
	Рентабельність персоналу	Частка працівників, які пройшли професійне навчання або підвищили кваліфікацію
	Частка працівників, які мають вищу освіту	Приріст вартості навчання на одного працівника
	Трудомісткість праці	Коефіцієнт використання кваліфікації персоналу
	Коефіцієнт спеціалізації робітників	Коефіцієнт укомплектованості кадрами
	Коефіцієнт захищеності інформації	Темп зростання коефіцієнта забезпеченості інформаційними ресурсами
антиконфліктна безпека	Рівень регламентації соціально-трудових відносин	Рівень розвитку організаційної культури
	Рівень лояльності персоналу	Рівень конфліктності на підприємстві
	Ступінь задоволеності працівників роботою	Рівень соціальної напруженості на підприємстві
	Рівень згуртованості трудового колективу	Ступінь задоволеності працівників стилем керівництва
	Частка зареєстрованих конфліктів	Темп зростання частки вирішених деструктивних конфліктів

Джерело: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2016-4_0-pages-107_113.pdf

Безпека підприємства у техніко-технологічній сфері (ТТБП).

ТТБП полягає у рівні відповідності застосовуваних на підприємстві технологій найкращим світовим аналогам за оптимізації витрат.

Техніко-технологічна безпека – захист техніко-технологічного потенціалу та технологічного процесу від внутрішніх та зовнішніх загроз операційній діяльності підприємства.

Техніко-технологічна безпека залежить від рівня забезпечення підприємства технікою і технологіями. Її рівень, як правило, визначається схильністю і спроможністю суб'єкта господарювання до запровадження технічних і технологічних інновацій. В умовах постійно зростаючого рівня конкуренції на більшості ринків саме від інноваційної складової суттєво залежить рівень стабільності і безпеки підприємства в цілому.

Об'єкти техніко-економічної безпеки: техніко-технологічний потенціал підприємства, технологічний спосіб виробництва та технологічний процес, технологічне обладнання та процес його експлуатації, технічні засоби, технології, продукція та ін.

Суб'єкти техніко-технологічної безпеки підприємства:

1) внутрішні: адміністрація, служба економічної безпеки, управлінський персонал, виробничі та функціональні підрозділи, їх персонал, служба НДККР (науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи), відділ технічного контролю, технологічна служба, служба енергетичного господарства, кадрова служба, служба охорони праці, юридична служба;

2) зовнішні: органи державної влади та місцевого самоврядування, технічні комітети стандартизації, Державне підприємство «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» (ДП «УкрНДНЦ»), технічні комітети стандартизації, які є формою співробітництва заінтересованих юридичних та фізичних осіб з метою організації і виконання робіт з міжнародної, регіональної, національної стандартизації у визначених сферах діяльності та за закріпленими об'єктами стандартизації, громадські організації тощо.

Мета техніко-економічної безпеки – досягнення високої ефективності операційної діяльності підприємства у поточному та довгостроковому періодах шляхом забезпечення безпеки його техніко-технологічного потенціалу, технологічного процесу, технологій та техніки.

До негативних впливів на цю складову належать:

- дії, спрямовані на підлив технологічного потенціалу підприємства;
- порушення технологічної дисципліни;
- моральне старіння використовуваних технологій.

Зовнішніми загрозами послаблення ТТБП можна вважати брак зовнішніх і внутрішніх інвестицій. Труднощі в отриманні довгострокових кредитів від банків не дають змоги поповнювати обігові кошти підприємства і спрямовувати їх на оновлення парку обладнання. Усе це призводить до використання застарілої техніки, технології і до істотної загрози ТТБП. Підвищення цін на енергоносії, відсутність довгострокових контрактів із постачальниками, неспроможність постачальника – це зовнішні загрози економічній безпеці, які є досить високими. Більш як половину необхідних енергоресурсів Україна

закуповує за кордоном, тому підвищення цін на енергоносії призводить до зростання собівартості продукції. Нині матеріальні витрати становлять близько $\frac{3}{4}$ усіх витрат на виробництво продукції.

Внутрішні загрози ТТБП – неефективна організація виробничого процесу, недостатньо кваліфіковані працівники, високий ступінь спрацьованості основного капіталу тощо, який на підприємствах України становить 60–70%, а в деяких галузях сягає 80–85%. Така негативна тенденція зростає, тому фінансові ресурси підприємства обов'язково потрібно спрямувати на оновлення техніки і технології. Внутрішні ресурсні загрози ТТБП виникають унаслідок неефективного управління оборотними засобами підприємства в усі фази виробничого процесу: підготовка до виробництва, незавершене виробництво і реалізація продукції. Проблеми з матеріальними ресурсами стимулюють впровадження у виробництво нових технологічних процесів, які дають змогу виготовити продукцію з меншими матеріальними витратами, вдосконалити систему розрахунків. За цю складову економічної безпеки має відповідати технологічна служба, (здійснювати контроль за технологічною дисципліною, удосконалювати існуючі й розробляти нові ефективні технології).

Процес забезпечення техніко-технологічної складової економічної безпеки звичайно складається з кількох послідовних етапів.

На першому етапі проводять аналіз ринку технологій у виробництві продукції, аналогічної профілю певного підприємства чи організації проектувальника (збирання й аналіз інформації про особливості технологічних процесів на підприємствах, котрі виготовляють аналогічну продукцію; аналіз науково-технічної інформації стосовно нових розробок у певній галузі, а також технологій, спроможних здійснити інтервенцію на галузевий технологічний ринок).

На другому етапі аналізують конкретні технологічні процеси і виявляють внутрішні резерви для поліпшення використовуваних технологій.

На третьому етапі здійснюють:

- а) аналіз товарних ринків за профілем продукції, що виготовляється підприємством, та ринків товарів-замінників;
- б) оцінювання перспектив розвитку ринків продукції підприємства;
- в) прогнозування можливої специфіки необхідних технологічних процесів для випуску конкурентоспроможних товарів.

На четвертому етапі переважно розробляють технологічні стратегії розвитку підприємства (виробника продукції), зокрема:

- 1) виявляють перспективні товари з групи (номенклатури, асортименту), що виготовляється підприємством;
- 2) планують комплекс технологій для виробництва перспективних товарних позицій;

3) бюджетують технологічний розвиток підприємства на основі оптимізації витрат за програмою технологічного розвитку, за вибору альтернатив, опрацювання власних розробок або за придбання патентів і необхідного устаткування на ринку;

4) розробляють загальний план технологічного розвитку підприємства (з відображенням у ньому вибору: альтернативного варіанта технологічного розвитку; строків та обсягів фінансування; відповідальних виконавців);

5) складають план власних корпоративних ресурсів відповідно до плану технологічного розвитку підприємства.

На п'ятому етапі оперативно реалізують плани технологічного розвитку підприємства в процесі здійснення ним виробничо-господарської діяльності.

Шостий етап є завершальним – аналізують результати практичного виконання заходів щодо забезпечення техніко-технологічної складової економічної безпеки на підставі спеціальної карти розрахунків ефективності таких заходів.

Техніко-технологічна безпека безпосередньо спрямована на захист техніко-технологічного потенціалу підприємства, який характеризується:

- наявними на підприємстві виробничими фондами, технічними засобами та технологіями (ресурсний аспект);

- максимально можливою здатністю підприємства випускати за визначений період часу продукцію технічного рівня та якості, що відповідають сучасним вимогам та є конкурентоспроможними (результативний аспект).

Структура техніко-економічного потенціалу підприємства за її основними об'єктами представлена *підсистемами техніко-технологічної безпеки*:

- а) технічна безпека як захищеність процесів забезпечення виробництва всіма видами енергії, виробничих машин, пристроїв та споруд, технічної бази інформаційних процесів;

- б) технологічна безпека – безпека технологічного процесу та технологій виробництва, надання послуг, здійснення робіт.

Об'єктами технологічної безпеки є технологічні процеси виготовлення продукції (надання послуг, здійснення робіт), способи і прийоми переробки ресурсів у готову продукцію (послуги), технологічна документація, об'єкти інтелектуальної власності та ін.;

- в) безпека технологічного обладнання; безпека вантажно-розвантажувальних робіт; безпека експлуатації обладнання з високими чи низькими температурами; електробезпека; інші напрями запобігання нещасних випадків та аварій на виробничих об'єктах та подолання їх наслідків.

За функціями розрізняють такі основні складові техніко-економічної безпеки виробничого підприємства:

- виробнича безпека;

- енергетична безпека;
- безпека (охорона) праці.

Техніко-технологічна безпека взаємопов'язана з:

– екологічною безпекою, оскільки технологічні процеси безпосередньо впливають на довкілля;

– інноваційною безпекою – впровадження інновацій є чинником досягнення високого рівня технологічної та технічної безпеки підприємства.

Виробнича безпека – це захищеність виробничої діяльності підприємства, виробничих ресурсів, техніки, технологій, продукції, рівень якої характеризується показниками результатів виробничого процесу.

По-перше, виробнича безпека орієнтована на захист виробничого процесу як сукупність дій персоналу підприємства з використання засобів виробництва на основі певної технології, результатом яких є продукція (послуги, роботи).

По-друге, об'єктом виробничої безпеки є продукції підприємства, яка характеризується якісними та вартісними показниками.

По-третє, виробнича безпека спрямована на захищеність виробничого потенціалу підприємства, що у результативному аспекті характеризує його виробнича потужність – максимально можливий обсяг виробництва продукції, яка має відповідні до встановлених вимог якісні характеристики, за умов повної зайнятості всіх наявних ресурсів, використання технології та організації виробництва, що відповідають сучасному технологічному способу виробництва. Виробнича потужність підприємства визначає межу його виробничих можливостей та характеризує його економічний потенціал.

По-четверте, заходи виробничої безпеки забезпечують виконання виробничої програми підприємства – плану виробництва та реалізації продукції система конкретних (за змістом, показниками, виконавцями, термінами виконання) завдань з виробництва та доставки продукції споживачам згідно з замовленнями та власними потребами. Виробнича програма підприємства включає плани виробництва продукції у натуральних і вартісних показниках та базується на розрахунку його виробничої потужності.

Енергетична безпека – це захищеність від внутрішніх та зовнішніх загроз енергопостачання підприємства та рівня споживання енергоресурсів, необхідного для забезпечення стабільності та безперебійності здійснення виробничого процесу та інших видів господарської діяльності. Заходи цієї підсистеми техніко-технологічної безпеки спрямовані на забезпечення сталості енергетичного господарства підприємства як його спроможності задовольняти його потреби в енергетичних послугах при мінімальних обсягах фінансових витрат і викидів в навколишнє середовище.

Безпека праці – це захищеність трудової діяльності персоналу підприємства від негативного впливу різних факторів, що є загрозою життю,

здоров'ю працівників та ефективному виконанню їх функцій. Безпека праці забезпечується заходами її охорони – створення безпечних і нешкідливих умов праці. «Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці». Охорона праці спирається на техніку безпеки – систему організаційних і технічних засобів, які запобігають впливу на працівників небезпечних виробничих чинників.

Перелік показників рівня техніко-технологічної безпеки підприємства наведено на рис. 6.27.

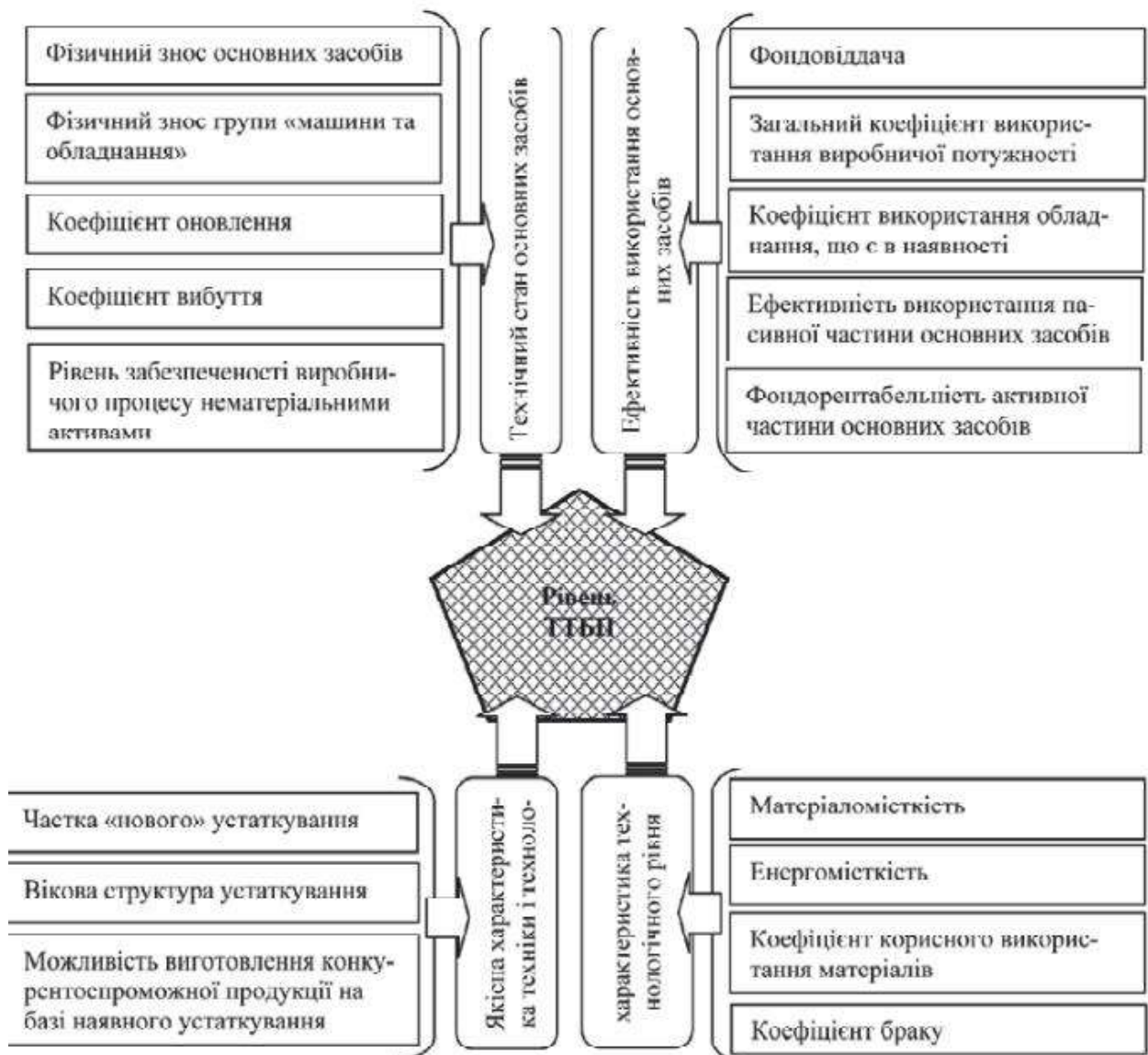

Рис. 6.27. Показники рівня техніко-технологічної безпеки підприємства

Джерело: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2011/30.pdf

Техніко-технологічна безпека підприємства взаємопов'язана з інноваційною безпекою, оскільки досягнення її цілей безпосередньо залежить від впровадження інноваційних технологій та продуктів.

При вивченні теоретичних та прикладних характеристик інноваційної безпеки важливо розрізняти системи економічної безпеки інноваційних підприємств та підприємств, що здійснюють певні види інноваційної діяльності, тобто є інноваційно активними.

Інноваційні підприємства здійснюють самостійно або за допомогою учасників їх зовнішньої інноваційної мережі весь комплекс інноваційних технологій. Інноваційна діяльність цих підприємств охоплює всі стадії інноваційного процесу, при цьому найбільшу частину вагу в їх продукції або послугах становлять інноваційна продукція, інноваційні послуги. Відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність»⁴⁷ – інноваційна продукція, послуги повинні складати не менш 70% загального обсягу продукції, послуг інноваційних підприємств. Таким чином, система економічної безпеки інноваційних підприємств – це система їх інноваційної безпеки, всі підсистеми якої спрямовано на її забезпечення.

Діяльність інноваційно активних підприємств орієнтована не стільки на розробку, скільки на систематичні пошуки і здійснення певних нововведень, на ринкове освоєння наукових продуктів-новацій, які розглядаються як найважливіший чинник зростання ефективності й конкурентоспроможності бізнесу.

Політико-правова безпека підприємства (ППБП) – це захист від надмірного податкового тиску, нестабільного законодавства, не ефективної роботи юридичного відділу підприємства. Вона визначає середовище, в якому функціонують підприємства, а також «правила гри для них».

Правова складова полягає у всебічному правовому забезпеченні діяльності підприємства, дотриманні чинного законодавства.

Правова безпека спрямована на захист підприємства як учасника правовідносин від зовнішніх та внутрішніх загроз бізнесу. Її основними функціями є такі:

1) правове забезпечення економічної безпеки підприємства як процес правової регламентації економічних відносин і реалізації правових приписів, спрямованих на забезпечення необхідних умов для розвитку бізнесу, стабільності господарської діяльності, а також організації її захисту від впливу різних зовнішніх і внутрішніх загроз;

2) забезпечення відповідності господарської діяльності підприємства нормам чинного законодавства. Ефективним заходом є юридичний *due diligence*;

3) захист прав підприємства як суб'єкта підприємницької діяльності-юридичної особи, до яких належать право власності на майно, право на відшкодування збитків, особисті немайнові та майнові права інтелектуальної

⁴⁷ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>

власності, право на об'єднання діяльності з іншими підприємствами, право створювати філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи, право оскаржити до суду рішення будь-якого органу державної влади або органу місцевого самоврядування щодо застосування до нього адміністративно-господарських санкцій. Правова безпека спрямована на захист особистих немайнових прав юридичної особи (право на недоторканність ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права) та об'єктів майнових цивільних прав юридичних осіб – речі, у тому числі гроші (грошові кошти) та цінні папери, інше майно (окрема річ, сукупність речей), майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація.

4) правове забезпечення підсистем системи економічної безпеки підприємства.

5) правове забезпечення корпоративної безпеки, заходами якого є захист прав акціонерів / власників, експертиза корпоративних структур, виявлення проблемних зон в статутних документах та/або зв'язках з афілійованими компаніями, розробка і встановлення рівнів корпоративного контролю, впровадження системи обмежень і відповідальності.

6) правовий захист майна підприємства від його незаконного поглинання та силового захоплення, «рейдерських» атак та ін.;

7) правовий захист власників бізнесу, зокрема захист активів та інформації про бенефіціарних власників компанії (вигодонабувачів); захист бенефіціара від ідентифікації третіми особами в якості власника бізнесу, забезпечення належного рівня конфіденційності бенефіціара, здійснення заходів, спрямованих на уникнення ситуацій, за яких власники бізнесу можуть бути притягнуті до субсидіарної відповідальності за дії юридичної особи.

8) протидія економічній злочинності.

Правову небезпеку становлять:

- недостатня правова захищеність інтересів підприємства в договірній та іншій діловій документації;
- низька кваліфікація працівників юридичної служби відносно відного суб'єкта господарювання та помилки у підборі персоналу цієї служби;
- порушення юридичних прав підприємства і його працівників;
- навмисне чи ненавмисне розголошення комерційно важливих відомостей;
- порушення норм патентного права.

Протидією цим негативним впливам повинна займатися юридична і патентно-ліцензійна служба, зокрема, вона має здійснювати правове забезпечення діяльності підприємства, юридичне опрацювання договірної документації, ведення судових і арбітражних розглядів, правове навчання персоналу, контроль порушень норм патентного права тощо.

Зовнішньою загрозою ППБП є часті зміни уряду, нестабільність системи оподаткування, надмірні втручання держави у справи бізнесу тощо. Серйозну загрозу діяльності підприємства становить відсутність правових гарантій у разі насильницького відчуження власності, заблокування рахунків підприємств та ін.

До внутрішніх нормативно-правових загроз підприємства належать шкідливі, непродумані норми внутрішнього розпорядку, посадові положення, інструкції, розпорядження, рішення трудового колективу.

Загрозу підприємству становить і відсутність законодавчої бази, яка б давала змогу цивілізовано працювати охоронним службам, усувати неузгодженість діяльності приватних охоронних фірм із державними органами.

Загальний процес забезпечення політико-правової складової економічної безпеки відбувається за типовою схемою, яка охоплює такі елементи (дії) організаційно-економічного спрямування:

- 1) аналіз загроз негативних впливів;
- 2) оцінка поточного рівня забезпечення;
- 3) планування комплексу заходів підвищення цього рівня;
- 4) здійснення ресурсного планування;
- 5) планування роботи відповідних функціональних підрозділів підприємства (організації);
- 6) оперативна реалізація запропонованого комплексу заходів щодо гарантування належного рівня безпеки.

Насамперед детально аналізують загрози внутрішніх і зовнішніх негативних впливів на політико-правову складову економічної безпеки та причини їх виникнення.

Основними причинами виникнення внутрішніх негативних впливів можуть бути:

- а) низька кваліфікація працівників юридичної служби відповідного суб'єкта господарювання та помилки у підборі персоналу цієї служби;
- б) недостатнє фінансування юридичного забезпечення підприємницької або іншої діяльності;
- в) небажання чи нездатність підприємства (організації) активно впливати на зовнішнє політико-правове середовище його (її) діяльності.

Останнє звичайно виявляється у слабкому правовому опрацюванні договірних відносин певного суб'єкта господарювання з іншими, невмінні захищати інтереси підприємства (організації) в конфліктних ситуаціях, неефективному плануванні юридичного забезпечення бізнесової діяльності.

Причини виникнення зовнішніх негативних впливів здебільшого мають подвійний характер:

1) політичний:

а) зіткнення інтересів суспільних груп (верств) населення з економічних, національних, релігійних та інших мотивів;

б) військові конфлікти (дії);

в) економічна й політична блокада, ембарго;

г) фінансові та політичні кризи світового (міжнародного) характеру.

2) законодавчо-правовий:

а) здійснення власних політичних та інших цілей партіями (суспільними рухами), що перебувають при владі;

б) зміна положень чинного законодавства з питань власності, господарського і трудового права, оподаткування тощо.

Оцінка поточного рівня забезпечення політико-правової безпеки підприємства (організації) проводиться за кількома напрямками:

1) рівень організації та якості робіт із забезпечення цієї складової загального рівня економічної безпеки;

2) бюджетно-ресурсне забезпечення робіт;

3) ефективність діяльності відповідних підрозділів суб'єктів господарювання.

Інформаційна складова ЕБП полягає у здійсненні ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення господарської діяльності підприємства.

Управління інформаційною безпекою описує набір політик та процедурних засобів контролю, які ІТ та бізнес-організації використовують для захисту своїх інформаційних активів від загроз. Відповідальність за інформаційну безпеку може бути покладена на директора по безпеці, головного технічного директора або на керівника ІТ-операцій, до команди якого входять оператори ІТ та аналітики з безпеки. Незалежно від того, чи зберігаються ці дані в цифровому або фізичному форматі, процес управління інформаційною безпекою має вирішальне значення для захисту даних від несанкціонованого доступу або крадіжки.

До основних інформаційних активів, якими може володіти організація, відносяться:

- стратегічна документація, що розробляється підприємством та документує довгострокові стратегічні та короткострокові тактичні цілі, які визначають цілі та бачення майбутнього. Ці цінні внутрішні документи містять секретну інформацію, до якої конкуренти бажають отримати доступ;

- інформація про продукти (послуги) - критично важлива інформація, яка має бути захищена за допомогою управління інформаційною безпекою;

- інтелектуальна власність (патенти) Якщо компанія створює інтелектуальну власність, у тому числі розробляє програмне забезпечення, то

можуть знадобитися засоби контролю інформаційної безпеки для її захисту, оскільки конкуренти можуть захотіти одержати початковий код і використовувати його для перепроєктування продукту з метою конкуренції. У деяких країнах закони про авторське право або інтелектуальну власність не дотримуються, тим самим організації позбавляються коштів та правового захисту;

- власні знання (комерційні секрети) - кожна організація генерує власні знання у процесі ведення бізнесу. Комерційні секрети - це унікальні ідеї, які дають бізнесу конкурентні переваги;

- поточна проектна документація складається із задокументованих деталей продуктів або послуг, що знаходяться в процесі запуску. Якщо конкуренти організації дізнаються, чим вона займається, вони можуть спробувати випустити конкуруючий продукт швидше, ніж очікувалося, і навіть можуть порівняти його з новим продуктом, щоб витіснити організацію з ринку;

- дані про співробітників - відділи кадрів збирають та зберігають дані про всіх співробітників, включаючи огляди продуктивності, історію зайнятості, заробітну плату та іншу інформацію. Ці записи можуть містити конфіденційну інформацію, яку зловмисник може використовувати для шантажу співробітників організації. Конкуруюча організація може використовувати ці дані для переманювання співробітників;

- конфіденційно представлені дані клієнтів, коли нездатність захистити дані від крадіжки стане причиною втрати довіри ряду клієнтів, а в деяких випадках порушенням стандартів інформаційної безпеки або законодавства.

Відповідні служби виконують при цьому певні функції, які в сукупності характеризують процес створення та захисту інформаційної складової економічної безпеки. До таких функцій належать:

- 1) збирання всіх видів інформації про діяльність того чи того суб'єкта господарювання;

- 2) аналіз одержуваної інформації з обов'язковим дотриманням загальноприйнятих принципів і методів;

- 3) прогнозування тенденцій розвитку науково-технологічних, економічних і політичних процесів;

- 4) оцінка рівня економічної безпеки за всіма складовими та в цілому, розроблення рекомендацій для підвищення цього рівня на конкретному суб'єкті господарювання;

- 5) інші види діяльності з розроблення інформаційної складової економічної безпеки. На підприємство постійно надходять потоки інформації, що різняться джерелами їх формування.

Виокремлюють інформацію:

- відкритої офіційної;

- вірогідну нетаємну, одержану через неформальні контакти працівників фірми з носіями такої інформації;
- вірогідну таємну, отриману через неформальні контакти працівників фірми з носіями такої інформації.

Дослідження показують, що 90–95% усієї необхідної інформації можна отримати легально, вивчаючи виступи працівників підприємства на конференціях, семінарах; відкриті публікації підприємства і його окремих працівників; експонати різних виставок, ярмарків, презентацій; дані товарних і фондових бірж, оголошення про наявні вакансії, конкурси на заміщення посади тощо. Тому керівник підприємства повинен запровадити правові норми захисту таємниць, а також систему контролю за збереженням комерційної таємниці.

Класифікацію загроз безпеці інформації підприємства наведено на рис. 6.28.

Рис. 6.28. Загрози безпеці інформації підприємства

Джерело: https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2023/Karachina_2023_112.pdf

Найбільш важливими серед загроз інформаційній безпеці підприємства є такі загрози:

1. Крадіжка інформації або витік даних (найчастіше викрадення або копіювання інформації, наприклад з програми 1С, може проходити таємно та залишитися непоміченим);

2. Хакерські атаки (найчастіше використовують вразливі місця в програмному забезпеченні, тому необхідно користуватися ліцензованими програмами);

3. Халатність співробітників (недбалість і недобросовісність стосовно своїх посадових обов'язків);

4. Шкідливі програми (віруси, троянські програми, програми-шигуни, небезпечні програми та інші програми, що здатні завдати шкоди комп'ютерній безпеці);

5. СПАМ (анонімна, масова поштова розсилка з текстом небажаного характеру);

6. Програмно-апаратні збої та відмови в роботі автоматизованих систем, котрі зможе усунути лише фахівець інформаційної безпеки;

7. Фінансове шахрайство (загрози атак із різними цілями: отримання фінансової вигоди або зривів комерційних операцій);

8. Крадіжка обладнання (викликає найбільший страх зі сторони керівництва, оскільки крадіжка комп'ютерів означає втрату продуктивності фірми).

Відповідно до зазначеної сукупності загроз інформаційній безпеці та факторів негативної дії на інформаційну безпеку підприємства можуть відрізнятися наслідки завданої шкоди інформаційній безпеці.

Зокрема наслідками викривлення інформації про діяльність підприємства можуть бути:

1. зменшення вартості капіталу підприємства;
2. труднощі залучення інвестицій;
3. розрив (або погіршення) ділових відносин із партнерами;
4. зрив переговорів, втрата вигідних контрактів;
5. невиконання договірних зобов'язань;
6. відмова від рішень, які стали неефективними через розголос інформації;
7. втрата можливості запатентувати результат науково-технічної діяльності або продати ліцензію;
8. зниження цін або обсягів реалізації;
9. нанесення шкоди авторитету та діловій репутації фірми;
10. більш жорсткі умови отримання кредитів;
11. труднощі в постачанні та придбанні устаткування тощо.

Оперативна реалізація заходів з розроблення та охорони інформаційної складової економічної безпеки здійснюється послідовним виконанням певного комплексу таких робіт:

- а) збирання різних видів необхідної інформації;
- б) оброблення та систематизація добутої інформації;
- в) аналіз цієї інформації;
- г) захист інформаційного середовища підприємства, що традиційно охоплює:

- заходи захисту суб'єкта господарювання від промислового шпигунства з боку конкурентів чи інших юридичних і фізичних осіб;
- технічний захист приміщень, транспорту, кореспонденції, переговорів, різної документації від несанкціонованого до ступу заінтересованих юридичних і фізичних осіб до за критої інформації;
- збирання інформації про потенційних ініціаторів промислового шпигунства та проведення необхідних запобіжних дій з метою припинення таких спроб;
- зовнішня інформаційна діяльність.

Рівень інформаційної складової економічної безпеки визначається використанням неповної, неточної і суперечливої інформації в процесі приймання управлінських рішень.

Як показники рівня інформаційної безпеки також визначають коефіцієнти:

- повноти інформації (K_{pi}), який обчислюють як відношення обсягу інформації, що є в розпорядженні особи, котра приймає рішення, до обсягу інформації, необхідної для прийняття цього рішення;
- точності інформації (K_{ti}), який визначають як відношення обсягу релевантної (достовірної) інформації до загального обсягу наявної інформації;
- суперечливої інформації (K_{ci}) з відношення кількості незалежних свідчень на користь ухвалення рішення до загальної кількості незалежних свідчень у сумарному обсязі релевантної інформації.

Рівень інформаційної безпеки можна визначити як добуток коефіцієнтів

$$K_{ib} = K_v \times K_s \times K_n \quad (6.1)$$

Розрізняють три ступені інформаційної безпеки: $K_v \geq 0,7$ – високий; $0,3 \leq K_s < 0,7$ – середній; $K_n < 0,3$ – низький.

Головною метою будь-якої системи інформаційної безпеки є гарантування стійкого функціонування об'єкта, запобігання загрозам його безпеки, захист законних інтересів замовника від протиправних посягань, запобігання розкраданню грошових коштів; розголошуванню, втратам, витоку, спотворенню і знищенню службової інформації; забезпечення нормальної виробничої діяльності всіх підрозділів об'єкта.

Система інформаційної безпеки має також сприяти підвищенню якості послуг, що надаються, і гарантій безпеки майнових прав та інтересів клієнтів. Досягти поставлених цілей можна при вирішенні таких основних завдань:

- віднесення інформації до категорії обмеженого доступу (службова таємниця);
- прогнозування і своєчасне виявлення загроз безпеці інформаційних ресурсів причин і умов, що сприяють фінансовим, матеріальним і моральним збиткам, порушенню нормального функціонування і розвитку об'єкта;

- створення умов функціонування з найменшою вірогідністю реалізації загроз безпеці інформаційних ресурсів і зумовлення різних видів збитку;
- створення механізму і умов оперативного реагування на загрози інформаційній безпеці та прояви негативних тенденцій у функціонуванні, ефективного припинення посягань на ресурси на основі правових, організаційних і технічних заходів, засобів гарантування безпеки;
- створення умов для максимально можливого відшкодування і локалізації збитку, завданого неправомірними діями фізичних і юридичних осіб, ослаблення негативного впливу наслідків порушення інформаційної безпеки на досягнення стратегічних цілей.

Забезпечити досягнення цілей підвищення рівня інформаційної безпеки підприємства можна шляхом виконання низки таких завдань:

1. введення в систему знань усіх працівників основних положень та засад інформаційної безпеки;
2. класифікації інформаційних ресурсів підприємства;
3. визначення керівників процесів, відповідальних за інформаційну безпеку;
4. виявлення сукупності ризиків інформаційної безпеки та оцінювання їх важливості з використанням експертних оцінок;
5. визначення групи доступу до інформаційних ресурсів;
6. розроблення системи управління ризиками інформаційної безпеки (методи та їх оцінка);
7. формування набору організаційних і технічних заходів для мінімізації та компенсації існуючих чи потенційних ризиків;
8. впровадження постійного моніторингу рівня інформаційної безпеки та впровадження заходів інформаційної безпеки й періодичного контролю за станом ризиків;
9. забезпечення фізичної безпеки майна підприємства та безпеки персоналу;
10. розробки вимог до інформаційної системи з нагляду за подіями та процесами на підприємстві;
11. контролінгу інформаційної безпеки на підприємстві

Безпека підприємства в екологічній сфері – це захист від руйнівного впливу природних, техногенних чинників і наслідків господарської діяльності підприємства. Повені, землетруси, смерчі, зсуви ґрунту, лавини можуть завдати величезної шкоди майну підприємства, здоров'ю працівників. На практиці передбачити природні катастрофи неможливо, однак потрібно вжити всіх заходів, щоб наслідки стихійних лих були мінімальними для підприємства. Техногенні катастрофи виникають унаслідок використання фізично зношених основних засобів, непланованого вимкнення електроенергії або через низьку

кваліфікацію і безвідповідальність працівників. Екологічні збитки можуть істотно впливати на фінансовий стан фірми. Наприклад, такі події, як судовий позов за порушення еколо гічного законодавства, аварія з екологічними наслідками на підприємстві, спричинюють збитки, які належать до категорії фінансово-екологічних і вимірюються у грошовій формі. Екологічні збитки внаслідок втрати здоров'я працівниками фірми, скорочення обсягів виробництва та ре а лізації продукції впливають на фінансовий стан фірми дещо повільніше. Такі екологічні збитки, як страждання людей унаслідок втрати здоров'я, не можуть бути виміряні у грошовій формі. Компенсацію за них визна чають суб'єктивно. Екологічні збитки фірми можуть бути непокритими або покритими частково. Це вагоме джерело небезпеки для організації.

У результаті господарської діяльності саме підприємство може стати джерелом небезпеки для навколишнього середовища. До внутрішніх чинників, які погіршують його екологічну безпеку, належать: помилки, допущені на стадії проектування нових виробів, шкідливих для здоров'я людей, а також на стадії розроблення і впровадження нових технологій; штрафи за забруднення довкілля та незаконно створені звалища тощо.

Екологічна складова полягає в дотриманні чинних екологічних норм, мінімізації втрат від забруднення навколишнього природного середовища. Проблему гарантування екологічної безпеки суспільства від суб'єктів госпо дарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки розробленням і ретельним дотриманням національних (міжнародних) норм граничнодопустимої концентрації (ГДК) шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє середовище, а також дотриманням екологічних параметрів продукції, що виготовляється. Підприємства-продуценти добровільно не будуть цього робити, бо такі заходи потребують додаткових витрат на очисні споруди та на відповідні ефективні екологічно чисті технології. Єдиним чинником, що спонукає підприємства до належної екологізації виробництва, є застосування відчутних штрафів за порушення національного екологічного законодавства.

Об'єктами екологічної безпеки підприємства є все, що має життєво важливе значення для суб'єктів безпеки: матеріальні та нематеріальні права власності підприємства, природні ресурси та довкілля.

Суб'єктами екологічної безпеки підприємства є і його працівники, власники, суспільство, біосфера та держава.

Основними ознаками екологічної безпеки підприємства є:

- надійність використання обладнання, споруд, організації праці людей та ін.;

- формування господарського механізму з врахуванням загроз, що можуть бути спричинені природними умовами та господарською діяльністю людини;
- практика сталого господарювання, що передбачає можливості відтворення природних ресурсів;
- намагання зменшити негативний антропогенний вплив на довкілля, забезпечення умов для збереження здоров'я працівників та безпечної життєдіяльності жителів населених пунктів, де розташоване підприємство;
- розробка та використання програм раціонального задоволення потреб підприємства у споживанні природних ресурсів;
- гарантування екологічно чистого виробництва та недопущення деградації природних ландшафтів і ресурсів.

Різна спрямованість напрямів формування екологічної безпеки підприємства передбачає утримання природно-ресурсного потенціалу країни у такому стані, який забезпечував би виконання довкіллям трьох груп функцій:

- соціальних (забезпечення фізичного та морального здоров'я людини і її соціального розвитку);
- екологічних (підтримка стійкого стану екосистем);
- економічних (темпи використання відновлюваних природних ресурсів не мають перевищувати темпи їх самовідтворення, а темпи використання невідновлюваних ресурсів мають бути на рівні швидкості їх заміщення відновлюваними).

Реалізація таких функцій екологічної безпеки можлива у разі її організації з використанням ряду принципів:

1. пріоритету безпеки для життя та здоров'я особи й суспільства загалом, загальнолюдських цінностей перед будь-якими іншими сферами діяльності;
2. системності в забезпеченні екологічної безпеки – охоплення всіх суб'єктів екологічної небезпеки, всіх видів природних ресурсів і джерел впливу на довкілля;
3. неприпустимості деградації природних ресурсів;
4. презумпції потенційної екологічної небезпеки будь-якої господарської діяльності;
5. превентивності – пріоритет у сфері аграрного виробництва повинен надаватися напрямам, що не провокують екологічних загроз та ризиків;
6. збереження здатності довкілля забезпечувати свою стійкість;
7. наукової обґрунтованості управління екологічною безпекою – зважене, поєднання екологічних і економічних інтересів суспільства на засадах наукових досліджень;
8. достовірної інформації про стан довкілля та комплексний екологічний моніторинг виробництва;

9. економічної відповідальності – обов’язок природокористувачів відшкодовувати збитки, завдані навколишньому природному середовищу, здоров’ю людей і майну фізичних та юридичних осіб унаслідок допущення екологічних правопорушень;

10. обмеження діяльності у разі загрози екологічній безпеці.

Сутність процесу гарантування екологічної безпеки підприємства можна виразити у вигляді такої функції:

$$F(Z, Q, m) \rightarrow \min, \quad (6.2)$$

де Z – витрати на заходи дотримання екологічних норм;

Q – втрати від штрафних санкцій за порушення екологічних норм;

m – втрати від закриття для продукції підприємства ринків інших держав з більш жорсткими нормами екологічної чистоти товарів.

При цьому індикаторами екологічної складової економічної безпеки є, з одного боку, нормативи ГДК шкідливих речовин, установлені на національним законодавством, а з другого – аналіз ефективності заходів забезпечення такої екологічної складової.

Проблему екологічної безпеки суспільства від суб’єктів господарювання, що здійснюють виробничо-комерційну діяльність, можна вирішити тільки через розроблення і ретельне дотримання національних (міжнародних) норм ГДК шкідливих речовин, які потрапляють у навколишнє природне середовище, а також дотримання екологічних параметрів продукції, що виготовляється.

Рівень екологічної безпеки підприємства може бути визначений як середнє рівнів окремих його факторів: пошкодження ландшафту, енергетичне забруднення середовища, утворення смітників з відходів виробництва, забруднення водного і повітряного середовищ.

Силовa безпека підприємства (СБП) полягає у захисті фізичної особи від загроз її життю, здоров’ю та матеріальному благополуччю, а також захист майна підприємства від кримінальних посягань.

Силовa складова полягає в забезпеченні фізичної безпеки працівників фірми (насамперед керівників) і збереженні її майна.

До основних негативних впливів на цю складову належать фізичні й моральні впливи на конкретних особистостей (особливо на керівництво та провідних спеціалістів) з метою заподіяти шкоду їх здоров’ю та репутації, що становить загрозу нормальній діяльності їх підприємства. Негативні впливи, що завдають шкоди майну підприємства, несуть загрозу зниження вартості його активів і втрати економічної незалежності (дезінформація, знищення інформації).

Принадами цих негативних явищ є:

- нездатність підприємств-конкурентів досягти переваг коректними методами ринкового характеру, тобто за рахунок підвищення якості власної

продукції, зниження поточних витрат на виробництво (діяльність), удосконалення маркетингових досліджень ринку тощо;

- кримінальні мотиви одержання злочинними юридичними (фізичними) особами доходів через шантаж, шахрайство або крадіжки;

- некомерційні мотиви посягань на життя та здоров'я керівників і працівників підприємства (організації), а також на майно фірми.

Протидією цим негативним впливам повинна займатися служба охорони. Її обов'язок – забезпечувати фізичний захист керівництва підприємства, організовувати пропускний режим, здійснювати охорону приміщень, ліній зв'язку й устаткування.

До негативних дій щодо силової складової економічної безпеки належать:

- 1) фізичні й моральні впливи особистого спрямування (проти конкретної особистості);

- 2) негативні дії, спрямовані на те, щоб завдати шкоди майну, зокрема, загрози зменшення активів підприємства (організації) і втрати ним (нею) фінансової незалежності;

- 3) негативний вплив на інформаційне середовище суб'єкта господарювання (так зване промислове шпигунство).

Ринкова складова економічної безпеки підприємства (РБП) – це захист від неефективно обраної моделі поведінки на ринку, помилок у товарній збутовій політиці, політиці ціноутворення, виготовлення неконкурентоспроможної продукції. Ця складова економічної безпеки характеризує ступінь відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства зовнішнім можливостям, які генеруються ринковим середовищем.

Про ослаблення ринкової безпеки свідчать:

- зменшення частки ринку, яку займає підприємство;
- ослаблення конкурентних позицій і спроможності протидіяти конкурентному тиску;

- зниження адаптаційних можливостей підприємства до змін ситуації на ринку, відставання від вимог ринку і т. ін.

За ринкову складову безпеки на підприємстві має відповідати служба маркетингу. Ця складова відображає рівень відповідності внутрішніх виробничих можливостей підприємства зовнішнім, які формуються в ринковому середовищі, тобто наскільки науково-дослідна робота, виробнича і збутова діяльність відповідають запитам ринку і конкретним потребам споживачів.

Значущість РБП полягає в тому, що вона відповідає за доведення виготовленої продукції до конкретного споживача. Відомо, що всі зусилля з виробництва будуть зведені нанівець, якщо продукція не буде продана.

Неузгоджена робота маркетологів, дизайнерів, конструкторів, економістів, фінансистів, низька якість виготовленої продукції, невчасне реагування на зміну кон'юнктури ринку, неефективна збутова мережа, низький рівень культури підприємства – це чинники внутрішнього середовища, які створюють загрозу ринковій безпеці підприємства. Зовнішній чинник – це неконтрольоване підприємством середовище, яке складається з покупців, посередників, конкурентів, фінансових установ, рекламних агентств, митних і податкових організацій.

На ринкову безпеку впливають: нечесні дії конкурентів, рівень платоспроможності покупців, часті зміни податків, курсу валют, політична ситуація в країні і світі.

Інтерфейсна складова ЕБП характеризує надійність взаємодії з економічними контрагентами. Економічній безпеці підприємства становлять загрозу можливі непередбачені зміни умов взаємодії (навіть до розриву відносин) з економічними контрагентами: постачальниками, торговими і збутовими посередниками, інвесторами, споживачами тощо. Відповідальність за цю складову безпеки покладена також на службу маркетингу.

ТЕМА 7

Економічна безпека особи

План

- 7.1. Поняття суспільної та громадянської безпеки
- 7.2. Поняття та особливості економічної безпеки особи
- 7.3. Концепція сталого розвитку і її вплив на економічну безпеку особи
- 7.4. Розвиток небезпек з позиції впливу на трудову діяльність людини
- 7.5. Інформаційна безпека особистості як складова економічної безпеки

Рекомендована література:

1. Калашнікова Л.В. *Безпека життєдіяльності особистості: повсякденні практики й стратегії поведінки в сучасному українському суспільстві*: дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2020. 612 с.
2. Коленда Н.В., Черчик Л.М., Гаврилюк О.Ю. *Соціо-еколого-економічна безпека та її вплив на відтворення населення*: монографія. Луцьк: Терен, 2013. 288 с.
3. Цимбал Б.М., Дакал А.В., Радченко О.О. Концепція сталого розвитку та безпека особистості: державно-управлінські аспекти. *Наукові перспективи*. № 8(38), 2023. С. 287-300. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18178/1/8%2838%29%20%d0%9d%d0%9f%20%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0%20%281%29.pdf>
4. Цілі сталого розвитку 2016-2030. Офіційне інтернет-представництво ООН в Україні. URL : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>
5. Токарський Т.Б. *Соціальна політика України в контексті євроінтеграції*: монографія. Київ, АртЕк, 2018. 369 с.
6. *Загрози соціально-економічній безпеці України*: монографія / С.В. Онищенко, О.А. Маслій, А.Д. Глушко, А.В. Черв'як. Полтава : Нац. ун-т ім. Юрія Кондратюка, 2022. 375 с.
7. *Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави*: підручник / Я. М. Жарков, М. Т. Дзюба, І. В. Замаруєва та ін. Київ: Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2008. 274 с.
8. *Стратегія сталого розвитку*: підручник / В.М.Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд. За редакцією професора В.М.Боголюбова і. К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.

7.1. Поняття суспільної та громадянської безпеки

Економічна система є одним із найвагоміших соціальних інститутів суспільства й впливає на соціальні відносини та спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства. Її здатність зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу

конкурентоспроможність є необхідною умовою (пріоритетним завданням) створення міцних підвалин задоволення потреб особи, сім'ї, суспільства в цілому. Окреслена теза перебуває у площині поняття економічна безпека. Водночас, варто відзначити, що найбільш вагомі проблеми у сфері забезпечення економічної безпеки держави в цілому та окремих її складових генеруються у соціальній сфері. Соціальні деформації унеможливають ефективне динамічне зростання національної економіки; її здатність забезпечувати потреби суспільства, держави, сім'ї, особи; конкурентоспроможність товарів та послуг на зовнішніх ринках; гарантувати захист від різноманітного характеру загроз та втрат. Для досягнення належного рівня економічної безпеки необхідно створити максимальну безпеку її основних функціональних складових. Насамперед, це стосується попередження та мінімізації наслідків соціальних ризиків у контексті єдиного вектора реалізації національних інтересів у системі економічної безпеки.

Термін «безпека суспільства» вперше вжив англійський учений Баррі Бузан у книзі «Люди, держави та страх» (1991 р.). Введення Б. Бузаном елемента суспільства у дослідженнях, а також Оле Вівером та «Копенгагенською школою» (яку називають «Європейською школою безпеки») експерти неурядових аналітичних центрів посткомуністичних країн вважають найзначнішою зміною у вивченні безпеки. Безпека є найбільшою потребою людини, за відсутності якої не може існувати ані сама людина, ані суспільство, ані держава.

Питання безпеки – це питання виживання, успішного існування та взаємодії влади і суспільства. Необхідною умовою нормальної життєдіяльності будь-якого суспільства є суспільний порядок, від рівня якого залежить спокій та безпека людини.

Безпека суспільства (societal security — «соціальний», «суспільний», «соціологічний») – це загальний термін визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці суспільства; поняття «безпека суспільства» сформулювалося в результаті усвідомлення феноменів ідентичності (передусім етнічно-культурні та релігійні ідентичності) та згуртованості суспільства як джерел нестабільності. Отже, «безпека суспільства стосується загалом збереження та підтвердження ідентичності суспільства та згуртованості членів суспільства, зважаючи на описові елементи суспільства, яке аналізується». До загроз суспільству (соціетальних загроз) належить «культурна чистка» та «етнічна чистка».

Існує схема загроз ідентичності та згуртованості суспільства:

Ідентичність: Права меншин. Екстремізм або націоналізм. Культурна ідентичність. Релігійна ідентичність. Історичне минуле. Мова.

Згуртованість: Демографічні зміни. Сепаратизм. Регіоналізм. Анархія.

Бідність. Міграція. Сім'я.

Зміст концепту суспільної безпеки (безпеки суспільства) багато у чому обумовлений тлумаченням наукою категорії «безпека» як захищеність стану суспільних відносин, що забезпечує прогресивний розвиток суспільства в конкретних історичних і природних умовах, від загроз, джерелом виникнення яких є внутрішні і зовнішні суперечності, штучно створені перешкоди прояву активності та ініціативи людей. У цьому контексті держава, безумовно, є головним суб'єктом гарантування безпечного суспільного розвитку через здійснення цілеспрямованої політики, спрямованої на забезпечення стабільності та динамічного розвитку усього суспільства.

Варто підкреслити, що суспільна безпека органічно пов'язана з особистою безпекою громадян, яка становить комплекс суспільних інтересів, спрямованих на захист конституційних прав і свобод людини і громадянина. Іншими словами, суспільна безпека — це захищеність життєво важливих інтересів окремих громадян, соціальних груп, суспільства загалом, а також системи суспільних цінностей (якими є безпека особистості і суспільства, законність і правова захищеність людини, демократія і народний суверенітет, плюралізм і вільна боротьба ідей та інтересів, мир і злагода в суспільстві тощо) від внутрішніх та зовнішніх загроз політичного, економічного, соціального, екологічного та іншого характеру. При цьому головний суспільний інтерес полягає у дотриманні безпеки кожної особистості, забезпеченні добробуту, стабільності інститутів, що гарантують демократію, безпеку та стійкий розвиток суспільства, що, своєю чергою, уможливорює підвищення керованості суспільними процесами та їхнє цілеспрямоване регулювання.

Категорія суспільної безпеки повинна відображати цілісність суспільного простору, безпеку суспільних відносин, що складаються в родині, державі, на виробництві, у всіх сферах життєдіяльності, тобто підтримку таких суспільних відносин, які врегульовані правовими нормами, традиціями, етичними уявленнями нації; бути системою соціальних гарантій на працю, освіту, лікування, відпочинок, участь у соціальних процесах і соціальних організаціях; страхувати системою захисту особи від свавілля чиновників, злочинності, корупції, будь-яких форм соціальної поведінки, явищ негативного техногенного й природного характеру, інших надзвичайних обставин.

Суспільна безпека передбачає певний стан захищеності особи, соціальної групи від загроз порушення їх життєво важливих інтересів, таких соціальних прав і свобод, як право на життя, працю та її справедливу оплату, безкоштовну освіту, охорону здоров'я та медичне обслуговування; доступний відпочинок, а також на гарантований соціальний захист і соціальне обслуговування з боку держави.

Серед об'єктів суспільної безпеки виділяються: власне особистість — її

права, обов'язки й свободи; суспільство – його матеріальні й духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність. Установлено, що людина (особистість) є одночасно і об'єктом, і суб'єктом суспільної безпеки, присутня у всіх інших соціальних системах – об'єктах безпеки, відіграючи базову системоутворюючу роль. Серед інших суб'єктів суспільної безпеки – держава (в особі державних органів і їх лідерів), владні структури, політичні (офіційні й неофіційні) партії та рухи. Повною мірою суспільна безпека особистості може бути захищена тільки в умовах сформованої правової держави, основ у якої становить культ закону.

Види суспільної безпеки залежать від характеру джерела загроз, а тому в цій категорії аналізується природна та антропогенна складові, а за територіальним походженням – внутрішня і зовнішня, в основу яких покладено територіальні кордони між державами, а також інститут громадянства (рис. 7.1).

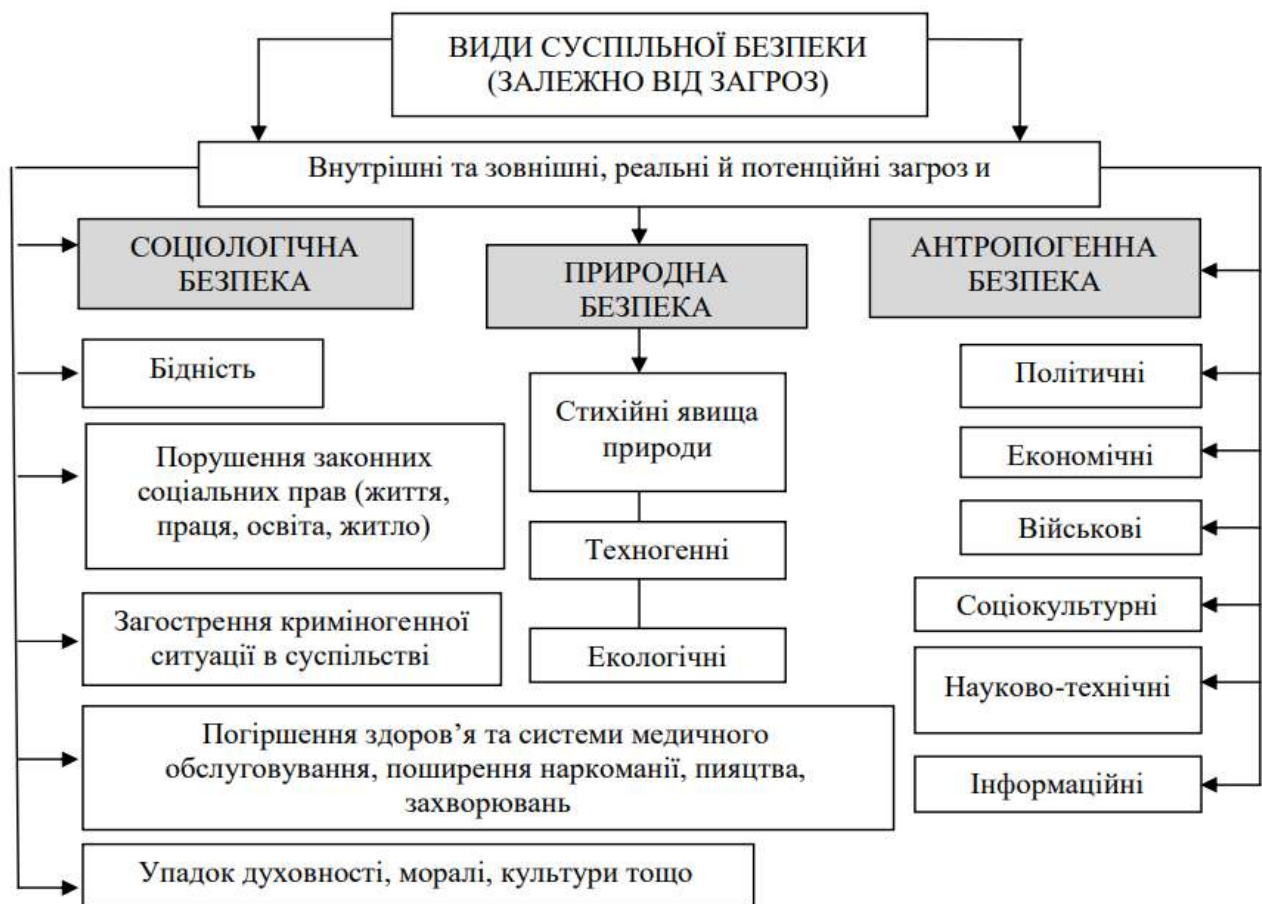

Рис. 7.1. Види суспільної безпеки

Джерело: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/167335/24-%d0%9e%d0%b1%d0%b8%d1%85%d0%be%d0%b4.pdf?sequence=1>

Під можливостями виміру сучасного стану суспільної безпеки слід розуміти її оцінку з погляду найважливіших процесів, що відображають її характер і напрями. Критеріальна оцінка охоплює: стабільність суспільних взаємовідносин і структури, наявності умов запобігання і вирішення

конфліктів, позбавлення економічного підґрунтя процесів десоціалізації суспільства. Наведені критерії вимагають певних показників суспільної безпеки, вимір у кількісних і якісних параметрів її розвитку.

Показники безпеки мають відповідати таким вимогам: наявність високого ступеня інформативності, зв'язку показників із суттєвими тенденціями і процесами розвитку соціально-економічної, демографічної сфери на кожному етапі функціонування й розвитку та можливість їхнього застосування у практичній діяльності суб'єктів економічної системи.

У процесі побудови системи показників безпеки слід урахувати, що процес діагностики визначається рівнем дослідження. Широке їхнє застосування на структурнофункціональному рівні дослідження актуалізує проблему критеріїв оцінки стану безпеки, які набувають форми порогових значень. Прикладами останніх стосовно суспільної безпеки можуть бути: частка населення, що має прибутки, нижчі, ніж прожитковий мінімум, – 7%, тривалість життя – 70 років, розрив між прибутками 10% найприбутковіших і 10% низькоприбуткових груп населення – 8 разів, граничне значення за рівнем безробіття – 10–12%, обсяг ВВП на душу населення – 50% від середнього по «сімці» і 100% середньосвітового показника ВВП тощо.

Важливою умовою становлення й функціонування суспільної безпеки як нового суспільного інституту повинно стати формування єдиної політики її гарантування, котра формується за принципами всеохоплення, рівноправного партнерства, солідарності, транспарентності. Однак, ця нормативна група принципів не дає змогу повністю вирішити проблему гарантування безпеки особистості, суспільства й держави, оскільки не охоплює інші, не менш важливі аспекти діяльності держави в цій сфері. До них потрібно віднести насамперед питання, пов'язані з організацією процесу реалізації механізму гарантування безпеки, тому існує необхідність розроблення нової групи принципів, які б відображали його організаційні аспекти, а саме: відповідність усіх дій цілям і завданням гарантування безпеки, взаємодія, відповідність правовим і моральним нормам, пріоритет превентивних заходів, гнучкість, швидкість реагування.

Виходячи із принципів, удосконалення системи гарантування безпеки суспільного розвитку варто здійснювати за наступними напрямками: розробити та реалізувати стратегію гарантування суспільної безпеки України, яка б органічно пов'язувалася із суспільно-політичними та, особливо, економічними перетвореннями в державі; подолання неефективності державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; подолання кризовості розвитку системи охорони і соціального захисту населення, небезпечного погіршення стану здоров'я, поширення наркоманії, алкоголізму,

соціальних хвороб тощо; створення нормативно -правових та економічних умов і механізмів, які б оптимізували розподіл сфер відповідальності держави, суб'єктів господарювання всіх форм власності, найманих працівників та всього українського суспільства як суб'єкта формування і практичної реалізації соціальної політики; приведення програм реформування економіки і результатів їх здійснення у відповідність до визначених суспільних пріоритетів; системне вдосконалення нормативно-правової бази регулювання взаємовідносин у суспільній сфері, яке, зокрема, передбачало б формування механізмів підтримання балансу між соціальними зобов'язаннями держави та реальними можливостями її бюджету; істотне вдосконалення системи статистичної звітності щодо стану гарантування суспільної безпеки в Україні.

На думку експертів проєкту «Сприяння розбудові можливостей України гарантувати безпеку суспільства в умовах гібридних загроз» слабкі місця (небезпеки) і гібридні загрози безпеці Україні та суспільства на сучасному етапі є: загальнодержавного характеру, у військовій сфері, у правоохоронній сфері, в інформаційній сфері, у кібер-сфері, в економічній сфері, в енергетичній сфері, у сфері прав людини, національних меншин, корінних народів та міжконфесійних відносин, у сфері історичної політики.

Довготривала невирішеність суспільних проблем і різке їх загострення протягом останніх 3-х років є одним із основних чинників виникнення та розвитку низки загроз у різних сегментах національної безпеки. Йдеться, зокрема, про дестабілізацію суспільно-політичних процесів, загострення конфліктів на національному і релігійному ґрунті, формування сепаратистських настроїв в окремих регіонах та групах населення, значне підвищення протестного потенціалу українського суспільства, зневіру у дієздатності влади тощо.

Значні перешкоди на шляху розвитку українського громадянського суспільства та залучення його потенціалу до забезпечення національної безпеки проявляються через:

- високий рівень корупції;
- слабку участь громадських об'єднань у формуванні, прийнятті та контролі за реалізацією державної політики, ухваленні стратегічних та поточних управлінських рішень;
- низьку довіру, нерозвиненість та недієвість форм взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади, силовими структурами, органами судочинства та прокуратури;
- низьку активність та ініціативність інститутів громадянського суспільства в організації і проведенні консультацій з органами державної влади;
- необґрунтованість та неналежну якість оформлення пропозицій

інститутів громадянського суспільства щодо визначення позицій, потреб, інтересів у більшості управлінських рішень;

- використання органами державної влади інститутів громадянського суспільства для формального представництва лише на етапі проведення консультацій;

- відстоювання інститутами громадянського суспільства вузького кола питань, які обмежуються груповими інтересами (наприклад, отриманням грантових коштів), а не суспільно значущими проблемами;

- низьку ресурсну (фінансову, організаційну, кадрову, інформаційну, науково-методичну, матеріально-технічну) забезпеченість інститутів громадянського суспільства;

- низький рівень фахових знань, дефіцит освіти, навичок і знань сторін щодо здійснення взаємодії державної влади та інститутів громадянського суспільства тощо.

Українська держава має бути проактивною у сферах реалізації прав людини, консолідації суспільства, підтримки громадських організацій, реалізації програм підтримки громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Для цього важливо впровадити в життя такі рекомендації:

- створення владою майданчиків комунікації з вітчизняними НУО;
- підтримка правозахисних організацій у їхній діяльності із захисту прав людини; поширення інформації про діяльність організацій, що працюють у сфері захисту прав людини;
- підтримка діяльності українських громадських організацій у країнах ЄС;
- реалізація стратегії у сфері захисту прав людини;
- підтримка політв'язнів на території окупованого Криму і росії (забезпечення адвокатів, підтримка родин політичних в'язнів);
- підтримка соціально-гуманітарних заходів стосовно громадян на тимчасово окупованих територіях (освітня політика, медичне і соціальне забезпечення, робота з молоддю);
- розвиток українського мовлення на тимчасово окупованих територіях і «сірих зонах»;
- постійний моніторинг імплементації закону України про протидію дискримінації;
- широка комунікація з боку держави з представниками національних меншин з питань, які стосуються їхнього життя, зокрема, культури, мови, прав і представництва в органах влади;
- ухвалення законодавства у сфері захисту прав корінних народів України;
- поширення інформації про реальні проблеми та здобутки у сфері захисту прав національних меншин, прав людини, зокрема в країнах Східної Європи;

– відновлення посади Уповноваженого в сфері етнонаціональної політики.

7.2. Поняття та особливості економічної безпеки особи

У конституціях більшості країн та в засадничих документах ООН зазначається, що одним з ключових прав людини є право на життя, право на чисте та безпечне природне середовище, однак, попри постійну стурбованість міжнародних інституцій та їх заклики щодо переходу до філософії сталого розвитку в гармонії з природою, створення більш безпечного довкілля, проблеми безпеки особистості та більш широко – життєдіяльності людства тільки нарастають. Сьогодні проблема безпеки особистості та суспільства в цілому є одним із наріжних чинників функціонування сучасної держави, що обумовлено накопиченням різноманітних загроз і викликів сучасного світу.

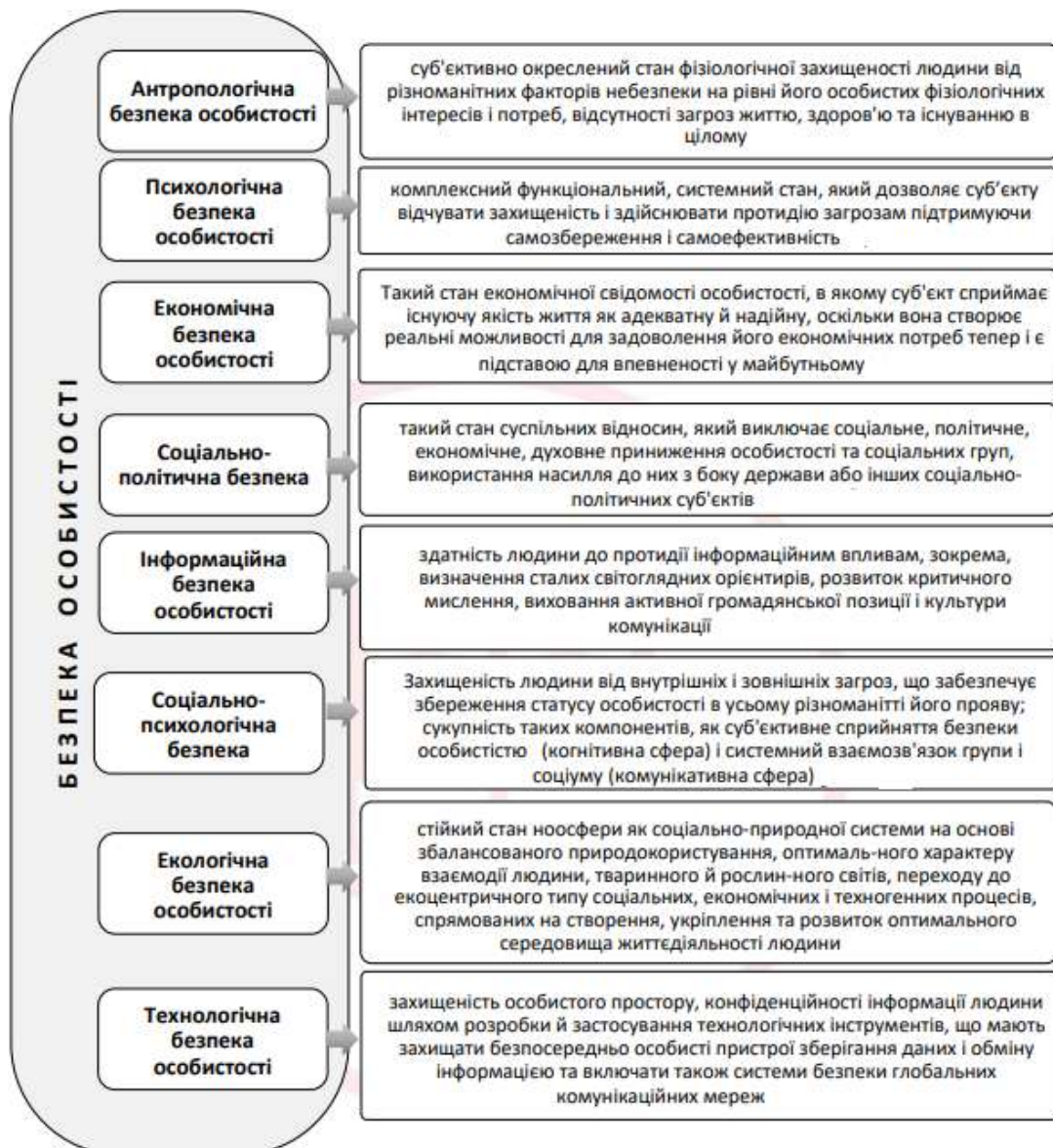

Рис. 7.1. Складові безпеки особистості

Прихильники концепції, яка виникла з появою «Програми ООН з розвитку», при розгляді безпеки особи зазначають, що:

- суб'єктом безпеки особи є люди, а не держави або суспільні групи;
- компоненти безпеки особи взаємозалежні;
- безпека особи пов'язана з якістю життя людей, суспільства, політичного процесу, а все, що знижує цю якість, загрожує безпеці. Тобто загалом дана теорія виходить з потреби реалізації основних потреб людини і акцентує увагу на якості життя населення.

Відповідно у доповіді «Програми ООН з розвитку» (1994) було виокремлено сім елементів безпеки особи:

- економічна безпека (гарантування матеріальних умов розвитку особи);
- продовольча безпека (достатня кількість харчів);
- медична безпека (рівний і вільний доступ до якісної системи охорони здоров'я);
- екологічна безпека (відсутність шкідливих екологічних чинників);
- безпека людини (захист від таких загроз, як тортури, війни, кримінальні загрози, поширення наркотиків тощо);
- безпека співтовариств (збереження традиційних культур та етнічних груп);
- політична безпека (достатні політичні права і відсутність політичного гноблення).

«Інтервенціоністське трактування» безпеки особи звертає основну увагу на взаємодію особи та держави у сфері безпеки, наголошуючи при цьому, що безпека держави не обов'язково гарантує безпеку її громадян.

Модель розвитку в концепції безпеки особи визначає розвиток, як фундамент для існування людини та її самореалізації, а безпеку особи основною підставою, яка його гарантує. Теоретики, що підтримують цей підхід, наголошують на узгодженні, налагодженні взаємодії між усіма суб'єктами реалізації безпеки особи (людиною, суспільством, державою, міжнародними організаціями тощо).

Ще один підхід розглядає безпеку особи, як підпорядкований елемент щодо національної безпеки, а потреба її реалізації обґрунтовується посиленням впливу держави через людину та суспільство в умовах глобалізації та «розмивання» суверенітету.

Під **безпекою особи** необхідно розуміти стабільний стан надійної захищеності життєво важливих інтересів особи, її прав та цінностей від небезпек та загроз за умов збереження і розвитку потенціалу особи.

Отже, «human security» передбачає не лише фізичний захист кожної людини («безпека людини») чи завдання виживання і безпеки людства («людська / глобальна безпека»), а більшою мірою реалізацію здатності кожної людини до повноцінного життя та гарантування відповідних умов для цього з боку самої людини, громадських організацій, суспільства, а також – держави, міжнародного співтовариства, міжнародних організацій тощо.

Узагальнюючи, можна також стверджувати, що існує специфічна система безпеки особи, тобто функціональна система, що відображає процеси взаємодії елементів, які прагнуть до впорядкованості, структуризації, загальної

цілісності. Визначаючи поняття безпеки населення, варто зупинитись на сутності населення, яке трактується як сукупність людей, які проживають в межах однієї держави і підлягають її юрисдикції

До показників, що найбільш точно характеризують економічну безпеку людини як особистості, і які забезпечують протидію викликам та загрозам у сучасному життєвому середовищі, слід віднести:

- прожитковий мінімум;
- мінімальну заробітну плату;
- середню заробітну плату;
- кількість та якість споживчого кошику;
- індекс інфляції або індекс споживчих цін тощо.

Саме ці показники характеризують соціально-економічні можливості людини в життєвому середовищі, описують її стан та можливості протистояти небезпекам у суспільстві.

На вказані показники спираються показники економічної безпеки людини і їх обов'язково потрібно враховувати при визначенні загроз економічній безпеці країни, проте важливо для забезпечення економічної безпеки людини в сучасному життєвому середовищі поспиратися на показник, що забезпечує реалізацію соціальних стандартів, як диференційовано за окремими категоріями громадян, так і в цілому як інтегральний показник економічної безпеки людини.

Загрозами безпеки людини можна вважати все те, що несе небезпеку, в першу чергу, для її існування, а також благополуччя, гідності та розвитку. Японський вчений, професор Акіхіко Танака виділяє три основних джерела загроз людській безпеці: фізичні, живі та соціальні системи (рис. 7.2). Взаємодіючи між собою, ці системи зумовлюють взаємний вплив на безпеку людини, створюючи часто комплексні глобальні загрози.

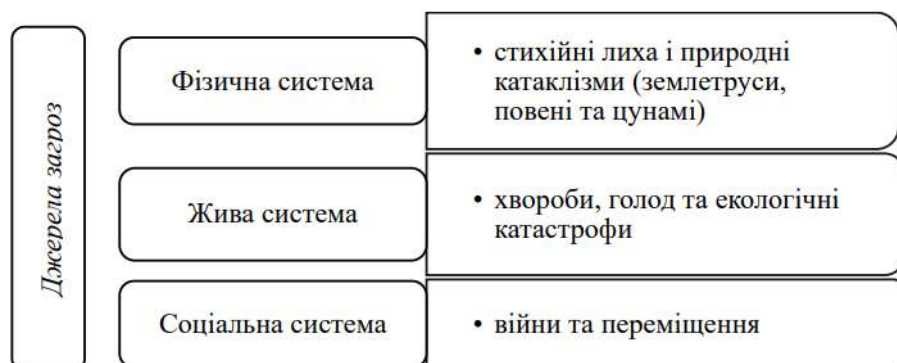

Рис. 7.2. Загрози безпеці особи

Досить часто економічну безпеку особи розглядають в тісній взаємозалежності з соціальною та екологічною безпекою, що формує єдине поняття – *соціо-еколоого-економічна безпека особи*.

Соціо-еколого-економічна безпека населення – це стан надійної захищеності життєво важливих економічних, соціальних та екологічних інтересів населення від можливих загроз його матеріальному достатку, соціальному добробуту, здоров'ю та життєдіяльності, за якого забезпечується збереження та розвиток людського потенціалу, розширене чи просте відтворення населення.

Виходячи з сутності соціо-еколого-економічної безпеки, можемо виділити такі її компоненти (рис. 7.3):

Рис. 7.3. Компоненти соціо-еколого-економічної безпеки населення

Джерело: Коленда Н.В., Черчик Л.М., Гаврилюк О.Ю. Соціо-еколого-економічна безпека та її вплив на відтворення населення. Монографія. Луцьк: Терен, 2013. 288 с.

- безпека працевлаштування, яка визначатиме гарантованість зайнятості людини, можливість забезпечити себе роботою, захищеністю від безробіття;
- фінансова безпека, як гарантія збереження та покращення матеріального стану;
- безпека харчування, яка дає можливість купувати та споживати якісну, безпечну і корисну їжу;
- безпека проживання, як гарантія наявності житла з відповідними умовами, а також можливість поліпшення своїх житлових умов;
- безпека здоров'я, як гарантія забезпечення можливостей для

профілактики захворювань та покращення стану свого здоров'я;

- безпека освіти, яка визначатиме умови для здобуття та постійного оновлення знань, підвищення освітнього рівня населення;

- безпека культури та відпочинку, як гарантія забезпечення духовного розвитку та відпочинку населення;

- соціальне забезпечення, як гарантія створення державою умов для захисту населення від обставин, які не залежать від них (втрата працездатності, роботи, матеріальна незахищеність);

- безпека умов існування та відсутність екологічного ризику – як гарантія захисту екологічних потреб населення та відсутності небезпек пов'язаних зі станом навколишнього природного середовища.

7.3. Концепція сталого розвитку і її вплив на економічну безпеку особи

Концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної (рис. 7.4).

Рис. 7.4. Концепція сталого розвитку

Економічна складова. Економічний підхід до концепції стійкого розвитку заснований на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути зроблений за умови, принаймні, збереження сукупного капіталу, за допомогою якого і здійснюється цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних - природо-, енерго- і матеріало-зберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку і знищення відходів. Однак при вирішенні питань про те, який капітал повинен зберігатися (наприклад, фізичний або природний, або людський капітал) і якою мірою різні види капіталу є взаємозамінними, а також при вартісній оцінці цих активів, особливо екологічних ресурсів, виникають проблеми правильної інтерпретації і розрахунку. З'явилися два види стійкості - слабка, коли мова йде про не

зменшуваному в часі природному та виробничому капіталі, і сильна — коли повинен не зменшуватися природний капітал (причому частина прибутку від продажу невідновних ресурсів повинна спрямовуватися на збільшення цінності відновлюваних природних капіталу).

Соціальна складова. Соціальна складова стійкості розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, в тому числі, на скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ. Бажано також збереження культурного капіталу і різноманіття в глобальних масштабах, а також повніше використання практики стійкого розвитку, наявної в не домінуючих культурах. Для досягнення стійкості розвитку, сучасному суспільству доведеться створити ефективнішу систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм. Важливо досягнення не тільки внутрішньо-, та й міжпоколінної справедливості. У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Спираючись на розширення варіантів вибору людини як головну цінність, концепція сталого розвитку передбачає, що людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу його життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання.

Екологічна складова. З екологічної точки зору, сталий розвиток має забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Більш того, поняття «природних» систем і ареалів проживання можна розуміти широко, включаючи в них створене людиною середовище, таке як, наприклад, міста. Основна увага приділяється збереженню здібностей до самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища і втрата біологічного розмаїття скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення.

Єдність концепцій. Узгодження цих різних поглядів та їх переклад на мову конкретних заходів, які є засобами досягнення сталого розвитку — завдання величезної складності, оскільки всі три елементи сталого розвитку повинні розглядатися збалансовано. Важливі також і механізми взаємодії цих трьох концепцій. Економічний і соціальний елементи, взаємодіючи один з одним, породжують такі нові завдання, як досягнення справедливості всередині одного покоління (наприклад, щодо розподілу доходів) та надання цілеспрямованої допомоги бідним верствам населення. Механізм взаємодії економічного та екологічного елементів породив нові ідеї щодо вартісної оцінки та інтерналізації (обліку в економічній звітності підприємств) зовнішніх впливів на навколишнє середовище. Нарешті, зв'язок соціального та екологічного

елементів викликала інтерес до таких питань як внутрішньо-поколінна і міжпоколінна рівність, включаючи дотримання прав майбутніх поколінь, та участі населення в процесі прийняття рішень.

Концепція сталого розвитку, прийнята на Конференції ООН з розвитку і навколишнього середовища у 1992 р., і на сьогодні є широко обговорюваною світовою спільнотою.

Поняття «сталий розвиток» виникло у відповідь на бурхливий розвиток світової економіки у другій половині ХХ ст. Якщо на ранніх етапах розвитку втручання людини в природу носило переважно локальний характер і не викликало незворотного руйнування природного середовища, то останні два століття з орієнтацією економічної політики провідних країн світу на теорію економічного зростання втручання людини стало системним і призвело до нестачі та часткового вичерпання невідновних природних ресурсів. В цей же час з'явилися перші ознаки глобальних криз (екологічної та соціальної), пов'язаних із забрудненням довкілля та загостренням суспільних проблем. Все це викликало усвідомлення необхідності перегляду засад і напрямків розвитку людства та необхідності переходу до нової моделі розвитку економічної, соціальної та екологічної систем.

Перше визначення поняття «сталий розвиток» було запропоновано Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку ООН (комісія Брундтланд): «Сталий розвиток – це такий розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольнити свої особисті потреби».

Відслідковуються три компоненти – добробут, здоров'я та освіченість людини, які у сукупності сприяють нарощуванню людського потенціалу як рушійної сили сталого розвитку, його впливу на економічні та соціальні процеси, збереження довкілля та його збалансований розвиток.

Перелік глобальних цілей сталого розвитку наведено на рис. 7.5.

Щоб забезпечити рух до сталого розвитку Україні необхідно, в першу чергу, забезпечити:

1. Економічну стабільність – шляхом створення соціально й екологічно ефективної економіки, яка б забезпечувала гідний рівень життя громадян і конкурентоспроможність продукції.

2. Екологічну безпеку – шляхом поліпшення стану і якості навколишнього середовища, збереження і відновлення порушених природних екологічних систем та зниження рівня викидів і скидів забруднюючих речовин тощо.

3. Соціальний достаток, головною метою якого є подовження середньої тривалості життя населення, забезпечення можливості отримання якісної медичної допомоги, розвиток соціальної інфраструктури, соціальний захист

уразливих груп населення, планування родини та раціоналізація особистого споживання, розвиток соціальної активності людей, тощо.

Рис. 7.5. Глобальні цілі сталого розвитку

У довготерміновій перспективі акценти розвитку суспільства повинні зміщуватись з економічного зростання на соціально-екологічний розвиток, а з матеріальних цінностей – на морально-етичні та інформаційні.

7.4. Розвиток небезпек з позиції впливу на трудову діяльність людини⁴⁸

Історія розвитку небезпек іде глибоко своїми коренями в минуле людства. З першого моменту трудової діяльності і дотепер людина стикається з небезпеками, що регламентують ті чи інші його трудові операції, визначають порядок їхнього виконання і т.п., тобто вводять визначені правила (умови) безпечної життєдіяльності. Зі збільшенням потужностей виробництв, що супроводжувалися бурхливим розвитком техніки і технології, з'являються нові види небезпек з великими енергетичними потенціалами. Порухення правил безпеки експлуатації енергетичноємних конструкцій і технологій створює погрозу безпечної життєдіяльності всього людства й окремого індивідуума, зокрема. Потрясіння, викликані катастрофами останніх десятиліть, обумовили розробку мір для забезпечення безпеки технологій, у яких могли виникнути

⁴⁸ <https://knmau.com.ua/wp-content/uploads/I-bakal.-F-no-Nar.instrum.-Orkestrovi-12-grupi-Operno-simf.dir.-Opern.spiv-Inozemtsi-vsi-BZHD-Snizhko-V.TEMA-1.-Lektsiya-2..pdf>

великі аварії. На основі таблиці Маршала, складена таблиця розвитку небезпек, яку можна розділити на 6 етапів.

0 етап – підготовчий, котрий характеризується нагромадженням досвіду і переходом до 1 етапу (до кінця XVII століття).

1 етап - становлення (кінець XVII і початок XIX вв). Ріст текстильної промисловості обумовив необхідність у миючих засобах, відбілюючих речовинах, продуктах для травлення і барвниках. Це зажадало збільшення виробництв сірчаної кислоти, діоксиду сірки, сульфату натрію, соди і хлору, кам'яновугільного газу й ін. Усі ці речовини становлять небезпеку для життя і здоров'я людей і навколишнього середовища, а техніка примітивна, судин - без аварійних клапанів. У цей час вибухи судин були звичайною справою (але необхідно пам'ятати, що тиск у них було значно менше, ніж у сучасних).

2 етап - розвиток текстильної промисловості і створення динаміту. Рослинні барвники не задовольняли зростаючих потреб. Був відкритий перший аніліновий барвник. Основна сировина - кам'яновугільна смола. Загострилася потреба в азотній кислоті. У середині століття були відкриті нітрогліцерин і нітроцелюлоза, а в 1862р. Нобель винайшов динаміт. Ці відкриття обумовили численні вибухи.

3 етап - зв'язування азоту (1900 – 1945). Почався він до 1-ї світової війни з комерційного успіху виробництва аміаку в процесі Хабера-Бома. Це виробництво вперше зажадало застосування складного технологічного устаткування й інженерного забезпечення. Процес вівся при високій температурі (понад 500 ос) і високому тиску /10-25 МПА/. Саме в цій новій промисловості відбулася подія, яке можна вважати початком ери основних небезпек хімічних виробництв. Цією подією стала аварія 21 вересня 1921р. в Оппау /Німеччина/, коли вибухнуло близько 4000 т нітрату амонію і загинуло понад 500 чоловік /нітрат амонію використовувався і використовується при виробництві добрив/. Зростання виробництва автомобілів зажадало зростання виробництва палива. 1-я світова війна відрізнялася застосуванням хімічної зброї масового знищення. Найбільший поштовх у розвитку сучасних небезпек дала 2-я світова війна. Кращі уми планети, використовуючи найсучаснішу науку (на той період часу) розробляли нові технології з використанням самих могутніх енергетичних систем. Саме в цей період часу з'являються і застосовуються прототипи сучасної зброї масового знищення.

4 етап - епоха нафти (1945 – 1954). Період після 2-й світової війни. Характеризується розвитком нафтохімії і технології звертання зі зрідженими газами. Обсяг виробництва постійно збільшувався, росли транспортні перевезення, це усе вимагало збільшення площадок розміщення і збереження (аварія 8 січня 1979р. у місті Вантри (Ірландія) - загинуло 50 чол.).

5 етап - епоха енергетики (атомної) (1954 – 1986). Початком цієї епохи можна вважати 27 червня 1954 року, коли в Обнінську Калузької області спалахнула перша електрична лампочка, запалена енергією атома. Її розвиток йшов непомітно, бурхливий ріст почався наприкінці сімдесятих на початку вісімдесятих років із запровадженням у дію атомних електростанцій. Небезпека, що виходить від цих станцій і запропонованої технології люди відчули (повною мірою) після аварії на Чорнобильській АЕС у 1986 році. Це підштовхнуло дослідників переключитися на пошуки інших видів енергій і технологій.

6 етап – сучасний етап – етап енергетичних небезпек і тероризму. В останні десятиліття з'явилися нові джерела небезпек. Характерним представником їх є атомні магістральні трубопроводи, радіотехнічні комплекси військового і цивільного призначення і різна військова техніка, що містить ядерні, хімічні і бактеріологічні заряди. Активна терористична діяльність у всіляких формах її прояву, у тому числі міждержавна.

Небезпеки машинобудівних та інших підприємств нехімічного профілю, як правило, не зв'язані з проявом їх у великомасштабних аваріях, катастрофах, вибухах тощо, тому не представляється можливим скласти для цих підприємств тимчасову шкалу небезпек, що проявилися, а отже основну хронологію прояву небезпек можна скласти, узявши за основу запропоновану раніше для хімічних і нафтопереробних галузей промисловості, додавши в нього інші небезпеки, що проявилися. З аналізу історичних даних можна зробити висновок, що небезпека виходить, насамперед, від виробництва, зайнятих переробкою сировини, тобто переробної галузі промисловості.

Розрізняють промислові підприємства двох типів: обробні і переробні.

Обробна промисловість - виробництва, на яких ведеться робота з виробами визначеної форми і розміру, а виробничі операції полягають у зміні форми частин і (чи) їхній зборці.

Переробна промисловість - виробництва, на яких кінцевими продуктами є гази і рідини, а також деякі тверді речовини (вихідні продукти для переробної промисловості). Найбільшу небезпеку для навколишніх і працюючих на підприємстві представляють підприємства переробної промисловості.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що майже всі розвинуті держави намагаються розмістити переробні виробництва в малонаселених районах, що, щоправда, потім перетворюються в промислові густонаселені райони зі своїми проблемами, що породжує соціальні небезпеки, чи в інших державах. Результат впливу вражаючих факторів на населення і робітників: смертельний результат, непрацездатність, серйозні травми, травми середньої ваги і незначні ушкодження.

7.5. Інформаційна безпека особистості як складова економічної безпеки

У світі, де інформація є важливим ресурсом суспільного розвитку, яка у поєднанні з комп'ютерними технологіями формує проактивний інформаційно-комунікаційний простір, людина безперервно перебуває під впливом величезних потоків інформації, які часто стають джерелом виникнення різних загроз та небезпек.

Інформаційна безпека людини визначає її інформаційні права і свободи – на свободу слова, збирання, зберігання, використання та поширення інформації, таємницю приватного життя, захист від руйнівного інформаційно-психологічного впливу тощо й донедавна була пріоритетом інтересів держави. І тільки з 40-х років XX ст. ця складова безпеки людини набула вагомого значення і розвитку у масштабах світу.

Інформаційну безпеку людини в узагальненому вигляді розглядають у двох аспектах – технічному і гуманітарному.

Технічний аспект характеризує здатність і вміння людини самостійно передбачати і попереджувати загрози інформації, яка функціонує у технічних системах, і загрози самим системам.

Гуманітарний аспект зосереджує увагу на рівні захищеності психіки і свідомості людини від небезпечних впливів інформації, а також захисту від маніпулювання, дезінформування, образ, спонукування до самогубства, порушення честі і гідності тощо.

Для функціонування людського капіталу обидва підходи до забезпечення інформаційної безпеки відіграють важливу роль, оскільки визначають його якісну професійну складову та суспільну поведінку через освіту, здоров'я, працю та чинник взаємодії. Базовою ознакою інформаційної безпеки людини є її комплексність, оскільки вона охоплює усі сфери життєдіяльності людини, суспільства і держави, а тому визначальним є дотримання балансу між потребою людини в інформації та необхідністю її розумного використання без шкоди, а також посилення системи захисту людини в інформаційному просторі з боку держави. Загрози інформаційній безпеці людини можуть бути випадковими (через помилки користування, зберігання, перебої у роботі обладнання, віруси програмних продуктів) та навмисними (порушення прав доступу і використання інформації, крадіжки даних, поширення вірусів у комп'ютерних програмах, фальсифікація даних). Обмеження можливостей доступу до інформації, порушення інформаційних прав і свобод людей формують підґрунтя для виникнення інформаційної нерівності між країнами та є однією з причин бідності, а отже виступають загрозою й соціально-

економічній безпеці людини. Саме тому ООН, в контексті боротьби з бідністю вбачає подолання інформаційної нерівності.

Особливої актуальності проблема інформаційної безпеки особистості набуває для українського суспільства, яке є об'єктом інформаційно-пропагандистських та інформаційно-психологічних операцій противника. Реаліями сьогодення є проблеми в соціально-економічному розвитку країни, процесів політичної і духовної сфер суспільної життєдіяльності, які використовуються для дискредитації внутрішньої та зовнішньої політики держави, національно-історичних цінностей і євроатлантичних прагнень українського народу.

По-друге, актуальність проблеми зумовлена наявністю протилежних підходів до розуміння сутності інформаційної безпеки особистості. У нормативно-правових актах і дослідженнях науковців домінують два основні підходи до вирішення проблеми: розуміння сутності інформаційної безпеки суспільства й особистості через захищеність або як здатність суб'єкта зберігати свої системоутворюючі властивості й основні характеристики при впливах на кіберпростір, інформаційно-комунікаційні технології, як характеристика стану соціальної спільноти.

По-третє, усвідомлення сутності і змісту інформаційної безпеки особистості є необхідною передумовою для формування державної політики щодо захисту інформаційної безпеки особистості, визначення сутності, змісту і соціального механізму формування інформаційної безпеки особистості, основних напрямів діяльності з підвищення ефективності функціонування в сучасних умовах.

По-четверте, особистість є носієм різноманітної інформації, витік якої за умов дестабілізації функціонування свідомості і психіки особистості в результаті інформаційних та інформаційно-психологічних впливів у сучасних умовах справляє суттєвий вплив на стан національної безпеки і міжнародний авторитет держави, процеси суспільної життєдіяльності.

Аналізуючи світовий досвід протидії інформаційно-психологічним акціям, доцільно звернутися до досвіду Тайваню щодо ефективної протидії дезінформації. Вищі урядовці мають відреагувати на появу ворожого скиду в інформаційний простір протягом години. Вважається, що якщо не запустити контрповідомлення, не приготувати відеоролики, фільми чи хоча б картинки через шість годин, протидія стає безнадійною. На відміну від інших владних режимів у Азії, Тайвань вирішив боротися з дезінформацією не запровадженням цензури чи обмежень, а оперативністю та демократичністю засобів масової інформації (ЗМІ).

З метою протидії поточним і прогнозованим загрозам національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері, забезпечення

інформаційної безпеки України, ефективної протидії пропаганді, деструктивним дезінформаційним впливам та кампаніям, недопущення маніпулювання громадською думкою відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України, створено Центр протидії дезінформації як робочий орган Ради національної безпеки і оборони України, діяльність якого регламентована Положенням про Центр протидії дезінформації. Із Центром протидії дезінформації співпрацює Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, який створено при Міністерстві культури та інформаційної політики України.

Дійсно, держава була і буде залишатися суб'єктом забезпечення інформаційної безпеки особистості. Однак умови сьогодення вносять суттєві корективи до змісту і напрямів діяльності держави як суб'єкта інформаційної безпеки. До складових цієї діяльності слід віднести: захист національного інформаційного простору від розповсюдження спотвореної або забороненої для поширення законодавством країни інформаційної продукції; проведення активної та цілеспрямованої контрпропагандистської діяльності; нейтралізація можливих негативних і деструктивних наслідків інформаційних та інформаційно-психологічних впливів; формування інформаційної безпеки особистості.

У системі факторів, що впливають на стан інформаційної безпеки особистості, провідне місце посідають інформаційно-пропагандистські й інформаційно-психологічні впливи, що безпосередньо спрямовані на впровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Дослідники наводять такі визначення інформаційної загрози: це такий інформаційний вплив (внутрішній або зовнішній), при якому створюється потенційна або актуальна (реальна) небезпека зміни напряму або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів; небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави шляхом інформаційного впливу на свідомість, інформаційні ресурси й інфосферу машинно-технічних систем; сукупність чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, суспільства і держави.

Аналізуючи вплив процесів, що відбуваються в інформаційній сфері, на інформаційну безпеку особистості, необхідно розрізняти характер стосунків суб'єктів інформаційних процесів. У дослідженнях науковців переважно виділяються лише два види таких стосунків: інформаційне протиборство й інформаційна війна, яка розглядається як вища форма інформаційного протиборства. Однак, таке розуміння стосунків в інформаційній сфері, з одного боку, не вичерпує усієї палітри цих стосунків, а з іншого – залишає поза

аналізом значний пласт інформаційних впливів на стан і тенденції інформаційної безпеки суспільства й особистості. Серед видів інформаційних стосунків, крім інформаційного протистояння та інформаційної боротьби, доцільно виділяти інформаційне протистояння та інформаційну взаємодію. Загострення протистояння в інформаційній сфері зумовило створення спеціальної концепції, яка отримала назву «інформаційне протистояння». У межах концепції інформаційне протистояння визначається як активне зіткнення контрsubj'єктів (держав, соціальних груп, організацій) в інформаційно-психологічній сфері, що характеризується використанням методів, способів і засобів відкритого і прихованого інформаційного (інформаційно-психологічного) взаємовпливу супротивників із метою досягнення конкретних політичних та інших цілей, у результаті якого одні учасники протистояння отримують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші їх утрачують.

У процесі дослідження сутності, мети й інструментів «смыслових війн» науковці приходять до висновку про відмінність інформаційних і «смыслових війн», розкривають особливості «смыслові війни» російської федерації проти України. У сучасних умовах російські дослідники активно вживають поняття «ментальна війна». Мета такої війни – знищення самосвідомості, зміна ментальної, цивілізаційної основи суспільства противника.

Інформаційні фактори (інформаційно-пропагандистські й інформаційнопсихологічні впливи) є домінуючими, однак не єдиними факторами, що впливають на інформаційну безпеку особистості.

Другою групою таких факторів є опосередковані впливи на об'єкти інформаційної безпеки особистості, до яких дослідники відносять психіку і свідомість людини.

Третю групу факторів інформаційної безпеки особистості складає рівень сформованості свідомості і сталість функціонування психіки особистості.

Інформаційна безпека особистості – це захищеність психіки і свідомості людини від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання свідомістю, дезінформування, спонукання до самогубства, образ тощо.

Таке розуміння інформаційної безпеки особистості зумовило виділення у структурі інформаційної безпеки інформаційно-психологічної безпеки, яку визначають і як стан захищеності індивідуальної, групової та суспільної свідомості й соціальних суб'єктів різних рівнів від впливу інформаційних факторів, які викликають дисфункціональні соціальні процеси. Такий стан дає змогу людині сформувати і відповідно належно використовувати систему адекватного сприйняття реальності й відношення до оточуючого світу і самої себе, що стає основою для подальшої соціальної поведінки людини; цей стан забезпечує цілісність людини як активного соціального суб'єкта й надає

можливості для розвитку в умовах інформаційної взаємодії з оточуючим світом.

Четвертою групою факторів інформаційної безпеки особистості є здатність особистості існувати в сучасному інформаційному просторі.

Інформаційно-психологічна безпека особистості (в широкому розумінні) – це насамперед належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, при якому досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів і гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз.

Під впливом змісту інформаційних потоків, соціокультурних факторів у людини формуються образ мислення, світогляд, система цінностей і інтересів, які, з часом збагачуються і розвиваються у той чи інший бік, постають під час аналізу поточної інформації вже у вигляді своєрідного моральносемантичного фільтра. Власне, від орієнтації та усталеності цього фільтра суттєво залежать учинки, поведінка людини в тій чи іншій ситуації.

На змістовні та якісні характеристики фільтра впливають історичні, національно-етнічні характеристики, система освіти, релігійні та філософські течії, ідеологічна пропаганда, інші складові інформаційного середовища.

Визначення об'єктів і факторів інформаційної безпеки особистості дозволяє визначити сутнісні риси інформаційної безпеки особистості.

До таких сутнісних рис належать:

- інформаційна безпека особистості є інтегральною якістю особистості, що формується в процесі цілеспрямованої діяльності;

- інформаційна безпека особистості виявляється в здатності зберігати цілісність і сталість світоглядних позицій, системи цінностей і ціннісних орієнтацій, переконань і життєвих стратегій в умовах інформаційних та інформаційно-психологічних впливів, трансформації системи суспільних відносин і соціокультурних основ буття соціуму;

- основою інформаційної безпеки особистості є рівень сформованості світоглядних позицій, системи цінностей і ціннісних орієнтацій, інформаційної культури.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

1. Копитко М.І. Економічна безпека держави: конспект лекцій. Львів: Ліга-Прес, 2012. 132 с.
2. Живко З.Б., Черевко О.В., Копитко М.І., Зачосова Н.В., Живко М.О., Середа В.В., Занора В.О., Бієвець А.В. Економічна безпека держави: Навчально-методичний посібник. за ред. Живко З.Б. Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2019. 240 с.
3. Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. Львів: Ліга-Прес, 2008. 345 с.
4. Франчук В.І., Живко З.Б., Керницька М.І. Соціально-економічна безпека: Практикум. Львів: Ліга-Прес, 2009. 103 с.
5. Вінічук М.В., Наконечна Н.В. Економічна безпека держави: соціально-економічний вимір: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2017. 322 с.
6. Кібік О.М., Котлубай В.О., Хаймінова Ю.В., Редіна Є.В., Примаченко І.Ф. Економічна безпека: навч.–метод. посібн. Одеса: Фенікс, 2018. 124 с.
7. Іванова Н.С. Економічна безпека : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
8. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол. :В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. / за заг. ред. Г.П.Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
9. Скорук О.В. Основи національної безпеки: конспект лекцій / Укладач Олена Володимирівна Скорук. Луцьк : ПП «Поліграфія», 2018. 131 с.
10. Кормич Л.І., Краснопольська Т.М. Національна безпека в глобалізаційних умовах : навчально методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Одеса : Фенікс, 2020. 76 с.
11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник К.: НАДУ, 2012. 544 с.
12. Основи забезпечення економічної безпеки підприємництва: навч. посібник для слухачів магістратури / Л.В. Рибальченко, О.О. Косиченко. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 120 с.
13. Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://kodeksy.com.ua/pro_natsional_nu_bezpeku_ukrayini.htm
14. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

15. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11.08.2021 р. «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021#Text>
16. Резнікова О. О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/stratehichnyy-analiz-bezpekovo-ho-seredovyshcha-ukrayiny> (дата доступу 02.03.2024)
17. Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
18. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>
19. Чупрій Є.С. Теоретичний базис дослідження економічної безпеки підприємства. *Причорноморські економічні студії*, 2018. Вип. 34. С. 101-106.
20. Глушко А., Потькало К., Ширмовська Т. Проблематика забезпечення економічної безпеки в Україні: виклики та можливості. URL: <https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/12652/1/%D0%9C%D0%90%D0%9A%D0%95%D0%A2%20%D0%95%D0%91%202023%D0%B2%D1%81%D1%96%20%D1%81%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97-51-54.pdf> (дата доступу 02.03.2024).
21. Калашник А. Поняття та особливості адміністративно-правового реагування на виклики та загрози національній безпеці та національним інтересам України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 4. С. 274-279.
22. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>.
23. Кошиков Д. О. Поняття та класифікація функцій державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави. *Право і безпека*, 2020. № 1 (76). С. 67-73. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.1.09>.
24. Гбур З. В. Основні функції держави у сфері забезпечення економічної безпеки. *Актуальні проблеми державного управління*, 2017. № 2 (25). С. 1–9.
25. Сорокіна В. В. Теоретико-правові засади економічної безпеки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*, 2016. № 31. С. 205–217.
26. Чечель О. М. Зміст і функції економічної політики держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2009. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=28>

27. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави: монографія. за заг. ред. О. І. Безпалової. Харків : Факт, 2020. 480 с.
28. Гаруст Ю.В., Мельник В.І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.
29. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»». від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
30. Проект Закону України від 07.08.2018 № 9015 «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JH6YF00A?an=906>
31. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>
32. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>
33. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>
34. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
35. Урба С.І. Система економічної безпеки держави: сутність та особливості формування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2017. № 26 (1). С.22-25.
36. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
37. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF#Text>
38. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text>
39. Тема 9. Недержавна система забезпечення економічної безпеки. URL: https://vabb.com.ua/assets/files/Tema_9_ONB.pdf
40. Гбур З. Удосконалення організаційного механізму забезпечення економічної безпеки України. *Науковий вісник. “ДЕМОКРАТИЧНЕ ВРЯДУВАННЯ”*, 2017. Вип. 20. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26695/151040-articletext-326452-1-10-20181214.pdf>
41. Марченко О.М., Пушак Я.Я., Ревак І.О. Фінансова безпека держави : навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 356 с.

42. Мелих О. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*. 2013 рік. Вип. 12. Ч. 2. С. 266-272.
43. Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Science and Education in Progress»* (December 26-28, 2023). Dublin, Ireland. С. 44-51.
44. Дикий А.П. Державна політика запобігання та протидії економічній злочинності в системі гарантування економічної безпеки України: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2023. 428 с.
45. Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека: теорія, методологія, практика: монографія. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 286 с.
46. Франчук В.І., Копитко М.І., Мельник С.І. Забезпечення продовольчої безпеки України в умовах мінливого безпекового середовища. *Вчені записки університету КРОК*, 2022. № 3 (67). С. 9-17. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-67-9-17>
47. Копитко М.І., Заверуха Д.А. Характеристика основних складових забезпечення економічної безпеки держави. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №3 (63). 2021. С. 155-160. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-63-155-160>
48. Копитко М.І., Вінічук М.В. Використання офшорних зон як спосіб ухилення від оподаткування. *Вчені записки Університету "КРОК"*. 2021. №1 (61). С. 51-58. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-79-88>
49. Копитко М.І., Літвін Н.М. Деструктивні чинники середовища функціонування соціально-економічних систем. *Вчені записки Університету "КРОК". Серія "Економіка"*. 2017. № 46. С. 4-15.
50. Копитко М.І. Проблема рейдерства в Україні. *Вісник Черкаського університету. Серія: економічні науки*. № 1, 2017. – С. 74-78.
51. Kopytko M., Zaverukha D. (2021). Key Aspects of the Impact of Industry 4.0 on the Economic Security of the State. *Social and Legal Studios*, 4(4), 117-122. <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-4-117-122>
52. Blikhar. V., Kopytko M., Patsula O., Synenkyi V., Bulachek V. Management and Legal Aspects of Economic Security of Enterprises in the Process of Innovation. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 2021. 6(41), 360–368. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v6i41.251445>
53. Бліхар В., Бліхар М., Копитко М., Омельчук О., Башук В., Живко З., Вінічук М., Стадник М. *Національна безпека держави: філософсько-правовий і соціально-економічний аналіз*: монографія. Хмельницький: В-во ХУУП ім. Л. Юзькова, 2021. 404 с.

54. Вплив війни на соціально-економічні системи: безпековий аспект: колективна монографія / за заг. ред. М.І. Копитко., З.Р. Кісіль. Львів: ЛьвДУВС, 2024. 394 с. С. 142-176. <https://doi.org/10.32782/2311-844X/2024-monograph>
55. Мелих О. Фінансова безпека держави: сутність, критерії оцінки та превентивні заходи зміцнення. *Економічний аналіз*, 2013. Вип. 12. Ч. 2. С. 266-272.
56. Ганзюк С.М., Драй О.О. Загрози фінансовій безпеці України. *Modern Economics*. 2023. № 38. С. 28-33.
57. Рижкова А. (2023). Стратегічні напрями детінізації економіки України в контексті зміцнення фінансової безпеки держави. *Вчені записки Університету «КРОК»*, (2(70)), 38–43. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-38-43>
58. Вудвуд В.В. Сутність та роль фінансової безпеки держави в сучасних умовах функціонування URL: <http://surl.li/syepf>
59. Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference «Science and Education in Progress»* (December 26-28, 2023). Dublin, Ireland. С. 44-51.
60. Що таке офшор; повний огляд поняття для новачків: схеми роботи + список популярних офшорних зон для реєстрації компанії. URL: <https://bigenergy.com.ua/fnansi/bznes-dlya-pdpri/1126-ofshor-offshore--shho-ce-take-yak-kupiti-kompaniyu.html>
61. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні. URL: <http://westudents.com.ua/knigi/116-ekonomchna-zlochinnst-v-ukran-kravchuk-sy.html>
62. Палешко Я.С., Кубецька О.М., Остапенко Т.М. Поняття та класифікація злочинів, пов'язаних з економічною сферою. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70).№ 5. 2020. С. 70-75. https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/5_2020/15.pdf
63. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
64. Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>
65. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
66. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
67. Що хвилює українців наприкінці 2023 року — результати соціологічного опитування. URL: <https://ti-ukraine.org/research/shho-hvilyuye-ukrayintsiv-naprykintsi-2023-roku-rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannya/>

68. Поняття і види корупційних злочинів URL: <https://dopomogastudentam.com.ua/ponyattya-i-vidi-korupcijnix-zlochyniv.html>
69. Спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/adminkor.html?_m=publications&_t=rec&id=215958
70. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
71. Дахнова О.Є. Оцінка стану макроекономічної безпеки України. *Інфраструктура ринку*, 2019. Вип. 30. С. 112-117.
72. Волошиновський С.В. Сутність, складові та загрози виробничої безпеки держави. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3046/1/abstracts2016-11-25-20.pdf>
73. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2050 року» від 21 квітня 2023 р. № 373-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/373-2023-%D1%80#Text>
74. Полухін А.В., Ткачова Н.М., Лукашевич Я.П., Чернявський А.В. Актуальні питання процесів енергетичної безпеки України АКАДЕМІЧНІ ВІЗНІ, 2023. Випуск 18. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7794873>
75. Відновлювана енергія в Україні: як змінилися потужності. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/10/infografika/suspilstvo/vidnovlyuvana-enerhiya-ukrayini-yak-zminylsya-potuzhnosti>
76. Сектор відновлюваної енергетики України до, під час та після війни. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/sektor-vidnovlyuvanoyi-energetyky-ukrayiny-do-pid-chas-ta-pislya-viyny>
77. Грень Р.Т. Підвищення рівня інноваційної безпеки України в умовах розвитку цифрової економіки: Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 051 «Економіка». Львів: ЛьвДУВС, 2024. 191 с.
78. Ніколаєв Є. Соціальна безпека у традиції нехтування гуманістичними цінностями. *Політичний менеджмент*, 2011. № 4. С. 60-75
79. Баженова О.В., Варналій З.С. Соціальна безпека людини в умовах військової агресії: індикатори та оцінювання (на прикладі України). *Проблеми сучасних трансформацій. Серія економіка та управління*, 2023. № 8. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-07-02>
80. Пономаренко І.Є. Вивчення категорії «демографічна безпека», як складової національної безпеки країни. URL: <http://surl.li/tnvpz>
81. Україні загрожує демографічна криза: як скорочується чисельність населення. URL: <http://surl.li/fewde>
82. Три важливі демографічні показники. 2023-го народилося найменше дітей за останні 300 років. URL: <http://surl.li/tnwak>

83. Чим загрожує найбільша демографічна криза Україні? URL: <https://www.apteka.ua/article/672776>
84. 100 тисяч життів на рік: тютюнова індустрія загрожує демографії України. URL: <https://uacrisis.org/uk/100-tysyach-zhyttiv-na-rik-tyutyunova-industriya-zagrozhuje-demografiyi-ukrayiny>
85. Соціальна безпека регіону: теоретичні та прикладні аспекти: монографія / В.О. Онищенко, Т.М. Завора, О.В. Чепурний. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.
86. Крилов Д.В. Проблеми забезпечення продовольчої безпеки України в сучасних умовах. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія економіка та управління*, 2023. № 7. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-03-07>
87. Постоєнко К.І. Продовольча безпека як основна характеристика продовольчого ринку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 2015. Вип. 12. Ч. 2. С. 56-59.
88. Колісник Г.М. Поняття, сутність, значення та перспективні напрями покращення продовольчої безпеки України. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2016. Вип. 26. С. 21-29.
89. Кваша С.М., Вакуленко В.Л. Теоретичні основи продовольчої безпеки в умовах сьогодення. *ВІСНИК ХНТУ*, 2023. № 4(87). DOI <https://doi.org/10.35546/kntu2078-4481.2023.4.55>
90. Пушак Я.Я., Стричак Г.В. Продовольча безпека держави та її регіонів: методичний аспект. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/55376/59-Pushak.pdf?sequence=1>
91. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24.03.2022 № 2145-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text>
92. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо безперервного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану» від 12.05.2022 № 2246-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-20#Text>
93. Рішення РНБО «Про стан забезпечення продовольчої безпеки» від 9 жовтня 2023 року, введене в дію Указом Президента України від 9 жовтня 2023 року № 681/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0038525-23#n2>
94. Косілова О.І. Реалізація принципу верховенства права у забезпеченні політичної безпеки держави / Закарпатські правові читання. / Секція II. Конституційне право та процес, муніципальне право, порівняльне правознавство. Матеріали X Міжнародної науково практичної конференції (19-21 квітня 2023 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За

заг. ред. В.І. Смоланки, О.Я. Рогача, Я.В. Лазура. Ужгород: РІК-У, 2018. Т. 1. 432 с. С. 69-74

95. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України». № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>

96. Хаустова В. Є., Григорова-Беренда Л. І. Оцінка та діагностика зовнішньоекономічної безпеки України: Монографія. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2013. 192 с.

97. Користін О.Є. Економічна безпека. URL: <https://studfile.net/preview/7844624/>

98. Стратегія зовнішньополітичної діяльності України затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>

99. Україна у міжнародних організаціях. URL: <http://surl.li/ftqeo>

100. Єдиний державний реєстр Міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/uchast-u-mizhnarodnih-organizacijah>

101. Між радянським минулим та європейською інтеграцією: огляд співпраці України з міжнародними організаціями та спільнотами держав. URL: <http://surl.li/gwwhy>

102. Аранчій В.І., Перетятко І.В. Зовнішньоекономічна безпека України в контексті міжнародної інтеграції. *ВІСНИК Полтавської державної аграрної академії*, 2012. № 2. С. 150-161.

103. Березюк С.В., Гонтарук Я.В., Ясінська Б.О. Забезпечення продовольчої безпеки держави в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*, 2023. № 47. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-47-44>

104. Задоя О., Леонова А. Шляхи покращення зовнішньоекономічної безпеки України в сучасних умовах. URL: <https://ir.duan.edu.ua/server/api/core/bitstreams/61fa2512-1b58-48ed-95a7-1044fd75c3e8/content>

105. Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б., Керницька М.І., Живко М.О. *Економічна безпека підприємств, організацій, установ*: навчальний посібник. К.: Правова єдність, 2009. 544 с.

106. Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б., Копитко М.І., Гук О.В., Шимечко Г.І., Живко М.О. *Економічна безпека підприємств*: підручник. К.: Алерта, 2011. 704 с.

107. Живко З.Б., Сватюк О.Р., Копитко М.І. *Корпоративне управління в системі економічної безпеки*: навчальний посібник. за заг. ред. З.Б. Живко. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 456 с.

108. Копитко М.І. *Економічна безпека підприємств з виробництва транспортних засобів*: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2015. 556 с.
109. *Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств*: монографія / С.М. Лаптев, В.Г. Алькема, В.С. Сідак, М.І. Копитко. За ред. Копитко М.І. К.: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 508 с.
110. *Економічна безпека підприємства*: підручник / А.М. Дідик, О.Є. Кузьмін, В.Л. Ортинський, Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов, О.В. Ілляшенко, та ін.; за заг. ред. А.М. Дідика. Львів: НУ «Львівська політехніка», ТЗОВ «Видавнича група «Бухгалтери України», 2019. 624 с.
111. Небава М. І., Міронова Ю.В. *Економічна безпека підприємства*: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2017. 73 с.
112. Марченко О.С. *Економічна безпека підприємства*: навч. посіб. Харків: Право, 2022. 246 с.
113. Живко З. Б. *Економічна безпека підприємства: сутність, механізми забезпечення, управління*: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2012. 230 с.
114. *Економічна безпека підприємництва в Україні*: монографія / Г.В. Ситник, Г.В. Блакита, Н.М. Гуляєва та ін. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020. 284 с.
115. Франчук В.І. *Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності*: підручник. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 236 с.
116. *Економічна безпека та фінансові розслідування : концепти, прагматика, інструментарій забезпечення* [Електронний ресурс] : кол. моногр. / Т.Г. Васильців, Р.Л. Лупак, В. В. Зайченко [та ін.] ; за заг. ред. О. І. Вівчар. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 395 с.
117. *Економічна безпека підприємства*: навч. посіб. / О.С. Марченко ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екон. теорії. Харків : Право, 2022. 246 с.
118. *Економічна безпека*: електронний навчальний посібник комбінованого (локального та мережного) використання [Електронний ресурс] / Н.П. Карачина, А. В. Вітюк. Вінниця : ВНТУ, 2023. 112 с.
119. *Економічна безпека* : навч. посібник. / укл. Н.С. Іванова / Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. маркетингу, менеджменту та публ. адміністрування. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2020. 139 с.
120. Суханова Н.В. Ризики, загрози та небезпеки в управлінні діяльністю підприємств в кризових умовах: спільні риси та відмінності. *Ефективна економіка*, 2011. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2544>
121. Шевченко І. Особливості формування системи економічної безпеки підприємств. *Наука молода*, 2008. № 10. С. 178-181.
122. Біляк Ю.В. Основні загрози фінансовій безпеці корпоративних підприємств. *Агросвіт*, 2017. № 12. С.20-30.

123. Квасницька Р.С., Доценко І.О., Матвійчук Л.О. Оцінювання фінансової безпеки підприємства в системі забезпечення реалізації його фінансової стратегії. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 3(30), 95–102. <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v3i30.179691>
124. Гавкалова Н.Л., Бушман Т.С. Методичний підхід щодо визначення рівня формування та забезпечення кадрової безпеки підприємств. *Проблеми економіки*, 2016. №4. С. 107-113.
125. Петрашова О.М. Моделювання системи моніторингу техніко-технологічної безпеки для підприємств видавничо-поліграфічної галузі. *Економіка та держава*, 2011. №11. С. 108-110.
126. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text>
127. Калашнікова Л.В. *Безпека життєдіяльності особистості: повсякденні практики й стратегії поведінки в сучасному українському суспільстві*: дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2020. 612 с.
128. Коленда Н.В., Черчик Л.М., Гаврилюк О.Ю. *Соціо-еколого-економічна безпека та її вплив на відтворення населення*: монографія. Луцьк: Терен, 2013. 288 с.
129. Цимбал Б.М., Дакал А.В., Радченко О.О. Концепція сталого розвитку та безпека особистості: державно-управлінські аспекти. *Наукові перспективи*. № 8(38), 2023. С. 287-300. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18178/1/8%2838%29%20%d0%9d%d0%9f%20%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0%20%281%29.pdf>
130. Цілі сталого розвитку 2016-2030. Офіційне інтернет-представництво ООН в Україні. URL : <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>
131. Токарський Т.Б. *Соціальна політика України в контексті євроінтеграції*: монографія. Київ, АртЕк, 2018. 369 с.
132. *Загрози соціально-економічній безпеці України*: монографія / С.В. Онищенко, О.А. Маслій, А.Д. Глушко, А.В. Черв'як. Полтава : Нац. ун-т ім. Юрія Кондратюка, 2022. 375 с.
133. *Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави*: підручник / Я. М. Жарков, М. Т. Дзюба, І. В. Замаруєва та ін. Київ: Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2008. 274 с.
134. *Стратегія сталого розвитку*: підручник / В.М.Боголюбов, М.О. Клименко, Мельник Л.Г., О.О. Ракоїд. За редакцією професора В.М.Боголюбова і. К.: ВЦ НУБІПУ, 2018. 446 с.
135. Обиход Г.О. Теоретичні аспекти гарантування суспільної безпеки в форматі сталого розвитку. *Економіка природокористування і охорони довкілля*,

2012. - 2012. - С. 145-150. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2012_2012_24

136. Тема 1. Категорійно-понятійний апарат з безпеки життєдіяльності, таксономія небезпек. Ризик як кількісна оцінка небезпек. URL : <https://knmau.com.ua/wp-content/uploads/I-bakal.-F-no-Nar.instrum.-Orkestrovi-12-grupi-Operno-simf.dir.-Opern.spiv-Inozemtsi-vsi-BZHD-Snizhko-V.TEMA-1.-Lektsiya-2..pdf>

137. Стратегія воєнної безпеки України: цілі, принципи, аспекти. URL : <https://armyinform.com.ua/2021/05/01/strategiya-voyennoyi-bezpeky-ukrayiny-czili-pryncyipy-aspekty/>

138. Гура В.В. Формування механізму попередження та протидії корупції в системі забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання: дисертація доктора філософії. Львів: ЛьвДУВС, 2023. 270 с.

ДОДАТКИ

Додаток А⁴⁹

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ СТРАТЕГІЇ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ГОЛОВНА МЕТА (ВІЗІЯ) – ВСЕОХОПЛЮЮЧА ОБОРОНА на засадах СТРИМУВАННЯ, СТИЙКОСТІ, ВЗАЄМОДІЇ, що забезпечує воєнну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність держави відповідно до Конституції України та в межах державного кордону України, сприяє інтеграції в євроатлантичний безпековий простір та передбачає активну участь в міжнародних операціях з підтримання миру та міжнародної безпеки

БЕЗПЕКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ: 1) можливість втягування України у війну між державами, зокрема тими, які володіють ядерною зброєю;
2) агресивна зовнішня та воєнна політика РФ може спровокувати міжнародний збройний конфлікт у Європі;
3) РФ залишається воєнним противником України (головний безпековий аспект – гібридна війна РФ проти України)

ЦІЛІ – ГОЛОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ (Ends)	Модель організації оборони України (негайне застосування професійних сил оборони, швидке розгортання резервів, всеосяжна територіальна оборона та рух опору на всій території України, припинення за міжнародної підтримки збройної агресії на вигідних для України умовах)		
	1) достатні оборонні спроможності держави; 2) потужна територіальна оборона у взаємодії з рухом опору; 3) ефективний менеджмент у сфері оборони; 4) професійний особовий склад сил оборони та вмотивований військовий резерв;	5) високотехнологічне озброєння, військова та спеціальна техніка; 6) розвинута військова інфраструктура, об'єднана логістика, достатні запаси та дієва система медичного забезпечення; 7) побудовані на національних і євроатлантичних цінностях сили оборони, які відповідають критеріям членства України в НАТО	

ПРІОРИТЕТИ, ПОЛІТИКИ, РЕФОРМА (Ways)	Запровадження об'єднаного керівництва підготовкою та веденням всеохоплюючої оборони України (РНБОУ – координація і контроль)	Розвиток інституційних спроможностей Міноборони та інших органів управління складових сил оборони (КМУ – координація і контроль)	Нарощування спроможностей Збройних Сил, сил територіальної оборони у їх складі та інших складових сил оборони (МОУ – координація і контроль)
	- ефективна воєнна політика, стратегічне (оборонне) планування та планування оборони; - оновлена військова кадрова політика; - дієва військово-технічна політика;	- прозорі та ефективні оборонні закупівлі; - спільна підготовка та постійна готовність до застосування сил оборони; - оновлені системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, територіальної оборони;	- оперативного обладнання території держави, організації руху опору, співробітництва зі збройними силами держав – членів НАТО; - прискорена оборона реформа

ЗАСОБИ - РЕСУРСИ (Means)	- громадяни України на військовій службі та службі у військовому резерві – найбільш цінний оборонний капітал держави; - нова модель управління інформаційними ресурсами в силах оборони; - новітнє озброєння, військова та спеціальна техніка, інші матеріальні засоби; - фінансовий ресурс на потреби оборони, визначений на основі сучасних методів оборонного планування; - додаткові ресурси за рахунок позбавлення від надлишкових і застарілих спроможностей, енергозощадження та удосконалення організаційних структур; - міжнародна технічна допомога в держав-партнерів

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ – прийняття відповідних рішень та здійснення заходів, спрямованих на зменшення ризиків, зокрема за рахунок:

- узгодженості превентивних і адекватних загрозам дій під час підготовки та відсічі збройній агресії;
- єдності, патріотизму та готовності держави і суспільства до всеохоплюючої оборони;
- довіри українського суспільства до органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні;
- економічного розвитку держави та нарощування можливостей оборонної промисловості;
- підтримання боєздатності Збройних Сил України та інших складових сил оборони;
- політичної, економічної та воєнної підтримки України світовою спільнотою

⁴⁹ <https://armyinform.com.ua/2021/05/01/strategiya-voyennoyi-bezpeky-ukrayiny-czili-prynczypy-aspekty/>

Додаток Б⁵⁰
 Наслідки економічної злочинності
 як загрози економічній безпеці держави за видами

Рис. Б.1. Ідентифікація наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

⁵⁰ Дикий А.П. Державна політика запобігання та протидії економічній злочинності в системі гарантування економічної безпеки України. Житомир: ТОВ «Видавничий дім “Бук-Друк”», 2023. 428 с.

Рис. Б.2. Ідентифікація економічних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Рис. Б.3. Ідентифікація репутаційних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Рис. Б.4. Ідентифікація політичних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Рис. Б.5. Ідентифікація геополітичних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Рис. Б.6. Ідентифікація соціальних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Рис. Б.7. Ідентифікація екологічних наслідків економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави

Додаток В⁵¹ Теоретичні аспекти корупції

Рис. В.1. Теоретичні основи корупції

⁵¹ Гура В.В. Формування механізму попередження та протидії корупції в системі забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання: дисертація доктора філософії. Львів: ЛьвДУВС, 2023. 270 с.

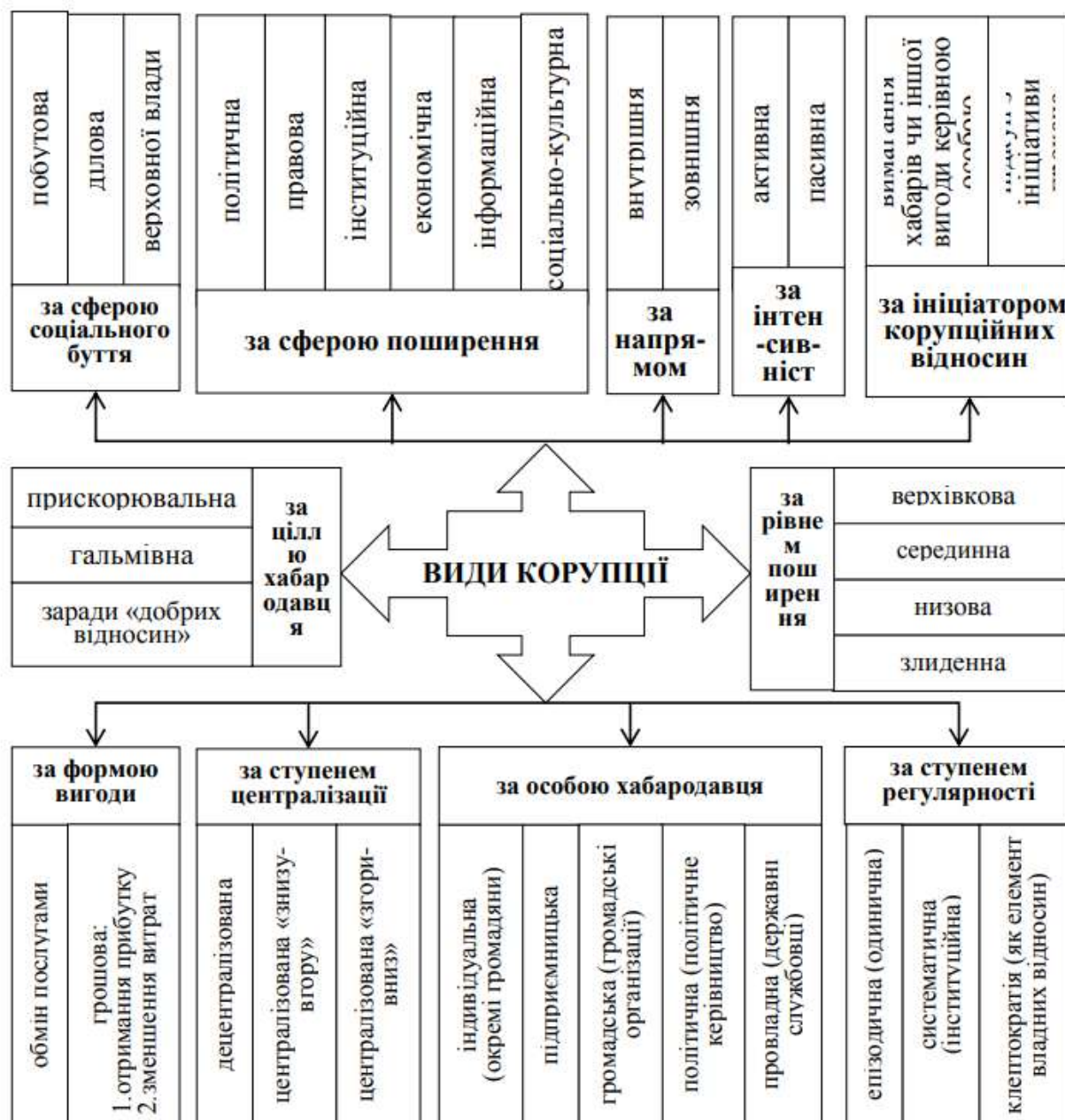

Рис. В.2. Види корупції

Причини корупції

вид	причини
1	2
правові	недосконалість законодавчої бази
	наявність суб'єктивізму у трактуванні нормативних документів
	неефективність судової системи
	неефективність антикорупційних заходів
	неадекватні міри покарання за корупцію
	недосконалість системи контролю за декларуванням доходів державних службовців
	лобізм в законодавчих органах
	орієнтація правоохоронних органів на захист інтересів держави і витіснення на другий план прав та інтересів приватних власників та громадян
політичні	нестабільність політичної системи
	надмірний вплив політичної еліти на суспільні процеси
економічні	бажання отримати грошову, матеріальну чи нематеріальну вигоду
	занепад економіки, зростання інфляції та безробіття
	масштабність «тіньової» економіки
	монополізація окремих секторів економіки
	зловживання бюджетними коштами
	тіньові схеми приватизації державного і комунального майна
	високі податки та ставки по кредитах
	несприятливий інвестиційний клімат
інституційні	торгівельний протекціонізм
	зміна форм державного устрою та політичної системи
	недосконалість механізму взаємодії різних інститутів влади
	злиття влади й економіки
	зростання ролі держави у суспільстві
	державне регулювання економіки
	монополія держави на ряд послуг
	громіздка система документообігу та неефективний бюрократичний апарат
	збільшення числа посадовців, розширення їх впливу та можливість приймати рішення на власний розсуд
	тиск вищого керівництва і традиція беззаперечного підпорядкування начальству
	зростання кумівства і протекціонізму на всіх рівнях державного управління та в усіх сферах суспільного життя
	низька управлінська культура поведінки державних службовців
	недостатній рівень участі громадян в державному управлінні
соціально-культурні	незрілість сучасного суспільства
	низький рівень правової грамотності громадян
	зростання соціальної нерівності в суспільстві, наявність кланів
	втрата моральних цінностей
	терпиме ставлення до корупції й перетворення її на повсякденну звичку
	прийняття корупції як засобу швидшого та легшого вирішення своїх проблем
	наявність звички «дякувати» за сприяння у вирішенні побутових проблем
	недостатнє усвідомлення або ігнорування ризику покарання за корупційні діяння
інформаційні	релігійні та культурні традиції
	непрозорість процесів прийняття та реалізації управлінських рішень
	недостатність досліджень корупції в різних сферах її прояву
інформаційні	відсутність необхідної інформації або її спотворення